

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**



**ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΜΣ “ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ”**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

***Η ΕΛΛΑΔΑ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΤΟΥ ΑΞΟΝΑ (1940-1941).
ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ.***

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΠΡΟΚΟΠΗΣ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΣ

ΦΟΙΤΗΤΗΣ: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΕΡΒΑΣ

*Στη μνήμη του παππού μου Κωνσταντίνου Καλαντζή και
των συμπολεμιστών του...*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	5-7
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ^ο , ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΠΡΙΝ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΟΪΤΑΛΙΚΟ ΠΟΛΕΜΟ.	
1.1: ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΜΕ ΤΙΣ ΜΕΓΑΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ.....	8-21
1.2: Η ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΤΙΜΑΧΟΜΕΝΟΙ ΣΤΡΑΤΟΙ	22-27
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ^ο , Η ΕΝΑΡΞΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ Η ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (28 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1940 – 13 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1940)	
2.1: Η ΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΚΗΡΥΞΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ Η ΑΝΑΧΩΡΗΣΗ ΠΡΟΣ ΤΟ ΜΕΤΩΠΟ.....	28-40
2.2: Η ΠΡΩΤΗ ΕΠΑΦΗ ΜΕ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ.....	41-47
2.3 ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΓΡΑΜΜΗ ΧΩΡΙΣ ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΩΔΗ	48-58
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ^ο ,Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΪΤΑΛΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ (14 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1940 – 6 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1941)	
3.1:Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΤΕΠΙΘΕΣΗ.....	59-65
3.2:ΓΝΩΡΙΜΙΑ ΜΕ ΤΟΝ ΑΝΤΙΠΑΛΟ-ΣΚΕΨΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ	66-71
3.3: Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΟΣ ΜΕ ΤΗ ΦΥΣΗ.....	72-77
3.4: ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΕΙΣ.....	78-80
3.5:ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΑ ΣΤΟ ΧΙΟΝΙ.....	81-83
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ^ο , Η ΤΡΙΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΪΤΑΛΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ (7 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1941 –26 ΜΑΡΤΙΟΥ 1941)	
4.1:ΚΛΕΙΣΟΥΡΑ.....	84-87
4.2:ΓΙΑΤΙ ΠΟΛΕΜΟΥΣΑΝ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ.....	88-91
4.3:ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΕΣ ΑΝΗΣΥΧΙΕΣ.....	92-95

4.4:ΤΟ ΜΕΤΩΠΟ ΣΤΑΘΕΡΟΠΟΙΕΙΤΑΙ. Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ.....	96-101
4.5:ΛΙΠΟΤΑΚΤΕΣ.....	102-104
4.6:ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ ΙΤΑΛΟΙ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ.....	105-107
4.7:Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΤΟΥ ΜΟΥΣΟΛΙΝΙ. Η ΕΑΡΙΝΗ ΕΠΙΘΕΣΗ.....	108-111
4.8:Η ΑΛΛΗ ΟΨΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ-ΣΤΑ ΜΕΤΟΠΙΣΘΕΝ.....	112-113
4.9:ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΟΙ ΜΕ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ.....	114-117

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 ^ο ,ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΕΙΣΒΟΛΗ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ (6 - 27 Απριλίου 1941)	
5.1: ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΕΙΣΒΟΛΗ.....	118-122
5.2:Η ΜΑΧΗ ΤΩΝ ΟΧΥΡΩΝ: Η ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΤΩΝ ΝΙΚΗΜΕΝΩΝ.....	123-124
5.3:Η ΠΡΩΤΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΤΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ Η ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ.....	125-129
5.4:ΑΔΙΕΞΟΔΟ ΚΑΙ ΣΥΝΘΗΚΟΛΟΓΗΣΗ.....	130-136
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	137-139
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ.....	140-143
ΠΗΓΕΣ.....	144-150

Σημείωση: Διατηρείται η ορθογραφία των μαρτυριών.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στη διπλωματική μου εργασία προσπάθησα να προσεγγίσω τα πολεμικά γεγονότα του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου (1940-1941), όπως αυτά αποτυπώνονται στις προσωπικές μαρτυρίες των πρωταγωνιστών. Επιχείρησα να αποτυπώσω διάφορες πτυχές αυτού του πολέμου με βάση τα προσωπικά ημερολόγια, αλλά και τις μαρτυρίες της εποχής. Παρέθεσα τις καταγραφές των πολεμιστών, στις οποίες εκθέτουν όχι μόνο τα γεγονότα και τις μάχες, αλλά και τις σκέψεις και τα συναισθήματά τους, θέμα στο οποίο εστίασα κυρίως την προσοχή μου. Θεώρησα σωστό να επικεντρωθώ στην ερμηνεία των γεγονότων από τους απλούς φαντάρους και τους αξιωματικούς.

Επίσης θεώρησα αναγκαίο να ασχοληθώ με αυτή την περίοδο, διότι τη θεωρώ πολύ σημαντική για τη νεότερη ελληνική ιστορία. Αποτέλεσε εξάλλου το προοίμιο μεγάλων δεινών για την Ελλάδα. Ο πόλεμος αυτός υπήρξε ο θρίαμβος της πατριωτικής και αντιφασιστικής πάλης των Ελλήνων. Σύσσωμος ο ελληνικός λαός πολέμησε γενναία και έγραψε σελίδες δόξας και τιμής. Όμως μέσα από την έρευνα που έκανα διαπίστωσα πως δεν υπάρχει παρά μόνο μία διδακτορική διατριβή που να ασχολείται με αυτό καθαυτό το ζήτημα των μαρτυριών για τον πόλεμο. Πρόκειται για τη διδακτορική διατριβή της Ελένης Δημητρίου που με βοήθησε πολύ και υπήρξε οδηγός στην προσπάθειά μου. Επίσης η βιβλιογραφία που αφορά στα πολεμικά, πολιτικά ή διπλωματικά γεγονότα είναι μάλλον περιορισμένη σε σχέση με την αντίστοιχη που αναφέρεται στα γεγονότα που ακολούθησαν τον πόλεμο (Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος), πράγμα που δυσκόλεψε την έρευνά μου σε μεγάλο βαθμό. Στη βιβλιοθήκη της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού (Δ.Ι.Σ) βρήκα το μεγαλύτερο μέρος των στρατιωτικών ημερολογίων, τα οποία

αποτελέσαν τις κύριες πηγές μου. Σ' αυτά υπάρχει πλήθος καταγραφών και γι' αυτό έπρεπε να επιλέξω απ' αυτές, εκείνες που εγώ θεώρησα πιο αντιπροσωπευτικές για τον πόλεμο και εκείνες που φωτίζουν άγνωστες ενδεχομένως πτυχές του.

Τα προσωπικά ημερολόγια των πολεμιστών, οι οποίοι έλαβαν μέρος και βίωσαν τη σκληρότητα και τις αντιξοότητες του πολέμου μάς παρέχουν πλήθος πληροφοριών σχετικά με τα δραματικά εκείνα γεγονότα, από τη δική τους οπτική γωνία. Ενδεχομένως, ένα ημερολόγιο να μην μπορεί να θεωρηθεί αξιόπιστη ιστορική πηγή και, πράγματι, πολλοί θα διαφωνούσαν με την “επιστημονικότητά” του. Άλλωστε πολλά ημερολόγια υπέστησαν επεξεργασία και ξαναγράφηκαν αρκετά χρόνια μετά από τον πόλεμο. Η εκ των υστέρων απόπειρα καταγραφής κάποιων γεγονότων “εγκυμονεί κινδύνους” και σίγουρα δεν μπορεί να συγκριθεί ούτε ως προς το ύφος, αλλά και ούτε ως προς την ουσία με την επί τόπου καταγραφή. Ο ψυχισμός των πολεμιστών σίγουρα μεταβλήθηκε με το πέρασμα των ετών. Για παράδειγμα, η σύγχρονη καταγραφή μπορεί να περιέχει υπέρ το δέον επίκληση στο συναίσθημα και προσπάθειες ατομοκεντρικής ερμηνείας των γεγονότων· υπερέχει το “εγώ”. Αντιθέτως, η εκ των υστέρων καταγραφή ενδέχεται να κλίνει περισσότερο προς το “εμείς” και τη συλλογικότητα και να προσεγγίζει τον πόλεμο εντελώς διαφορετικά. Δεν υπάρχει προφανώς μια και μοναδική ερμηνεία, καθότι η ψυχοσύνθεση των ανθρώπων είναι αδύνατον να προσιδιάζει η μια στην άλλη.

Πώς άραγε βίωσαν τον πόλεμο αυτοί οι άνθρωποι; Ποιες ήταν οι εσωτερικές συγκρούσεις που αντιμετώπισαν; Ο πόλεμος ήταν αυτό που ανέμεναν να αντικρίσουν με βάση την εικόνα που είχαν σχηματίσει στο μυαλό τους ή μήπως ο ιδεαλισμός ορισμένων κατέρρευσε, όταν ήρθαν σε επαφή με το φρικτό “πρόσωπο” της μάχης; Τα ερωτήματα είναι πάρα πολλά σχετικά με τον πόλεμο ως προσωπικό βίωμα. Προσπάθησα

λοιπόν, να ανακαλέσω στη συλλογική μνήμη αυτές τις σελίδες της ελληνικής ιστορίας μέσα από το πρίσμα εκείνων που τις έγραψαν και που ήταν ταυτόχρονα οι πρωταγωνιστές τους.

Τέλος, οφείλουμε να κατανοήσουμε πως ο πόλεμος είναι μια πραγματικά δραματική κατάσταση για τον άνθρωπο και δεν αποτελεί εύκολο αντικείμενο μελέτης. Πρόκειται για ένα πολύπτυχο ζήτημα με διαφορετικές ερμηνείες και προσεγγίσεις. Μέσα στους αιώνες της ιστορικής εξέλιξης αποτελεί μια σταθερά που φαίνεται πως δεν πρόκειται να εκλείψει. Ο κορυφαίος φιλόσοφος Ηράκλειτος είχε απόλυτο δίκιο, όταν έλεγε πριν από αιώνες ότι ο πόλεμος είναι ο πατέρας των πάντων. Η ρήση αυτή έχει επιβεβαιωθεί επανειλημμένα δεδομένου ότι οι άνθρωποι από την πρώτη στιγμή της εμφάνισής τους και για αιώνες ολόκληρους οδηγούνται σε συρράξεις για τους ίδιους ακριβώς λόγους. Ωστόσο στις μέρες μας, στην εποχή της πληροφορίας και των ασύλληπτων τεχνολογικών επιτευγμάτων, οι παγκόσμιες “ελίτ” έχουν εφεύρει πιο αναίμακτους τρόπους για να ελέγχουν τους πληθυσμούς και να τους χειραγωγούν. Παρόλα αυτά οι αιματηρές συγκρούσεις αποτελούν καθημερινό φαινόμενο, αν και μετά τη λήξη του Β’ Παγκοσμίου Πολέμου δεν έχει πραγματοποιηθεί σύρραξη μεγάλων διαστάσεων. Καθώς όμως το μέλλον της ανθρωπότητας διαγράφεται αβέβαιο, κανείς δεν μπορεί να αποκλείσει μια σύγκρουση ευρείας κλίμακας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΠΡΙΝ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΟΪΤΑΛΙΚΟ ΠΟΛΕΜΟ.

1.1: ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΜΕ ΤΙΣ ΜΕΓΑΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ.

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου στην Ευρώπη η φιλελεύθερη δημοκρατία βρισκόταν σε κίνδυνο, καθώς είχε δεχτεί καίρια πλήγματα και μετά βίας επιβίωνε σ' ένα απολύτως ρευστό πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον. Οι λαοί της Ευρώπης ανοιχτά πλέον αμφισβητούσαν αυτό το κοινωνικό σύστημα που τους οδήγησε στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και που αδυνατούσε να εξασφαλίσει ένα αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης και να δώσει λύση σε πάγια κοινωνικά αιτήματα και χρόνιους προβληματισμούς. Από την άλλη έβλεπε τις “ελίτ” να πλουτίζουν κατέχοντας όλα τα προνόμια και την εξουσία, δείχνοντας παράλληλα παντελή αδιαφορία για τις λαϊκές μάζες. Η αστική δημοκρατία φαινόταν να έχει περιέλθει σε τέλμα. Έτσι βρήκαν πρόσφορο έδαφος και «άνθισαν» διαφορετικές ιδεολογίες και καθεστώτα, τα οποία υπόσχονταν έναν «παράδεισο επί γης» και απλώθηκαν με αστραπιαία ταχύτητα στην ευρωπαϊκή ήπειρο.

Στην Ιταλία ο Μ. Μουσολίνι με το Εθνικό Φασιστικό Κόμμα ανέλαβε την εξουσία το 1922 εκμεταλλευόμενος τις πολιτικές συγκυρίες με τη βοήθεια της άρχουσας τάξης. Οι φασίστες αν και στην αρχή δεν αποτελούσαν παρά μια μειοψηφία, εγκαθίδρυσαν σταδιακά δικτατορία. Τον Ιανουάριο του 1925 ο Μουσολίνι επέβαλε αυταρχικό καθεστώς, ενώ την επόμενη χρονιά με τους «νόμους για την υπεράσπιση του κράτους»

οι οποίοι εξαφάνισαν κάθε είδους αντίδραση στο καθεστώς, ολοκληρώθηκε η φασιστικοποίηση του ιταλικού κράτους.¹

Στη Γερμανία τα πράγματα δεν ήταν πολύ διαφορετικά, καθώς το 1933 ο Α. Χίτλερ, αρχηγός του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος Γερμανών Εργατών, κατέκτησε την εξουσία με νόμιμο μεν τρόπο, αλλά δεν άργησε να εγκαθιδρύσει ένα ολοκληρωτικό καθεστώς. Είχε έρθει η στιγμή που ο Α. Χίτλερ θα εφάρμοζε στην πράξη εκείνα που με τόση σαφήνεια είχε εκθέσει στο «*Mein Kampf*», που έγραψε το 1924 στη φυλακή, όπου εκρατείτο, μετά το αποτυχημένο «πραξικόπημα της μπυραρίας». Οι φυλετικές θεωρίες περί ανώτερων και κατώτερων ανθρώπων, αλλά και ο αντισημιτισμός του θα ετίθεντο σε εφαρμογή με την εξόντωση μεγάλου αριθμού ατόμων. Η Γερμανία με την προσάρτηση της Αυστρίας το 1938 και της Τσεχοσλοβακίας το 1939, έδειχνε φανερά τις επεκτατικές της βλέψεις και ο πόλεμος φαινόταν αναπόφευκτος.

Από την άλλη πλευρά στη Σοβιετική Ένωση μετά το θάνατο του ηγέτη και προεξάρχοντα της Οκτωβριανής Επανάστασης Β. Ι. Λένιν το 1924, τη σκυτάλη του ΚΚΣΕ ανέλαβε ο Ι. Στάλιν, ο οποίος προσπάθησε εφαρμόζοντας πενταετή πλάνα, αφενός να αναδιαρθρώσει το κράτος και την οικονομία και αφετέρου να προετοιμάσει τη χώρα και το λαό για την επερχόμενη σύγκρουση με το φασισμό, χτίζοντας μια βαριά πολεμική βιομηχανία. Για την επίτευξη αυτών των στόχων ο Ι. Στάλιν δημιούργησε ένα κράτος με ισχυρή κεντρική εξουσία και συγκεντρωτική διοίκηση.

Αυτά υπήρξαν τα δύο κυρίαρχα πολιτικά συστήματα που απείχαν πολύ από το καθεστώς της αστικής δημοκρατίας. Ανάμεσα σ' αυτά τα καθεστώτα υπήρχαν σαφώς μεγάλες διαφορές. Παραφυάδες του φασισμού εμφανίστηκαν επίσης στην Ισπανία με το Φ. Φράνκο και στην Πορτογαλία με τον Α. Σαλαζάρ.

¹ Serge Berstein, Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης: 1919 έως σήμερα*, Τόμος 3^{ος}, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997, σελ. 58.

Εξάλλου προβληματισμό προκαλεί και η στάση της Αγγλίας και της Γαλλίας, οι οποίες τη δεκαετία του 1930 επέδειξαν χαρακτηριστική διαλλακτικότητα και ανεκτικότητα απέναντι στα αυταρχικά καθεστώτα του Άξονα της Γερμανίας και της Ιταλίας, αλλά και της Ιαπωνίας, και τις φιλοδοξίες τους. Αυτή τους η στάση οφειλόταν στην πολιτική κατευνασμού που ακολουθούσαν, προσπαθώντας να διατηρήσουν την ειρήνη στην Ευρώπη. Απόρροια αυτής τους της πολιτικής υπήρξε η Συμφωνία του Μονάχου το Σεπτέμβριο του 1938, η οποία αποτέλεσε πολιτική ήττα των δυτικών δημοκρατιών, τις οποίες ο Α. Χίτλερ θεωρούσε ανίκανες και αδύναμες να προβάλουν οποιαδήποτε αντίσταση.

Στα Βαλκάνια αρκετό καιρό πριν την οικονομική κρίση του 1929 και τις ριζικές πολιτικές εξελίξεις που έλαβαν χώρα στην Ευρώπη με την άνοδο του Α. Χίτλερ στην εξουσία το 1933, τα περισσότερα κράτη επεδίωκαν να εξασφαλίσουν την ειρηνική συμβίωση και την εδαφική τους ακεραιότητα, όπως αυτή προέκυψε από τις συνθήκες μετά τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Καρπός αυτών των προσπαθειών υπήρξε τελικά η υπογραφή το 1934 του Βαλκανικού Συμφώνου. Το Σύμφωνο αυτό υπογράφηκε μεταξύ της Ελλάδας, της Τουρκίας, της Ρουμανίας και της Γιουγκοσλαβίας και προκάλεσε την αντίδραση της Βουλγαρίας, η οποία έβλεπε πως οι βλέψεις της για έξοδο στο Αιγαίο ήταν πλέον αδύνατες. Η συμφωνία αυτή αν και αποτέλεσε σημαντική επιτυχία σε διπλωματικό επίπεδο για την Ελλάδα, δεν έγινε δεκτή χωρίς διαφωνίες. Πιο συγκεκριμένα ο Ε. Βενιζέλος και ο Ι. Μεταξάς διαφώνησαν έντονα με το δεύτερο να υποστηρίζει την αναγκαιότητά του υπογραμμίζοντας παράλληλα πως η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας έπρεπε να στοχεύει πλέον σε μια συμμαχία με την Αγγλία και στην αποφυγή της σύγκρουσης με την Ιταλία.

Η Ελλάδα ωστόσο κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου έθεσε ως βασικό στόχο της εξωτερικής της πολιτικής την εξασφάλιση της

εδαφικής της ακεραιότητας, αφήνοντας πίσω οριστικά την αλυτρωτική πολιτική που είχε διαψευστεί και αποτύχει στη Μ. Ασία. Έτσι λοιπόν μετατράπηκε σε παράγοντα συντήρησης και σταθερότητας, σε αντίθεση με τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, που υπήρξε παράγοντας αστάθειας στην περιοχή των Βαλκανίων. Αξίζει να αναφέρουμε ότι κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου οι χώρες οι οποίες προκαλούσαν ταραχές και αποτελούσαν τους κύριους αποσταθεροποιητικούς παράγοντες, ήταν η Βουλγαρία στα Βαλκάνια, αλλά και η Ιταλία, που διεκδικούσε δυναμικά την παρουσία της στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου αποσκοπώντας στο να διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο και να ασκήσει επιρροή.²

Μετά την κατάληψη της εξουσίας από το δικτάτορα Ι. Μεταξά (Αύγουστος του 1936) η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας δεν άλλαξε ουσιαστικά, αλλά κινήθηκε στα πλαίσια της ειρηνικής συνύπαρξης με τα βαλκανικά κράτη και της προσπάθειας για τήρηση ίσων αποστάσεων από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Η συνέχιση της συμμετοχής της Ελλάδας στο υπογεγραμμένο από το 1934 Βαλκανικό Σύμφωνο θεωρήθηκε δεδομένη από το δικτάτορα: «... *Η Ελλάς δεν ζητεί πολεμικάς περιπέτειας...Θέλει την ειρήνην και δι' αυτό συνηνώθη και θα μείνη πιστή εις την Βαλκανικήν συμφωνίαν*». ³ Εξάλλου έγινε προσπάθεια σύσφιξης των ελληνοτουρκικών σχέσεων ακολουθώντας την πολιτική των κυβερνήσεων του Μεσοπολέμου.

Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο της εξωτερικής πολιτικής του Ι. Μεταξά υπήρξε αναμφίβολα η μεταστροφή του προς την Αγγλία, στην προσπάθειά του να βρει έναν ισχυρό σύμμαχο που θα παρείχε

² Προκόπης Παπαστράτης, *Εξωτερική Πολιτική: η προσπάθεια διατήρησης των κεκτημένων κατά το μεσοπόλεμο, στο Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: όψεις πολιτικής και οικονομικής Ιστορίας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σελ. 393.

³ Ιωάννης Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, τόμος 1^{ος} (1936-1938), Γκοβόστης, Αθήνα, 1969, σελ. 50.

στρατιωτική υποστήριξη και ασφάλεια στην Ελλάδα, σε μια εποχή αβεβαιότητας και τεταμένου κλίματος λόγω πολεμικών προπαρασκευών. Η στροφή αυτή του Ι. Μεταξά μπορεί να ενταχθεί στο γενικότερο πλαίσιο της μεταστροφής της αντιβενιζελικής παράταξης. Πιο συγκεκριμένα είχε σηματοδοτηθεί ήδη από το 1926, όταν ως Υπουργός Συγκοινωνιών πέτυχε να εγκριθούν δύο συμβάσεις αγγλικών συμφερόντων παρά τις ισχυρές διαφωνίες.⁴ Δεν ήταν όμως μόνο η Αγγλία που επηρέαζε την πολιτική της ελληνικής πλευράς, αλλά και η Γερμανία, που αποτελούσε εξίσου καθοριστικό παράγοντα διαμόρφωσης της εξωτερικής πολιτικής. Θα λέγαμε πως αυτές οι δυο χώρες αποτέλεσαν τους δυο πόλους, που άσκησαν άμεση επιρροή στις εξελίξεις και στην πορεία του ελληνικού κράτους.

Θα πρέπει σ' αυτό το σημείο να τονιστεί πως ο βασιλιάς Γεώργιος Β' ήταν ουσιαστικά ο ισχυρός άνδρας του καθεστώτος, ο εγγυητής της πολιτικής σταθερότητας και ο εκφραστής της αγγλικής πολιτικής στην Ελλάδα. Από την άλλη ο Ι. Μεταξάς ερχόταν μάλλον σε δεύτερη μοίρα και δε διαδραμάτιζε πρωταγωνιστικό ρόλο στις εξελίξεις. Είχε επιλεγεί από τον Γεώργιο Β', γιατί γνώριζε πως θα μπορούσε να τον έχει υποχείριο και επίσης για πολύ καιρό ο δικτάτορας ζούσε με το φόβο της απαλλαγής από τα καθήκοντά του.⁵

Προφανώς δεν ήταν μόνο λόγοι παραδοσιακής φιλίας και εγкарδιότητας που ανάγκαζαν την Ελλάδα να έχει στενές σχέσεις με την Αγγλία. Υπήρχαν πολύ ισχυρά οικονομικά συμφέροντα που καθιστούσαν την εξάρτηση της Ελλάδας μάλλον αναπόφευκτη. Πιο συγκεκριμένα η Αγγλία ήταν η κύρια πιστώτρια χώρα της Ελλάδας. Το μερίδιο των

⁴ Προκόπης Παπαστράτης, *Εξωτερική Πολιτική: η προσπάθεια διατήρησης των κεκτημένων κατά το μεσοπόλεμο, στο Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: όψεις πολιτικής και οικονομικής Ιστορίας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σελ. 419.

⁵ Δημήτρης Κιτσίκης, *Η Ελλάς της 4^{ης} Αυγούστου και οι Μεγάλες Δυνάμεις*, 3^η Έκδοση, Ηρόδοτος, Αθήνα, 1974, σελ. 69.

βρετανών ομολογιούχων στο δημόσιο χρέος της χώρας το 1932 ανερχόταν στο 67,2%, με τους τελευταίους να πιέζουν την ελληνική πλευρά να αυξήσει τους ετήσια καταβαλλόμενους τόκους, γεγονός που αποτελούσε αιτία μόνιμης αντιδικίας και προστριβών.⁶ Παρά το ότι είχαν συμφωνήσει σ' ένα ποσοστό της τάξεως του 40% ετησίως, υπήρχε μια μόνιμη πίεση από την πλευρά τους για να αυξηθεί αυτό το ποσοστό. Ο Ι. Μεταξάς στις 30 του Ιούνη 1937 έγραφε τα εξής σε επιστολή του προς τον Έλληνα πρεσβευτή στο Λονδίνο: «Οι ομολογιούχοι μας εκήρυξαν τον πόλεμον, και θέλουν να επιστρατεύσουν την αγγλικήν κυβέρνησιν εναντίον μας. Προς τι; Εγώ είμαι αποφασισμένος να μην υποχωρήσω ούτε βήμα. Αν δεν υποθέσωμε και το αδύνατον, δηλαδή να έλθη άλλη κυβέρνηση, τότε ακόμα χειρότερα. Δεν θα τους δώσουν όχι 50%, αλλά ούτε πεντάρα».⁷

Ένα σημαντικό αποδεικτικό στοιχείο άμεσης επέμβασης της Αγγλίας στα εσωτερικά ζητήματα της Ελλάδας ήταν και ο έλεγχος των ελληνικών τηλεπικοινωνιών. Πράγματι μέσω της εταιρείας Eastern Telegraph Company η Αγγλία μπορούσε να έχει άμεση πρόσβαση και να παρακολουθεί τα τηλεγραφήματα ξένων κυβερνήσεων προς τους αντιπροσώπους τους στην Αθήνα. Παρά τις προσπάθειες του Ι. Μεταξά να την εθνικοποιήσει, συμφωνήθηκε τελικά να έχει η Αγγλία την αποκλειστικότητα του ελέγχου του δικτύου των τηλεπικοινωνιών η για 16 χρόνια.⁸

Η Γερμανία από την άλλη πλευρά επεδίωκε να προσεγγίσει τις χώρες τις νοτιανατολικής Ευρώπης και να δημιουργήσει με αυτές οικονομικές συμφωνίες και συμμαχίες λόγω του φόβου της περικύκλωσής της και του εμπορικού αποκλεισμού. Το αποτέλεσμα ήταν

⁶ Ιωάννης Κολιόπουλος, *Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1^η Μαρτίου 1935 ως την 28^η Οκτωβρίου 1940, στο Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1980, σελ. 398.*

⁷ Ο.π.

⁸ Ο.π., σελ. 399.

η σύναψη εμπορικών συμφωνιών συμψηφισμών, τύπου clearing, με μια σειρά από χώρες, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα η Γερμανία αποτελούσε την πιο σημαντική αγορά καπνού για την Ελλάδα, δεδομένου ότι αγόραζε πάνω από το μισό της συνολικής παραγωγής ελληνικών καπνών, προϊόν το οποίο αποτελούσε τη βάση του ελληνικού εμπορίου. Το 1938 εξήχθησαν στη Γερμανία 25.823 τόνοι καπνού, δηλαδή το 52,8% της ετήσιας παραγωγής.⁹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το γεγονός ότι ο επανεξοπλισμός των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων πραγματοποιήθηκε ως επί το πλείστον από όπλα που αγοράσθηκαν από τη Γερμανία. Η αξία του γερμανικού οπλισμού που εισήχθη στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1936-1940 άγγιξε τα 58,6 εκατομμύρια μάρκα και αποτελούσε το 85% των συνολικών εισαγωγών πολεμικού εξοπλισμού.¹⁰ Το γεγονός αυτό προβλημάτισε έντονα την αγγλική πλευρά, η οποία θεώρησε ότι η Ελλάδα προσέγγιζε όλο και περισσότερο τη χιτλερική Γερμανία.

Η Ελλάδα μετά το 1936 επιδόθηκε σε έναν ξέφρενο επανεξοπλισμό, γεγονός που επιβάρυνε σε μεγάλο βαθμό την οικονομία της. Πιο συγκεκριμένα την περίοδο από την ανάληψη της εξουσίας του Ι. Μεταξά μέχρι και την έναρξη του πολέμου οι ετήσιες στρατιωτικές δαπάνες ανήλθαν σε 4,4 δισεκατομμύρια δραχμές, ποσοστό διπλάσιο από την προηγούμενη περίοδο.¹¹ Αρκετά σημαντικό και ενδιαφέρον υπήρξε και το σχέδιο ανάπτυξης μιας ελληνικής πολεμικής βιομηχανίας με σκοπό να καταστήσει την Ελλάδα αυτάρκη σε επίπεδο εξοπλισμών. Οι προσπάθειες της Ελλάδας για επανεξοπλισμό ήταν πράγματι κολοσσιαίες και αποσκοπούσαν κυρίως στην αντιμετώπιση του βουλγαρικού

⁹ Δημήτρης Κιτσίκης, *Η Ελλάς της 4^{ης} Αυγούστου και οι Μεγάλες Δυνάμεις*, 3^η Έκδοση, Ηρόδοτος, Αθήνα, 1974, σελ. 84

¹⁰ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Το καθεστώς Μεταξά (1936-1940)*, eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH252/Metaxas.pdf, σελ. 38.

¹¹ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Το καθεστώς Μεταξά (1936-1940)*, eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH252/Metaxas.pdf, σελ. 37.

κινδύνου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της αντίληψης υπήρξε και η κατασκευή οχυρωματικών έργων στα βόρεια σύνορα που κόστισαν, το αστρονομικό για την εποχή και τις δυνατότητες της ελληνικής οικονομίας ποσό των 1.457.975.336 δραχμών.¹²

Οι σχέσεις Ελλάδας-Ιταλίας εκείνη την εποχή θα λέγαμε πως ήταν μάλλον τυπικές. Ωστόσο η πολιτική του Μουσολίνι με την κατάληψη της Αιθιοπίας το 1935 και την απόβαση του ιταλικού στρατού στην Αλβανία τον Απρίλη του 1939, έδειχναν σαφώς τις επεκτατικές της βλέψεις και ο κίνδυνος πλέον για την Ελλάδα ήταν κάτι παραπάνω από ορατός, καθώς βρισκόταν «προ των πυλών».

Αυτές λοιπόν ήταν οι επικρατούσες συνθήκες λίγο πριν την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου με την Ελλάδα να αναζητά εναγωνίως να ενταχθεί σε μια συμμαχία που θα της παρείχε πολεμική υποστήριξη. Η εξέλιξη των γεγονότων επιταχύνθηκε μετά τη Συμφωνία του Μονάχου το Σεπτέμβρη του 1938, όπου οι δυτικές δημοκρατίες φάνηκαν αδύναμες να δημιουργήσουν «αναχώματα» απέναντι στην επεκτατική πολιτική του Α. Χίτλερ. Αυτή τους η στάση ήταν αποτέλεσμα της πολιτικής κατευνασμού, την οποία είχαν υιοθετήσει στην προσπάθειά τους να αποφευχθεί ένας νέος πόλεμος. Αυτό το γεγονός αποτέλεσε σημείο καμπής για τη στάση της Ελλάδας. Ο Ι. Μεταξάς αποφάσισε να προσεγγίσει την Αγγλία και να καταστήσει τις ήδη φιλικές σχέσεις με την Αγγλία ακόμα στενότερες. Ουσιαστικά προσδέθηκε στο «πολεμικό άρμα» της Αγγλίας. Το κατά πόσον βέβαια η στάση της Ελλάδας ήταν στάση «ουδετερότητας» το φανερώνουν τα αρχεία του Foreign Office. Ο ίδιος ο Ι. Μεταξάς εξομολογήθηκε τα εξής στον ανταποκριτή της «Daily Telegraph» το Μάη του 1940: *«Είμεθα ουδέτεροι αφ' όσον χρόνον η Αγγλία θέλει να είμεθα ουδέτεροι. Τίποτε δεν κάνομε χωρίς συνενόησιν με την Αγγλία και τις περισσότερες φορές ό,τι κάνομε γίνεται κατά σύστασιν ή*

¹² Ο.π, σελ. 36.

*παράκλησιν της Αγγλίας. Η Ελλάς είναι ζωτικόν τμήμα της αγγλικής αυτοκρατορικής αμύνης».*¹³

Λίγες μέρες μετά τη Συμφωνία του Μονάχου ο Ι. Μεταξάς δήλωσε στον Άγγλο πρεσβευτή σχετικά με τις ελληνοβρετανικές σχέσεις: «Αυτό που επιθυμώ είναι μια συμμαχία με τη Μεγάλη Βρετανία. Και γιατί όχι; Θα πρέπει να δεχτούμε το δεδομένο ότι σε περίπτωση ευρωπαϊκού πολέμου, το ναυτικό και η αεροπορία της Μεγάλης Βρετανίας θα έχουν απόλυτη ανάγκη των ελληνικών νησιών και λιμανιών».¹⁴ Ακόμη υποστήριξε πως στην Ελλάδα, όλοι ανεξαρτήτως ηλικίας, είναι ταγμένοι στο πλευρό της Αγγλίας· κατέληξε λέγοντας πως ουσιαστικά η Αγγλία έχει ανάγκη την Ελλάδα και θα την χρειαστεί στο μέλλον, όπως τη χρειάστηκε και στο παρελθόν. Ωστόσο η στάση του Foreign Office ήταν επιφυλακτική, αν όχι αρνητική, καθώς η βρετανική κυβέρνηση δεν ήταν προετοιμασμένη να δώσει απάντηση σε μια τόσο σοβαρή πρόταση για τους εξής λόγους: μια τέτοια συμμαχία δε συνέφερε την Αγγλία, γιατί η άμυνα της Ελλάδας ήταν ανεπαρκής, λόγω των εκτεταμένων συνόρων και της έλλειψης αντιαεροπορικής και παράκτιας άμυνας. Η συμμαχία αυτή θα αποτελούσε πρόκληση για την Ιταλία, γιατί θα θεωρούσε ότι στρέφεται εναντίον της και επίσης θα μπορούσε να εμπλέξει την Αγγλία σε πόλεμο μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας. Τέλος η Αγγλία δεν επιθυμούσε να συνδεθεί άμεσα με το δικτατορικό καθεστώς, το οποίο δεν ήταν δημοφιλές και το θεωρούσε ανίκανο και ασταθές, αν και αγγλόφιλο.¹⁵

Διαπιστώνουμε λοιπόν πως ο Ι. Μεταξάς πρόσφερε την Ελλάδα ως στρατιωτική βάση στην Αγγλία προκειμένου να εξασφαλίσει τη συμμαχία της. Με αυτόν τον τρόπο καλούσε την Αγγλία να αναλάβει

¹³ Νίκος Ψυρούκης, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας 1940-1967*, Τόμος 1^{ος}, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1975, σελ. 78.

¹⁴ Ιωάννης Κολιόπουλος, *Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1^η Μαρτίου 1935 ως την 28^η Οκτωβρίου 1940*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1980, σελ. 401.

¹⁵ Ο.π.

ουσιαστικά την προστασία της, όπως η τελευταία έκανε το Μάρτη του 1939 με την Πολωνία, εξασφαλίζοντας έτσι την εχθρότητα της Γερμανίας και την επικείμενη επίθεσή της στην Ελλάδα. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην περίπτωση της Πολωνίας δεν εστάλη η παραμικρή βοήθεια από την Αγγλία, η οποία περιορίστηκε στο να δηλώσει πως τα σύνορά της Πολωνίας θα αποκαθίσταντο μεταπολεμικά.

Σημαντικό στοιχείο είναι και η απόρρητη έκθεση του Στρατηγού Α. Παπάγου προς τον Ι. Μεταξά στα τέλη Δεκεμβρίου του 1939 που δείχνει πως η Ελλάδα είχε ταχθεί με το πλευρό των συμμάχων πολύ καιρό πριν την εισβολή των Ιταλών: *«Πάντως προκειμένου περί των ζητημάτων μελετών και προπαρασκευής τής εν γένει Συμμαχικής βοήθειας πρέπει να σας καταστήσω γνωστόν ότι η Ελλάς μέχρι της αναμίξεώς της εις τον πόλεμον θα ακολουθεί πολιτικήν ουδετερότητος και επομένως θα ήτο σκόπιμον όπως αι συνεννοήσεις και προπαρασκευαί γίνωσι κατά τρόπον και εις έκτασιν τοιαύτην ώστε να μη εγερθώσιν υπόνοιαι ούτε παρά τοις φίλοις ούτε παρά τοις πιθανοίς εχθροίς της Ελλάδος»*.¹⁶

Στη συνέχεια η εισβολή της Ιταλίας στην Αλβανία και η κατάληψή της τον Απρίλη του 1939 οδήγησαν την Αγγλία και τη Γαλλία στην απόφαση να εγγυηθούν την ανεξαρτησία της Ελλάδας, χωρίς όμως να συνάψουν συμμαχία με την Ελλάδα, όπως επιθυμούσε ο Ι. Μεταξάς. Η αγγλική κυβέρνηση θεωρούσε ότι μπορεί να εξασφαλίσει από την Ελλάδα ό,τι επιθυμεί χωρίς να αναλάβει συμβατικές υποχρεώσεις.¹⁷ Η διακήρυξη όμως της αγγλικής εγγύησης ήταν διατυπωμένη με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην προκληθεί κάποια τριβή με την ιταλική πλευρά. Το

¹⁶ Ιάκωβος Περ. Χονδροματιδης, *Η Συνωμοσία της Αγγλίας κατά της Ελλάδος 1935-1944*, Θούλη, Αθήνα, 2012, σελ. 24-25.

¹⁷ Προκόπης Παπαστράτης, *Εξωτερική Πολιτική: η προσπάθεια διατήρησης των κεκτημένων κατά το μεσοπόλεμο*, στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: όψεις πολιτικής και οικονομικής Ιστορίας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σελ. 420.

βασικότερο όλων ήταν να μη δημιουργηθεί η εικόνα ότι η Αγγλία αναλάμβανε οποιαδήποτε υποχρέωση απέναντι στην Ελλάδα.

Δυο μήνες μετά την εισβολή της Γερμανίας στην Πολωνία την 1^η του Σεπτεμβρίου του 1939 και την έκρηξη του Β' Π.Π. η Αγγλία αποφάσισε να λάβει μέτρα για τον περιορισμό όλων των εξαγωγών που προέρχονταν από τη Γερμανία, αλλά και όλων των εμπορευμάτων που προορίζονταν για εκεί. Αυτή η απόφαση, όπως ήταν αναμενόμενο, προκάλεσε πανικό στην Ελλάδα, της οποίας η οικονομία βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στο εμπόριο με τη Γερμανία.¹⁸ Το Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς ο Ι. Μεταξάς στο τηλεγράφημά του στον πρεσβευτή στο Λονδίνο δήλωσε σε δραματικό τόνο την τραγικότητα της κατάστασης: *«Κάμετε ό,τι δύνασθε πλησίον λόρδου Χάλιφαξ για να αποτρέψετε τον αποκλεισμόν ως προς το ελληνογερμανικό εμπόριο. Πρόκειται περί ζητήματος απολύτως ζωτικού για την Ελλάδα»*.¹⁹

Τελικά η Αγγλία αποφάσισε να αγοράζει σε όλη τη διάρκεια του πολέμου ελληνικό καπνό αξίας 275.000.000 δραχμών, ποσότητα ελάχιστη σε σχέση με τις εξαγωγές στη Γερμανία, με αντάλλαγμα τη σύναψη συμφώνου ναύλωσης πλοίων από τους Έλληνες εφοπλιστές υπέρ της Αγγλίας. Επίσης, η Αγγλία αποφάσισε να διευκολύνει την εισαγωγή ειδών πρώτης ανάγκης απαραίτητων για την επιβίωση του πληθυσμού ως αντιστάθμισμα του περιορισμού του εμπορίου με τη Γερμανία. Ο Ι. Μεταξάς επέδωσε στον πρέσβη της Αγγλίας στην Αθήνα υπόμνημα πέντε σημείων όπου μεταξύ άλλων ανέφερε ότι η Ελλάδα είναι διατεθειμένη να παραχωρήσει μεγάλο αριθμό πλοίων προς ναύλωση από τις βρετανικές υπηρεσίες. Επίσης, σχετικά με το δημόσιο χρέος *«η Βασιλική Κυβέρνησις δεν θεωρεί εύστοχον τον συσχετισμόν μεταξύ της εκκαθαρίσεως της*

¹⁸ Δημήτρης Κιτσίκης, *Η Ελλάς της 4^{ης} Αυγούστου και οι Μεγάλες Δυνάμεις*, 3^η Έκδοση, Ηρόδοτος, Αθήνα, 1974, σελ. 112.

¹⁹ Ο.π.

υφισταμένης από τινός ήδη χρόνου διαφοράς μεταξύ αυτής και του συμβουλίου των ξένων ομολογιούχων αφ' ενός και της υπο διαπραγματεύσειν συμφωνίας δια το εμπόριον διαρκούντος του πολέμου, αφ' ετέρου».²⁰

Τελικά μετά από διαπραγματεύσεις στις 22 Ιανουαρίου 1940 υπογράφηκε συμφωνία μεταξύ του Υπουργείου Εμπορικής Ναυτιλίας της Αγγλίας και των Ελλήνων πλοιοκτητών για παραχώρηση 60 πλοίων για ένα χρόνο χωρητικότητας 500.000 τόνων.²¹ Με τις συμφωνίες αυτές η Ελλάδα ουσιαστικά συμπαράτασσόταν με την Αγγλία και την πολεμική της προσπάθεια εναντίον του Άξονα και αναλάμβανε έμπρακτα να την ενισχύει με όποιον τρόπο μπορούσε.

Ωστόσο οι ελληνοϊταλικές σχέσεις δέχθηκαν ένα ισχυρό πλήγμα το Σεπτέμβρη του 1939, όταν η Ελλάδα μετά από υπόδειξη της Αγγλίας, αρνήθηκε να ανανεώσει το ελληνοϊταλικό σύμφωνο φιλίας που είχε συναφθεί δέκα χρόνια πριν. Ο Ι. Μεταξάς ακολουθώντας τις εντολές των Άγγλων έσπρωχνε την Ελλάδα προς τον πόλεμο καθιστώντας την ιταλική επίθεση αναπόφευκτη. Τα πράγματα χειροτέρεψαν ριζικά για την Ελλάδα μετά την απόφαση της Ιταλίας να εγκαταλείψει την πολιτική της ουδετερότητας και να εισέλθει στον πόλεμο τον Ιούνιο του 1940. Η Ιταλία προειδοποιούσε πλέον τις γειτονικές χώρες πως έπρεπε να αποφασίσουν με ποια πλευρά θα συντάσσονταν, καθώς η ουδετερότητά τους δε θα μπορούσε να διατηρηθεί για πολύ ακόμα. Το καλοκαίρι άρχισαν να γίνονται ακόμα πιο εμφανείς οι επεκτατικές της βλέψεις της Ιταλίας προς τη Μεσόγειο και εναντίον της Ελλάδας. Η Γερμανία είχε δηλώσει από καιρό πως η Μεσόγειος δεν ανήκε στο πεδίο των συμφερόντων της και πως δεν επρόκειτο να επέμβει, δίνοντας μ' αυτόν

²⁰ Ο.π, σελ. 113-114.

²¹ Ιωάννης Κολιόπουλος, *Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1^η Μαρτίου 1935 ως την 28^η Οκτωβρίου 1940, στο Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1980, σελ. 408.

τον τρόπο τη δυνατότητα στη σύμμαχό της Ιταλία να δράσει ανενόχλητη. Ο ιταλικός Τύπος ξεκίνησε να «βάλει» εναντίον της Ελλάδας με τη δικαιολογία πως η Αγγλία χρησιμοποιούσε τα ελληνικά νησιά ως βάσεις και σημειώθηκαν επιθετικές ενέργειες μικρής κλίμακας. Αποκορύφωμα της ιταλικής προκλητικότητας υπήρξε η βύθιση του αντιτορπιλικού «Ελλη» στο λιμάνι της Τήνου στις 15 Αυγούστου 1940. Η ελληνική κυβέρνηση παρά το γεγονός ότι γνώριζε ότι επρόκειτο για ιταλική ενέργεια, δε θέλησε να οξύνει περισσότερο τα πνεύματα. Ο Μουσολίνι όμως ήταν αποφασισμένος να επιτεθεί στην Ελλάδα, που αποτελούσε σύμφωνα με τον ίδιο σημαντική ναυτική βάση της Αγγλίας. Τελικά η απόφαση για επίθεση στην Ελλάδα ελήφθη στις 15 του Οκτώβρη. Ήταν μια επιχείρηση τρομερά επιπόλαιη και πρόχειρα οργανωμένη. Ο Μουσολίνι παρουσίαζε αυτή την επιχείρηση ως μέρος της επίθεσης που θα εξαπέλυε εναντίον της Αγγλίας στην ανατολική Μεσόγειο, καταλαμβάνοντας τη Μάρσα Ματρούχ στην Αίγυπτο και εξασφαλίζοντας την κυριαρχία στο Αιγαίο.²²

Την εποχή που η Ιταλία αποφάσισε να επιτεθεί στην Ελλάδα, το φθινόπωρο δηλαδή του 1940, ένα χρόνο μετά την έναρξη του Β' Π.Π, η γερμανική κυριαρχία στην Ευρώπη ήταν αναμφισβήτητη και οι συγκυρίες εκείνη τη στιγμή κάθε άλλο παρά ευνοϊκές ήταν για την Ελλάδα. Η Ευρώπη στο σύνολό της είχε καταληφθεί από τις δυνάμεις του Άξονα με εξαίρεση τη Βρετανία, τη Σουηδία και την ουδέτερη Ελβετία. Η Τσεχοσλοβακία, η Πολωνία, το Βέλγιο, το Λουξεμβούργο, η Ολλανδία, η Δανία, η Νορβηγία, η Γαλλία και η Ρουμανία είτε είχαν καταληφθεί είτε είχαν προσχωρήσει στον Άξονα. Η Αγγλία ήταν ουσιαστικά η μόνη χώρα που πολεμούσε ακόμη τον Άξονα διεξάγοντας σκληρές μάχες πάνω από τους αιθέρες της Μάγχης και στην Αφρική κατά της Ιταλίας. Στην Ιβηρική χερσόνησο υπήρχαν φασιστικά

²² Antony Beevor, *Κρήτη, Η μάχη και η Αντίσταση*, Γκοβόστη, Αθήνα, 2004, σελ. 24.

καθεστώτα. Από τις χώρες του Βαλκανικού Συμφώνου, η Τουρκία αν και σύμμαχος της Αγγλίας, δεν σκόπευε να διακινδυνεύσει να εμπλακεί σε πόλεμο, οπότε αδιαφορούσε πλήρως για την Ελλάδα. Η Βουλγαρία ήταν έτοιμη να προσχωρήσει στον Άξονα. Αξίζει να σημειώσουμε ότι το Βαλκανικό Σύμφωνο δεν κάλυπτε το ενδεχόμενο ελληνοϊταλικού πολέμου. Η μόνη ελπίδα της Ελλάδας ήταν η Αγγλία. Μετά όμως από την πανωλεθρία της Δουνκέρκης το καλοκαίρι του 1940 φαινόταν ακόμα πιο δύσκολο να εκπληρώσει τις μάλλον αόριστες υποσχέσεις για στρατιωτική βοήθεια που είχε δώσει στην Ελλάδα.

Αυτά τα γεγονότα λειτούργησαν καταλυτικά στην απόφαση της Ιταλίας να καταλάβει την Ελλάδα για να εδραιώσει την παρουσία της στα Βαλκάνια και ταυτόχρονα να αμφισβητήσει την κυριαρχία της Αγγλίας στη Μεσόγειο. Η ιταλική κυβέρνηση θεωρούσε ότι η κατάληψη της Ελλάδας θα ήταν εύκολη υπόθεση. Την ίδια άποψη είχε και η αγγλική, χωρίς βεβαίως να το ανακοινώνει, ότι δηλαδή μετά τους πρώτους βομβαρδισμούς η ελληνική αντίσταση θα κατέρρεε.²³

²³ Προκόπης Παπαστράτης, *Εξωτερική Πολιτική: η προσπάθεια διατήρησης των κεκτημένων κατά το μεσοπόλεμο*, στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: όψεις πολιτικής και οικονομικής Ιστορίας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σελ. 421.

1.2: Η ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΤΙΜΑΧΟΜΕΝΟΙ ΣΤΡΑΤΟΙ

Η στάση του Γ.Ε.Σ. (Γενικό Επιτελείο Στρατού) εκείνη την εποχή καθοριζόταν από το βαλκανικό σύμφωνο και ήταν επικεντρωμένη στον κίνδυνο επίθεσης από την Βουλγαρία, παρά το γεγονός ότι η Ιταλία μετά την κατάληψη της Αλβανίας βρισκόταν “προ των πυλών”. Επίσης, η στρατιωτική ηγεσία παρέμενε προσκολλημένη στην απαρχαιωμένη τακτική του αμυντικού πολέμου των συνόρων και των οχυρώσεων στα πρότυπα των γαλλικών οχυρωματικών έργων στα σύνορα με τη Γερμανία (γραμμή Μαζινό) και αυτή η αντίληψη ήταν δύσκολο να αλλάξει. Ωστόσο είχαν συντελεστεί ραγδαίες μεταβολές στη νοοτροπία και στην τεχνολογία του πολέμου, όπως φάνηκε και στον αστραπιαίο πόλεμο της Γερμανίας εναντίον της Πολωνίας και της Γαλλίας. Το ΓΕΣ προσανατολισμένο σ’ έναν πόλεμο στα πρότυπα του Α’ Π.Π δεν είχε μεγάλη εμπιστοσύνη στις ικανότητες του ελληνικού στρατού και είχε αναθέσει στις μονάδες προκαλύψεως της Ηπείρου έναν μάλλον επιβραδυντικό ρόλο στην προέλαση των Ιταλών προς το εσωτερικό, χωρίς να περιμένει ουσιαστική αντίσταση και ανάσχεση των εισβολέων.²⁴

Το ζήτημα της ταχείας επιστράτευσης και της αποστολής δυνάμεων στο Μέτωπο αποτελούσε την «αχίλλειον πτέρνα» της ελληνικής πλευράς, σε αντίθεση με την Ιταλία που είχε τη δυνατότητα άμεσης μεταφοράς δυνάμεων στο Μέτωπο. Η Ελλάδα εξαιτίας της στάσης ουδετερότητας που τηρούσε δεν μπορούσε να αναλάβει την πρωτοβουλία των κινήσεων και έτσι έπρεπε να δράσει εκ των υστέρων

²⁴ Ιωάννης Κολιόπουλος, *Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1^η Μαρτίου 1935 ως την 28^η Οκτωβρίου 1940, στο Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΕ’, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1980, σελ. 412.

και αφού η Ιταλία θα έκανε το πρώτο βήμα, πράγμα που σήμαινε πως η κινητοποίηση των δυνάμεων θα γινόταν μετά την εκδήλωση της ιταλικής επίθεσης.²⁵ Νωρίς το πρωί της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940 ο Ιταλός πρεσβευτής επέδωσε στο Μεταξά το τελεσίγραφο με το οποίο ζητούσε «γη και ύδωρ» από την Ελλάδα. Η επιχείρηση για την κατάληψη της Ελλάδας ξεκίνησε πριν λήξει η 3ωρη προθεσμία που όριζε το τελεσίγραφο. Ο Μεταξάς απάντησε λέγοντας, «alors, c' est la guerre», γεγονός που στη συλλογική μνήμη καταγράφηκε ως «όχι». Υπάρχουν διάφορες ερμηνείες σχετικά με τη στάση αυτή του Ι. Μεταξά, που ήταν γνωστός για τις αντικοινοβουλευτικές του απόψεις. Η απόφασή του να απορρίψει τις ιταλικές αξιώσεις πήγαζε από την ορθολογική εκτίμηση των μακροπρόθεσμων συμφερόντων της χώρας στο μεταπολεμικό κόσμο. Επίσης το ζήτημα της υστεροφημίας είναι κάτι που ενδεχομένως επηρέασε το δικτάτορα στην απόφασή του. Από την άλλη πλευρά υπήρχε και ο φόβος άμεσης ανατροπής του από τους Άγγλους, σε περίπτωση που ενέδιδε στις πιέσεις της Ιταλίας και του Άξονα γενικότερα.²⁶

Στο Βερολίνο επικράτησε οργή για την ακατανόητη και εντελώς άστοχη ενέργεια της Ιταλίας από άποψη στρατηγικής. Λίγες μέρες αργότερα ειδοποίησαν το Μεταξά ότι δεν θεωρούσαν αιτία κήρυξης πολέμου την παρουσία μικρών βρετανικών αεροπορικών μονάδων, εφόσον τους απαγορευθεί η χρήση των αεροδρομίων της βόρειας Ελλάδας.²⁷

Ωστόσο πριν ξεκινήσουμε να μελετάμε τις μαρτυρίες των στρατιωτικών, καλό θα ήταν να αναφερθούμε στα αριθμητικά δεδομένα. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα στοιχεία που αφορούν τις δυνάμεις των εμπολέμων κατά την πρώτη φάση του πολέμου. Τα αριθμητικά δεδομένα

²⁵ Ο.π, σελ. 413.

²⁶ Ο.π, σελ. 414.

²⁷ Χάγκεν Φλάϊσερ, *Στέμμα και Σβάστικα, η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, Τόμος 1^{ος}, Παπαζήση, Αθήνα, 1988, σελ. 63-64.

που παρουσιάζονται εκατέρωθεν δε συμπίπτουν επακριβώς και οδηγούν στο συμπέρασμα πως η κάθε πλευρά παρουσιάζει τη δική της άποψη για τα γεγονότα, ώστε να υπερτονίσει τον ηρωισμό των στρατιωτών της και να υποτιμήσει τον αντίπαλο. Πιο συγκεκριμένα, το ελληνικό Γ.Ε.Σ. ανεβάζει τις ελληνικές δυνάμεις στην ελληνοαλβανική μεθόριο κατά την έναρξη του πολέμου σε 35.000 άνδρες περίπου (35 τάγματα Πεζικού και 40 ½ πυροβολαρχίες). Σε ό,τι αφορά τις δυνάμεις των Ιταλών κάνει λόγο για 59 τάγματα Πεζικού, 135 πυροβολαρχίες (από τις οποίες 23 βαρείες), 150 άρματα μάχης, 18 ίλες ιππικού, 6 τάγματα όλμων και 1 τάγμα πολυβόλων.²⁸ Αυτό μεταφράζεται σε σχετική υπεροπλία του ιταλικού Πεζικού στην περιοχή της Ηπείρου και σε συντριπτική υπεροπλία στο πυροβολικό.²⁹ Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με το ιταλικό Γ.Ε.Σ. στα μέσα Οκτωβρίου του 1940 η ενεργή δύναμη των Ιταλών στην Αλβανία έφτανε τους 163.000 άνδρες, 22.000 κτήνη, 3.400 οχήματα και 1.500 μοτοσυκλέτες, ενώ δεν υπάρχει αναντιστοιχία ως προς το μέγεθος των ελληνικών δυνάμεων, όπως παρατίθεται από το ελληνικό Γ.Ε.Σ.³⁰ Σύμφωνα όμως με τον ιστορικό Γ. Μαργαρίτη, η πλάστιγγα της αλήθειας γέρνει μάλλον προς την πλευρά των Ιταλών. Ο Γ. Μαργαρίτης ανεβάζει τον αριθμό των ελληνικών στρατευμάτων κατά την πρώτη περίοδο σε περισσότερους από 80.000 άνδρες, ενώ κάνει λόγο για 140.000 Ιταλούς εκ των οποίων οι μάχιμοι ανέρχονταν σε 100.000.³¹ Τελικά δεν είναι εύκολο να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα για τις δυνάμεις των αντιμαχόμενων πλευρών. Ωστόσο είναι βέβαιο ότι στη Βορειοδυτική

²⁸ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου 1940-1941 (επιχειρήσεις στρατού ξηράς)*, Αθήνα, 2012, σελ. 28-29.

²⁹ Ο.π, σελ. 30.

³⁰ Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Έλληνες και Ιταλοί στα 1940-41: Συγκριτική «ανάγνωση» της ελληνοϊταλικής σύρραξης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2004, σελ. 167.

³¹ Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαναγγελία Θυελλωδών ανέμων, Ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της Κατοχής*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σελ. 55.

Μακεδονία, προς την Κλεισούρα και στο μέτωπο της Πίνδου, οι Ιταλοί υπερτερούσαν αριθμητικά 3 προς 1 ως προς το πεζικό και 5 προς 1 ως προς το πυροβολικό. Επίσης, στο μέτωπο της Ηπείρου η VIII ελληνική Μεραρχία Πεζικού συγκρούστηκε με υπέρτερες δυνάμεις Πεζικού, ενώ η υπεροχή του ιταλικού Πυροβολικού ήταν συντριπτική.³²

Σε ό,τι αφορά την πολεμική Αεροπορία και το πολεμικό Ναυτικό η θέση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων ήταν σαφώς κατά πολύ υποδεέστερη. Ο ελληνικός αεροπορικός στόλος αποτελούνταν από 143 αεροσκάφη διαφόρων ειδών, εκ των οποίων τα 7 ήταν υπό κατασκευή, ενώ σε γενικές γραμμές το πολεμικό υλικό ήταν πεπαλαιωμένο και περιορισμένων δυνατοτήτων.³³ Από την άλλη πλευρά, οι Ιταλοί είχαν προς διάθεση περί τα 400 αεροσκάφη, εάν λάβουμε υπόψη τις δηλώσεις του ίδιου του Μουσολίνι στις 15 Οκτωβρίου 1940.³⁴ Πιο μετριοπαθείς προσεγγίσεις κάνουν λόγο για 180 ιταλικά αεροσκάφη στην αρχή της σύρραξης.³⁵ Γενικά, αναφορικά με τον πόλεμο στον αέρα δεν μπορεί να γίνει σύγκριση ούτε αριθμητικά ούτε ποιοτικά ούτε από άποψη εμπειρίας. Από ελληνικής πλευράς υπήρχαν μεγάλες ελλείψεις σε θέματα προσωπικού, εφοδίων και εξοπλισμών.³⁶ Για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της ισορροπίας των εναέριων δυνάμεων ζητήθηκε η

³² Giorgio Rizzio, *Ο πικρός πόλεμος, η ελληνο-ιταλική σύγκρουση (1940-1941)*, Historical Quest, Αθήνα, 2014, σελ. 97.

³³ Ιωάννης Κολιόπουλος, *Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1^η Μαρτίου 1935 ως την 28^η Οκτωβρίου 1940, στο Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1980, σελ. 416.

³⁴ Remigio Zizzo, *Οκτώβριος 1940: Η επίθεση εναντίον της Ελλάδας όπως την είδαν οι Ιταλοί*, Παπαδήμα, Αθήνα, 2008, σελ. 66. Ο ίδιος ακριβώς αριθμός αεροσκαφών αναφέρεται και στη *Επίτομη Ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου 1940-1941 (επιχειρήσεις στρατού ξηράς)*, Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα, 2012, σελ. 33.

³⁵ Christopher Shores, Brian Cull, Nicola Malizia, *Ο αεροπορικός πόλεμος στην Ελλάδα 1940 – 1941 από την Ήπειρο και την Μακεδονία έως την μάχη της Κρήτης*, Eurobooks, Αθήνα, 2009, σελ. 37.

³⁶ Νίκος Γιαννόπουλος, *Πόσο αλήθεια γνωρίζουμε το 1940; Άγνωστες πτυχές του ελληνοϊταλικού πολέμου*, Historical quest, Αθήνα, 2012, σελ. 75.

συνδρομή της Αγγλίας· το πολεμικό υλικό που παρασχέθηκε ήταν πολύ περιορισμένο ή έφτασε, όταν ήταν ήδη αργά. Τελικά παρά τα τεράστια ποσά που δαπανήθηκαν και τη βαρύτατη φορολογία, ο εξοπλισμός της χώρας δεν ανταποκρινόταν στις ανάγκες ενός σύγχρονου πολέμου.

Σχετικά με τον πόλεμο στη θάλασσα οι αριθμοί ήταν συντριπτικά υπέρ της Ιταλίας. Ο ελληνικός στόλος αποτελούνταν από 62 σκάφη, εκ των οποίων τα 30 ήταν μικρά και βοηθητικά, με ναυαρχίδα το θωρηκτό «Αβέρωφ», το οποίο ήταν απαρχαιωμένης τεχνολογίας και ανίκανο να ανταποκριθεί στα πολεμικά δεδομένα του 1940. Απέναντί του αντιπαρατασσόταν ο ιταλικός στόλος, αποτελούμενος από 318 πλοία συνολικού εκτοπίσματος 658.398 τόνων.³⁷ Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η ιταλική πλευρά μειώνει τον αριθμό των ελληνικών σκαφών σε 30 συμπεριλαμβανομένων του «Αβέρωφ» και της «Έλλης», το οποίο είχε βυθίσει ήδη στις 15 Αυγούστου.³⁸

Ήδη από τον Απρίλιο του 1939 και την κατάληψη της Αλβανίας από τους Ιταλούς το Γ.Ε.Σ. είχε εκπονήσει σχέδια εκστρατείας με την ονομασία IB και IBα. Σύμφωνα με αυτά ως θέατρο πολέμου είχε οριστεί το τμήμα του ελληνικού εδάφους βορείως της νοητής γραμμής Μαλιακού – Αμβρακικού, που σημαίνει ουσιαστικά όλο το ελληνικό έδαφος βόρεια της Στερεάς Ελλάδας. Επίσης υπήρχε σχέδιο επιστράτευσης, σύμφωνα με το οποίο προβλεπόταν η δημιουργία ενός Γενικού Στρατηγείου, δύο Τμημάτων Στρατιάς – της Δυτικής Μακεδονίας (Τ.Σ.Δ.Μ.) και της Ανατολικής Μακεδονίας (Τ.Σ.Α.Μ.) – και μιας Ομάδας Μεραρχιών. Υπήρχε πρόβλεψη να δημιουργηθούν επιπρόσθετα και οι εξής Μονάδες : η XVII Μεραρχία Πεζικού στη

³⁷ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου 1940-1941 (επιχειρήσεις στρατού ξηράς)*, Αθήνα, 2012, σελ. 32.

³⁸ Remigio Zizzo, *Οκτώβριος 1940: Η επίθεση εναντίον της Ελλάδας όπως την είδαν οι Ιταλοί*, Παπαδήμα, Αθήνα, 2008, σελ. 71.

Θεσσαλονίκη, η VII Ταξιαρχία Πεζικού στην Καβάλα, η XVI Ταξιαρχία Πεζικού στη Λαμία και μια ταξιαρχία Ιππικού στην Καλαμπάκα. Η επιστράτευση και η συγκέντρωση των στρατευμάτων υπολογιζόταν να ολοκληρωθεί μέσα σε 22 μέρες για το αλβανικό μέτωπο και σε 15 για το βουλγαρικό.³⁹ Τελικά αυτά τα σχέδια δεν εφαρμόστηκαν, γιατί όπως θα δούμε, το Μέτωπο του πολέμου παρέμεινε στην ελληνοαλβανική μεθόριο, δεδομένου ότι ο στρατός, παρά τις ελάχιστες προσδοκίες του Γ.Ε.Σ., κατάφερε να κρατήσει τις θέσεις του και να μην υποχωρήσει.

³⁹ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου 1940-1941 (επιχειρήσεις Στρατού ξηράς)*, Αθήνα, 2012, σελ. 36-37.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Η ΕΝΑΡΞΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ Η ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

(28 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1940 – 13 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1940)

2.1: Η ΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΚΗΡΥΞΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ Η ΑΝΑΧΩΡΗΣΗ ΠΡΟΣ ΤΟ ΜΕΤΩΠΟ

Ο κύριος όγκος των μαρτυριών, στις οποίες θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας, αφορά στην περίοδο του ελληνοϊταλικού πολέμου ο οποίος από άποψη στρατιωτικών επιχειρήσεων χωρίζεται σε 3 περιόδους: α) 28 Οκτωβρίου – 13 Νοεμβρίου, περίοδος άμυνας των ελληνικών δυνάμεων εναντίον των ιταλικών επιθέσεων και ανάσχεσης της ιταλικής προέλασης β) 14 Νοεμβρίου – 6 Ιανουαρίου, περίοδος της ελληνικής αντεπίθεσης και προέλασης σε βάθος 30 - 50 χιλιομέτρων στη Β. Ήπειρο, ύστερα από συνεχείς νίκες γ) 7 Ιανουαρίου – 26 Μαρτίου, περίοδος ανάσχεσης της ελληνικής επίθεσης και ιταλική αντεπίθεση. Οι μαρτυρίες που αφορούν στον ελληνογερμανικό πόλεμο είναι πολύ λιγότερες, δεδομένου ότι η σύγκρουση διήρκεσε λίγες μόνο ημέρες. Οι τελευταίες επιχειρήσεις έλαβαν χώρα στην Κρήτη.

Πριν αναφερθούμε στα αμιγώς πολεμικά γεγονότα, θα ήταν χρήσιμο να καταγράψουμε την ψυχολογία στρατιωτών και πολιτών, όταν πληροφορήθηκαν την κήρυξη του πολέμου. Στη συλλογική μνήμη έχει αποτυπωθεί η εικόνα τραίνων, τραμ και κάθε είδους μεταφορικών μέσων γεμάτων με γελαστούς άνδρες που έσπευδαν να καταταγούν για να στελεχώσουν τις μονάδες υπεράσπισης της ελληνοαλβανικής μεθορίου. Οι έφεδροι δεν περίμεναν να τους καλέσουν και παρουσιάζονταν αμέσως, ενώ οι αμαξοστοιχίες γέμιζαν συνεχώς με ενθουσιώδεις στρατιώτες που πυροβολούσαν στον αέρα· υπολογίζεται ότι έτσι

σπαταλήθηκαν περί το ένα εκατομμύριο σφαίρες.⁴⁰ Ο ίδιος ο Μεταξάς όμως κρατά μια αντιφατική στάση απέναντι σ' αυτόν τον αυθόρμητο ενθουσιασμό του λαού και εν ολίγοις τον κατακρίνει, χωρίς να μπορεί να τον αντιληφθεί. Ενώ δηλαδή στις 28 Οκτωβρίου αναφέρεται στον «αφάνταστο ενθουσιασμό του λαού», τις επόμενες δύο μέρες ανησυχεί λόγω της «υπεραισιόδοξου Κοινής Γνώμης» και καταλήγει στο ότι ο λαός δεν πρέπει «να παρασύρεται από ψευδείς επιτυχίας».⁴¹

Ας δούμε ορισμένες μαρτυρίες σχετικά με το πώς αντιμετώπισαν το γεγονός οι ίδιοι οι μετέπειτα πρωταγωνιστές των γεγονότων, αλλά και απλοί πολίτες. Ο έφεδρος ανθυπολοχαγός Θ. Παρασκευαΐδης περιγράφει τον ενθουσιασμό των ανδρών του, όταν πληροφορήθηκαν την κήρυξη του πολέμου και την ανυπομονησία τους να σταλούν στην πρώτη γραμμή του Μετώπου: «Οι άντρες δέχονται με ενθουσιασμό το άγγελμα. Πόλεμος. Δεν έχει άλλη σκέψη. Με τραγούδια γυρίζουν στην πόλη... Υπήρχαν οι ανυπόμονοι. Υποβάλλουν αιτήσεις για άμεσο αποστολή στα σύνορα. Η απάντηση του τάγματος είναι να έχουν υπομονή».⁴²

Ο δικηγόρος Σ. Καλογιάννης προσεγγίζει το ζήτημα με όρους μεταφυσικής και μας δίνει μια μάλλον ιδεαλιστική εικόνα για τον πόλεμο και για το πώς εξέλαβαν οι στρατιώτες την είδηση. Θεωρεί πως υπάρχουν ορισμένες ψυχικές καταστάσεις που έχουν θρησκευτικές, κοινωνικές, πολιτικές και ιστορικές αφετηρίες, τις οποίες οι καλλιτέχνες, οι συγγραφείς, οι ιστορικοί και όσοι εν γένει ασχολούνται με την αποτύπωση των γεγονότων, αδυνατούν να καταγράψουν. Πρόκειται για στιγμές που ο άνθρωπος χάνει τη γήινη υπόστασή του και προσεγγίζει το Θεό, με αποτέλεσμα να είναι μάλλον αδύνατον να αποτυπωθεί σε όλη

⁴⁰ Antony Beevor, *Κρήτη, Η μάχη και η Αντίσταση*, Γκοβόστη, Αθήνα, 2004, σελ. 26.

⁴¹ Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό του Ημερολόγιο 1933-1941*, η 4^η Αυγούστου – ο πόλεμος 1940-1941, Ίκαρος, 1960, σελ. 516,520.

⁴² Θανάσης Παρασκευαΐδης, *Το ημερολόγιο ενός έφεδρου Αξιωματικού, Το Λεσβιακό III/22 Τάγμα Πεζικού στον πόλεμο της Αλβανίας 1940-1941*, Μυτιλήνη, 1994, σελ. 12.

του την έκταση και την ουσία το συναίσθημα αυτό: «*Εἰς τὰς στιγμὰς αὐτὰς ὁ ἄνθρωπος προσεγγίζει πρὸς τὸ Θεῖον· τὸ δὲ Θεῖον τὸ ζῆ κανεῖς...*». Οι συμπολεμιστές του Καλογιάννη, προχωρώντας προς το Μέτωπο, συναντούσαν άλλους στρατιώτες πους τους ενθάρρυναν και τους έδιναν συγχαρητήρια, διότι κατευθύνονταν προς την πρώτη γραμμή: «*Μπράβο! Μπράβο! Θα 'ρθουμε κι' ημεῖς*» έλεγαν και ένιωθαν ίσως μειονεκτικά, καθώς «*τὸ "Θαρθούμε κι' ημεῖς"* απηυθύνετο πρὸς αὐτοὺς τοὺς ἰδίους· επανεστάτει ἡ ψυχὴ τῶν ἐπὶ τῇ ιδέα ὅτι ἴσως ημεῖς τοὺς ἀφηρηπάζομεν τὰ πρωτεία καὶ δὲν ἔμενε τίποτε τὸ ἄξιον λόγου δι' αὐτοὺς νὰ πράξουν». ⁴³

Οι στρατιώτες δέχθηκαν την είδηση του πολέμου με τρομερό ενθουσιασμό σαν να επρόκειτο για χαρμόσυνη είδηση. Ήξεραν πως ο πόλεμος ισοδυναμεί με θάνατο και φρίκη, όμως εκείνες τις στιγμές αυτό δεν τους ενδιέφερε. Στο μυαλό τους υπήρχε μόνο η ιδεαλιστική εικόνα του πολέμου με τα ηρωικά κατορθώματα και τα ανδραγαθήματα. Δεν είχαν ακόμα δει από κοντά το πρόσωπο του πολέμου: «*Μετά την άφιξίν μας κατά τὸ μεσημέρι μας ἀναγγέλει ὁ ταγματάρχης μας κ. Παπαδημητρίου Δημ. ὅτι ἡ Ἰταλία ἐκήρυξε τὸν πόλεμον ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος τὰς πρώτας πρωινὰς ὥρας τῆς σήμερον. Ὁ ἐνθουσιασμός ὅλων μας υπήρξεν ἐξωφρενικός. Αἱ ζητωκραυγαὶ καὶ ἐπευφημίαι ἠκούοντο εἰς ἀπόστασιν ἀρκετὴν, καὶ γενικὰ ἐπεκράτει μιὰ κατάστασις φρενιτώδους ἐνθουσιασμοῦ*». ⁴⁴

Ο Θ. Παππάς διηγείται πως τη μέρα της κήρυξης του πολέμου οι δρόμοι ήταν γεμάτοι από κόσμο που έτρεχε με ενθουσιασμό και έκσταση να καταταγεί, σαν να πήγαινε σε γιορτή και πανηγύρι: «*Ὁ πόλεμος τοῦ 1940 με βρῆκε νὰ υπηρετῶ ὡς ἀνθυπολοχαγός στο Σύνταγμα Εὐζώνων*

⁴³ Σταύρος Καλογιάννης, *Ημερολόγιον ενός στρατιώτου, (Αλβανικόν έπος – Σύμπτυξις – Κατοχή – Στρατόπεδα Συγκεντρώσεως)*, Αετός, Αθήνα, 1945, σελ. 6-7.

⁴⁴ *Πορεία στο Μέτωπο, Ημερολόγιον ελληνο-ιταλικού πολέμου εν Αλβανία*, Πικραμένος, 2015, σελ. 23.

*Φρουράς Αθηνών. Εκείνο το πρωί ξύπνησα από τον ήχο των σειρήνων... Πλησιάζοντας στο κέντρο της πόλης τα τραμ και τα λεωφορεία ήταν ήδη γεμάτα από πολίτες που πήγαιναν να καταταχθούν. Τραγουδούσαν σαν να πήγαιναν σε πανηγύρι. Το ηθικό τους ήταν απερίγραπτο».*⁴⁵

Το πρωί της 28^{ης} Οκτωβρίου οι σειρήνες ήχησαν στις μεγάλες πόλεις αναγγέλλοντας πως κάτι κακό είχε συμβεί. Ο κόσμος παρά τις νουθεσίες της αστυνομίας που τους καλούσε να τρέξει στα καταφύγια, έβγαινε στους δρόμους για να δει τι συμβαίνει. Τότε μάθαινε από τις δυνάμεις ασφαλείας πως η Ιταλία είχε κηρύξει τον πόλεμο και τα στρατεύματά της επιτίθεντο στην Ελλάδα. Η αντίδραση του κόσμου ήταν πρωτοφανής: *«Ήταν ένα παραλήρημα ενθουσιασμού, ένα πανηγύρι μπορώ να πω. Εκείνη την ημέρα γλεντήσαμε όλοι. Χορεύαμε στους δρόμους. Δεν είχας την αίσθηση ότι είχε ξεσπάσει πόλεμος. Νόμιζες ότι συμμετείχες σε ένα μεγάλο πανηγύρι. Τόσο ριζωμένη είχαμε στην ψυχή μας την εθνική συνείδηση. Ο πόλεμος του 1940 ήταν για εμάς μια μεγάλη γιορτή.»*⁴⁶ Ο Α. Γιαννόπουλος εκτός από τις περιγραφές για το κλίμα εκείνης της ημέρας, προβαίνει και σε μια σύγκριση με τη μέρα της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο το 1974, όπου ο κόσμος έτρεξε πανικόβλητος στα καταστήματα τροφίμων και τα άδειαζε: *«Εμείς την 28^η Οκτωβρίου δεν κρυφθήκαμε, δεν τρέξαμε στα μπακάλικα να τα αδειάσουμε. Πού να συγκρίνω εκείνη την ημέρα με το Κυπριακό το 1974 που έτρεξαν όλοι στα super market και δεν άφησαν ούτε τους ποντικούς από τις αποθήκες».*⁴⁷

Από κάθε γωνιά της Ελλάδας νέοι άνδρες προερχόμενοι από όλες τις κοινωνικές τάξεις έσπευδαν να καταταγούν, για να αναχωρήσουν για την πρώτη γραμμή του Μετώπου. Οι στιγμές που καταγράφονταν στους σταθμούς των τραίνων, απ' όπου αναχωρούσαν οι συρμοί για το Μέτωπο

⁴⁵ Νίκος Γιαννόπουλος, *Πόσο αλήθεια γνωρίζουμε το 1940; Άγνωστες πτυχές του ελληνοϊταλικού πολέμου*, Historical Quest, Αθήνα, 2012, σελ. 100.

⁴⁶ Ο.π, σελ. 103.

⁴⁷ Ο.π, σελ. 104.

ήταν συγκινητικές. Τα συναισθήματα ήταν ανάμεικτα: λύπη και θλίψη γι' αυτά που άφηναν πίσω τους οι στρατιώτες, ενθουσιασμός και έκσταση για όσα επρόκειτο να συναντήσουν. Πλήθος κόσμου είχε πλημμυρίσει τους σταθμούς για να αποχαιρετίσει τους φαντάρους: *«Στο καλό παλληκάρια...! Θάρρος και θα τους κυνηγήσουμε τους μακαρονάδες»*. Συγκινητική ήταν και η ανταπόκριση των πολιτών που έκαναν ό,τι μπορούσαν για να εμψυχώσουν τους στρατιώτες. Στο Κακοσάλεσι (σημ. Αυλώνας Αττικής) τους μοίραζαν φαγητά και ποτά, ενώ στη Θήβα γυναίκες και κορίτσια έραιναν με άνθη τα τραίνα και φιλούσαν τους στρατιώτες που έφευγαν. Τους πρόσφεραν καλαμποκίσιο ψωμί, κρασιά και διάφορα είδη δικής τους παραγωγής, ενώ παράλληλα τους έδιναν τις διευθύνσεις τους για να τους γράφουν τα νέα από το Μέτωπο. Τέλος στη Λειβαδιά υποδέχτηκαν τους πολεμιστές με νταούλια και πίπιζες, που έπαιζαν παλιά πατριωτικά τραγούδια: *«Ο σταθμός ήταν σημαιοστόλιστος και οι χωρικοί μας μοίραζαν ψωμί, τυρί και άλλα φαγώσιμα. «Στο καλό αγόρια... Στο καλό αδέρφια και γρήγορα να γυρίσετε νικητές»!*⁴⁸

Οι πολίτες συμπεριφέρονταν στους στρατιώτες με στοργή και αγάπη σαν να ήταν δικά τους πρόσωπα. Άνθρωποι που μέχρι τότε δε γνωρίζονταν μεταξύ τους και δεν είχαν ιδωθεί ποτέ, ένιωσαν ότι ήταν «ομοαίματοι αδερφοί», που τους ένωναν τόσα κοινά. Η εθνική ομοψυχία και ομοθυμία ήταν κάτι το ανεπανάληπτο. Όλοι αισθάνθηκαν εκείνη την περίοδο ότι παρά τις όποιες διαφορές, ήταν πάνω απ' όλα Έλληνες και πως έπρεπε να αντιμετωπίσουν ενωμένοι "ψυχή τε και σώματι" τον κοινό κίνδυνο που απειλούσε την πατρίδα τους.

Στην Αιδηψό τη μέρα της κήρυξης του πολέμου οι καμπάνες ηχούσαν δυνατά και ο κόσμος έτρεχε και ρωτούσε να μάθει τι συμβαίνει. Μέχρι το βράδυ οι επιστρατευμένοι είχαν ήδη μεταφερθεί με πολεμικό

⁴⁸ Κώστας Ν. Χατζηπατέρας – Μαρία Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40 – 41*, 4^η έκδοση, Κέδρος, Αθήνα, 1982, σελ. 65. Μαρτυρία του Νάσου Φακίδη.

καράβι στο Βόλο. Οι ώρες του αποχαιρετισμού ήταν και οι πιο δύσκολες και συναισθηματικά φορτισμένες. Η ενότητα, αλλά και η πίστη στη νίκη τους οδηγούσε: *«Όλοι μας ενωμένοι σαν αδέρφια με σφιγμένη την καρδιά και θάρρος ξεκινούσαμε για την Νίκη. Μετά από μια βδομάδα συναντήσαμε τον εχθρό στα αλβανικά βουνά»*.⁴⁹

Ο έφεδρος αξιωματικός Ι. Καλαμπόκας αισθάνεται ρίγη συγκίνησης βλέποντας όλο τον κόσμο να του χαμογελά και του κουνάει το μαντήλι, καθώς φεύγει για το Μέτωπο. Γυναίκες, γέροι, παιδιά, κορίτσια, παντού οι άνθρωποι είναι πρόθυμοι να τους εξυπηρετήσουν σαν να είναι τα δικά τους παιδιά. Σε όλα τα χωριά που διασχίζουν, οι άνθρωποι τους υποδέχονται με απερίγραπτη χαρά: *«Στο Μπογιάτι*, οι κάτοικοι μας υποδέχονται με έξαλλο ενθουσιασμό. Μια γριούλα με την εγγονούλα της μας μοιράζει αγριολούλουδα. Η ψυχή μου γεμίζει με μικρά γαλάζια θαύματα»*.⁵⁰

Ο συγγραφέας Γ. Θεοτοκάς ήταν παρών εκείνη τη μέρα στην πρωτεύουσα και είδε από κοντά τα τεκταινόμενα. Νέοι της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας (Ε.Ο.Ν) είχαν μαζευτεί στους δρόμους με στολές ή με πολιτικά ρούχα, κρατώντας λάβαρα και σημαίες. Κρατούσαν εικόνες του βασιλιά και του Μεταξά, εικόνες του καταδρομικού «Έλλη» που βυθίστηκε άνανδρα από τους Ιταλούς, με την επιγραφή «Δε λησμονούμε». Η συμμετοχή του κόσμου ήταν πολύ μεγάλη. Χειροκροτήματα και ζητωκραυγές γέμιζαν την ατμόσφαιρα της Αθήνας. Η αίσθηση της ομοψυχίας και του ενθουσιασμού ήταν διάχυτη στην ατμόσφαιρα: *«Είχα πολλά, πάρα πολλά χρόνια να δω τέτοιο ενθουσιασμό*

⁴⁹Κώστας Ν. Χατζηπατέρας – Μαρία Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40 – 41*, 4^η έκδοση, Κέδρος, Αθήνα, 1982, σελ. 60. Μαρτυρία του Σ. Στάμου.

⁵⁰Ελένη Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα: Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940-1941 μέσα από τα προσωπικά ημερολόγια Ελλήνων Στρατιωτών*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2007, σελ. 125. Μαρτυρία του Ι. Καλαμπόκα.

*Το Μπογιάτι είναι η σημερινή Άνοιξη Αττικής.

στην Αθήνα. Αισθάνεται κανείς ένα πάθος μες τον αέρα, ένα φανατισμό, μια λεβεντιά. Ξύπνησε το ελληνικό φιλότιμο, είναι κάτι ωραίο. Και μια τέλεια εθνική ενότητα. Είναι η πρώτη φορά στη ζωή μου που αισθάνομαι τέτοιαν ομόνοια να βασιλεύει στον τόπο».⁵¹

Γενικότερα η ελληνική κοινωνία αγκάλιασε τους ντυμένους στο χακί. Η κοινή γνώμη έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση ενός θετικού κλίματος και στην αισιοδοξία εκείνων των ημερών. Στα πρόσωπα των επίστρατων στις διάφορες πόλεις ο κόσμος αντίκριζε αυτούς που ήταν πρόθυμοι να πολεμήσουν και να θυσιάσουν για την ελευθερία τους. Ακόμα και εκείνοι που διαφωνούσαν με τη μιλιταριστική λογική, καταλάβαιναν την αναγκαιότητα του αμυντικού πολέμου και της υπεράσπισης «βωμών και εστιών». Ο Δ. Λουκάτος περιπλανιόταν στους δρόμους της Αθήνας καμαρώνοντας που φορούσε τη στολή. Το ηθικό του ήταν ακμαίο και ένιωθε πάλι παιδί: «Κτυπάω με ρυθμό τις αρβύλες μου στα πεζοδρόμια. Όταν συναντάω γνωστούς μου, καμαρώνω που είμαι φαντάρος. Μόνο που μου κόβουν τον αέρα όταν με ρωτάνε: «Δεν πήγες στο Μέτωπο;». «Σιγά-σιγά, φίλε μου, θα πάω!».⁵²

Οι Έλληνες κομμουνιστές επίσης ανταποκρίθηκαν στο πατριωτικό κάλεσμα εναντίον του Φασισμού και τάχθηκαν υπέρ του εθνικού αγώνα. Το γράμμα του Ν. Ζαχαριάδη, γραμματέα της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε., στις 31 Οκτωβρίου 1940 είναι χαρακτηριστικό: «Ο Φασισμός του Μουσολίνι χτύπησε την Ελλάδα πισώπλατα, δολοφονικά και ξετσιπίωτα, με σκοπό να την υποδουλώσει και εξανδραποδίσει. Σήμερα, όλοι οι Έλληνες παλεύουμε για τη λευτεριά, την τιμή, την εθνική μας ανεξαρτησία. Η πάλη

⁵¹ <http://www.kathimerini.gr/699894/opinion/epikairothta/arxeio-monimes-sthles/apo-ta-tetradia-hmerologioy-toy-giwrгой-8eotoka-h-khry3h-toy-polemoy-h-prwth-hmera-to-klima-tote>. Άρθρο της Καθημερινής που αναφέρεται στα *Τετράδια Ημερολογίου* (1939 – 1953) του συγγραφέα.

⁵² Δημήτριος Λουκάτος, *Οπλίτης στο Αλβανικό μέτωπο. Ημερολογιακές σημειώσεις 1940-41*, Ποταμός, Αθήνα, 2001, σελ.21-22.

θα είναι πολύ δύσκολη και πολύ σκληρή. Μα ένα έθνος που θέλει να ζήσει, πρέπει να παλεύει, αψηφώντας τους κινδύνους και τις θυσίες. Ο λαός της Ελλάδας διεξάγει σήμερα έναν πόλεμο εθνικοαπελευθερωτικό, ενάντια στο φασισμό του Μουσολίνι. Δίπλα στο κύριο μέτωπο και ο ΚΑΘΕ ΒΡΑΧΟΣ, Η ΚΑΘΕ ΡΕΜΑΤΙΑ, ΤΟ ΚΑΘΕ ΧΩΡΙΟ, ΚΑΛΥΒΑ ΜΕ ΚΑΛΥΒΑ, Η ΚΑΘΕ ΠΟΛΗ, ΣΠΙΤΙ ΜΕ ΣΠΙΤΙ, ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΓΙΝΕΙ ΦΡΟΥΡΙΟ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ. Κάθε πράκτορας του φασισμού πρέπει να εξοντωθεί αλύπητα. Στον πόλεμο αυτό, που τον διευθύνει η κυβέρνηση Μεταξά, όλοι μας πρέπει να δώσουμε όλες μας τις δυνάμεις, δίχως επιφύλαξη. Έπαθλο για τον εργαζόμενο λαό και επιστέγασμα για το σημερινό του αγώνα πρέπει να είναι, και θα είναι, μια καινούργια Ελλάδα της δουλειάς, της λευτεριάς, λυτρωμένη από κάθε ξενική ιμπεριαλιστική εξάρτηση, μ' ένα πραγματικό παλλαϊκό πολιτισμό. Όλοι στον αγώνα, ο καθένας στη θέση του και η νίκη θα 'ναι νίκη της Ελλάδας και του λαού της. Οι εργαζόμενοι όλου του κόσμου στέκουν στο πλευρό μας».⁵³

Οι εξόριστοι και κρατούμενοι κομμουνιστές ζήτησαν να πολεμήσουν τον εισβολέα, όμως το μεταξικό καθεστώς δεν τους το επέτρεψε λόγω της αντιφασιστικής τους ιδεολογίας. Όσοι όμως δεν είχαν συλληφθεί από τη δικτατορία, πήραν μέρος στον πόλεμο και διακρίθηκαν επιδεικνύοντας ηρωισμό και αυταπάρνηση.

Οι μαρτυρίες εξάλλου των γυναικών δε διαφέρουν σε ύφος και περιεχόμενο από τις αντίστοιχες των ανδρών. Η Μ. Κυριακίδου, μετέπειτα μαχήτρια του Ε.Λ.Α.Σ, στη μαρτυρία της, περνάει από το ατομικό στο συλλογικό επίπεδο. Κάνει λόγο για την αντίδραση ολόκληρου του ελληνικού λαού, η οποία ήταν ενθουσιώδης κρίνοντας με

⁵³ Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ, Τόμος Ι^{ος} (1918-1949), Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2005, σελ. 357-358. Ο Ν. Ζαχαριάδης συνέγραψε ακόμη δύο γράμματα. Το δεύτερο παρέμεινε άγνωστο μέχρι τις 9 Μαρτίου 1947, όπου η Γενική Ασφάλεια το έδωσε στη δημοσιότητα, ενώ το τρίτο γράμμα δημοσιεύτηκε στην ΚΟΜΕΠ της Κατοχής τον Ιούνιο του 1942.

βάση τη δική της συνείδηση. Εκείνες τις μέρες άρχισε να διαμορφώνεται στο λαό η διάθεση για αντίσταση στους εισβολείς, που θα ολοκληρωνόταν μέσα στα χρόνια της Κατοχής και θα δημιουργούσε το μεγαλείο της Εθνικής Αντίστασης. Οι γυναίκες στους σταθμούς αποχαιρετούσαν τους δικούς τους ανθρώπους και στα μάτια τους διέκρινε κανείς την αποφασιστικότητα και την πίστη πως έπρεπε να υπερασπιστούν την πατρίδα με κάθε κόστος. Άλλωστε οι άνδρες που έφευγαν για το Μέτωπο θα πολεμούσαν γι' αυτές τις ίδιες: για τις γυναίκες τους, τις μανάδες τους, τα παιδιά τους και για όλο το λαό. Αυτά υπερασπίζονταν ουσιαστικά και γι' αυτά ήταν πρόθυμοι να θυσιάσουν: *«Αν βλέπατε στον Σταθμό Λαρίσης τις μάνες, τις αδελφές και τις συζύγους να χαιρετούν τους δικούς τους που πήγαιναν στο μέτωπο θα καταλαβαίνατε πόσο ήταν όλοι αποφασισμένοι να υπερασπίσουν την πατρίδα».*⁵⁴

Ανάλογα συναισθήματα εκφράζει και η προϊσταμένη του Τμήματος Αδελφών Νοσοκόμων του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού υπό το δικό της πρίσμα. Ο πόλεμος είχε φτάσει λοιπόν και στην Ελλάδα. Τα ψέματα είχαν τελειώσει και τώρα θα έπρεπε να αποδείξει αυτή η μικρή χώρα τι άξιζε ως έθνος. Η Ελλάδα είχε φερθεί έντιμα και με αξιοπρέπεια, όταν αρνήθηκε να παραδώσει τα εδάφη της χωρίς να πολεμήσει: *«Μεγάλη αγωνία μας σφίγγει την καρδιά, συνάμα όμως και μια ανακούφιση, ένα ξαλάφρωμα, γιατί η πατρίδα μας είπε το «ΟΧΙ» που σαν Έλληνες ποθούσαμε».*⁵⁵

Παρά το γενικό κλίμα ευφορίας δεν είχαν όλες οι μαρτυρίες πανηγυρικό χαρακτήρα και τόνο. Υπήρξαν περιπτώσεις, όπως είναι φυσικό, που ο κόσμος δε δέχθηκε τα νέα του πολέμου με χαρά και

⁵⁴ Νίκος Γιαννόπουλος, *Πόσο αλήθεια γνωρίζουμε το 1940; Αγνώστες πτυχές του ελληνοϊταλικού πολέμου*, Historical Quest, Αθήνα, 2012, σελ. 98.

⁵⁵ Βιργινία Αλ. Ζάννα, *Ημερολόγιο πολέμου '40 – '41*, Ερμής, 1979, σελ. 11.

αγαλλίαση, αλλά με φόβο και σκεπτικισμό. Ήταν φανερός ο προβληματισμός και η ανησυχία τους.

Ο έφεδρος ανθυπολοχαγός Ν. Καραντώνης βρισκόταν στο σταθμό Λαρίσης στις 28 Οκτωβρίου, όταν είδε χιλιάδες κόσμου που έσπευσαν να κυριέψουν τις αμαξοστοιχίες. Ο καθένας προσπαθούσε να βρει μια θέση στους συρμούς· άλλοι έμπαιναν απ' τα παράθυρα και άλλοι απ' τη σκεπή. Το τραίνο αναχωρούσε σιγά σιγά και οι επιβάτες στέκονταν αμίλητοι και βουβοί. Στριμωγμένοι ανάμεσα σε άλλους στρατιώτες αναρωτιούνταν τι πρόκειται να αντιμετωπίσουν στον πόλεμο και οι ψυχές τους γέμιζαν με αγωνία: *«Το τραίνο ξεκίνησε. Για πολλή ώρα κανείς μας δε μιλά, ο καθένας σκέφτεται τον κόσμο που άφησε πίσω του, το άγνωστο που πήγαινε να συναντήσει»*.⁵⁶

Ακόμη η συγκίνηση πολλών πολεμιστών ήταν έκδηλη, όταν οι σκέψεις τους αφορούσαν αγαπημένα πρόσωπα και αναλογίζονταν την πίκρα και το φόβο που θα κυρίευε τις ψυχές τους, όταν τους ανακοίνωναν πως θα έφευγαν για το Μέτωπο. Τα συναισθήματα μιας μητέρας που είναι αναγκασμένη να αποχαιρετήσει το παιδί της πριν φύγει για τη μάχη, είναι δύσκολο να περιγραφούν. Αυτή η δοκιμασία επηρεάζει και την άλλη πλευρά, καθώς ο ψυχικός κλονισμός της αντικατοπτρίζεται στα μάτια της. Ο Κ. Λαυρεντιάδης επιστρέφοντας στο σπίτι του αφού είχε μάθει ότι έγινε επιστράτευση, αναλογιζόταν πώς θα έπρεπε να αντιμετωπίσει τους δικούς του. Σκέφτηκε να προσποιηθεί το γελαστό και να συμπεριφερθεί σαν να μη συνέβαινε τίποτα. Όμως η μητέρα του γνώριζε. Το βλέμμα της ήταν τόσο έντονο που χαραχτηκε στο μυαλό του: *«Τα μάτια της ήσαν υγρά από το κλάμα. Με κυτούσε με έναν τέτοιο τρόπο, σαν να μου έλεγε ότι, όχι, δεν θα σε αφήσω εγώ να φύγης, να σκοτωθείς εκεί πάνω στα βουνά, έχω δικαιώματα επάνω σου, εγώ σε έφερα στον*

⁵⁶ Νίκος Καραντώνης, *Πόλεμος, Το ημερολόγιο ενός ανθυπολοχαγού (28 Οκτωβρίου '40 – 26 Απριλίου '41)*, Ίκαρος, σελ. 9.

κόσμο, δεν έχει κανείς το δικαίωμα να σε πάρη από κοντά μου». ⁵⁷ Ο Δ. Β. Βαγιακάκος αναλογίζεται τις θυσίες και τους κόπους μιας ολόκληρης ζωής κοιτώντας τα βιβλία του. Πόσα και πόσα δεν στερήθηκε για να τα αγοράσει. Για πάνω από είκοσι χρόνια συνέλεγε βιβλία, καθώς αυτό ήταν το πάθος του, η μεγάλη του αγάπη. Κοιτάζει τα χειρόγραφα τους και τις μισοτελειωμένες του μελέτες και λυπάται. Τελικά ήταν μάταιοι όλοι οι αγώνες που έκανε για να σπουδάσει και να μορφωθεί; Ο κλονισμός του είναι μεγάλος καθώς αναρωτιέται, αν θα μπορέσει να ξαναζήσει με τα βιβλία του. Σκέφτεται πως όσα απέκτησε θα χάνονταν για πάντα, αν χανόταν κι αυτός στον πόλεμο. Όμως προσπάθησε να μη δείξει στους γονείς του την απέραντη θλίψη του: *«Η σημερινή ημέρα είναι για μένα ψυχικού κλονισμού και μαρτυρίου. Φεύγω, ενώ αρχίζει να γλυκοχαράζει η αυγή, αφήνοντας στο σπίτι σκοτάδι. Έφυγα ξεσπώντας σε ασυγκράτητο κλάμα βλέποντας τον ψυχικό κλονισμό των δικών μου»*. ⁵⁸

Επίσης, ο φόβος για το άγνωστο του πολέμου και το θάνατο που караδοκεί σε κάθε βήμα προκαλεί τρόμο σε πολλούς πολεμιστές. Σκέφτονται ενδόμυχα ότι ενδέχεται να χαθούν για πάντα στα χιονισμένα βουνά της Πίνδου και αναλογίζονται τη ζωή τους που θα φύγει πρόωρα. Δε συμμερίζονται όλοι τη γιορτινή ατμόσφαιρα της έναρξης αυτού του πολέμου.

Στην Τρίπολη το άκουσμα του πολέμου προκάλεσε μούδιασμα και πανικό στους κατοίκους. Συνειδητοποίησαν τη σοβαρότητα της κατάστασης και παρέμειναν σιωπηλοί και αμήχανοι, αδυνατώντας να προβούν σε οποιαδήποτε εκδήλωση ενθουσιασμού, όπως συνέβη σε τόσες άλλες περιπτώσεις: *«Δεν ζητοκραυγάσαμε και δεν χαλάσαμε τον*

⁵⁷ Κώστας Λαυρεντιάδης, *Το ημερολόγιο μου του Έπους της Αλβανίας*, Θεσσαλονίκη, 2000, σελ. 14.

⁵⁸ Ελένη Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα: Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940-1941 μέσα από τα προσωπικά ημερολόγια Ελλήνων Στρατιωτών*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2007, σελ. 124. Μαρτυρία του Δίκαιου Β. Βαγιακάκου.

*κόσμο με τις φωνές μας, ίσως επειδή ήταν πολλαπλά τα αισθήματα μας την ώρα εκείνη... Για πρώτη φορά είδα τότε την εικόνα του πανικού στον πληθυσμό. Μια εικόνα τρόμου και αλλοφροσύνης, που μου πλήγωσε την ψυχή».*⁵⁹

Εξάλλου η θλίψη και ο πόνος ορισμένων στρατιωτών που φεύγουν για τον πόλεμο δεν κρύβεται. Η σκηνή που εκτυλίσσεται στο σιδηροδρομικό σταθμό της Τρίπολης είναι δραματική. Οι συγγενείς είχαν μαζευτεί στο σταθμό για να αποχαιρετήσουν τους στρατιώτες. Τα μάτια τους ήταν γεμάτα δάκρυα και οι καρδιές σφιγμένες απ' τον πόνο και την αγωνία. Εκείνες όμως που υπέφεραν πιο πολύ ήταν οι γυναίκες των στρατιωτών. Γαντζωμένες πάνω στους αγαπημένους τους τούς αγκάλιαζαν και τους φιλούσαν. Αντάλλασσαν ακόμη τα τελευταία λόγια και ευχές. Για πολλούς από εκείνους τους στρατιώτες θα ήταν η τελευταία φορά που θα έβλεπαν τις οικογένειές τους: *«Κρεμασμένες η κάθε μία απ' τον λαιμό του συζύγου της, μας καταφίλαγαν με κλαθμούς και οδυρμούς, δεχόμενες ταυτοχρόνως το θερμό και στοργικό φιλί του αποχαιρετισμού του συζύγου».*⁶⁰

Οι μαρτυρίες για την ημέρα της κήρυξης του πολέμου, αλλά και για εκείνες που ακολούθησαν είναι πράγματι πολλές και παραθέσαμε μόνο ορισμένες. Δεν θα απείχε πολύ από την πραγματικότητα, εάν λέγαμε πως, σε γενικές γραμμές, οι Έλληνες δέχτηκαν μεγαλόψυχα και γενναία την είδηση του πολέμου. Ο εξέχων πολιτικός της Αριστεράς Ηλίας Φ. Ηλιού κατέγραψε τις σκέψεις του σχετικά με τα γεγονότα του πολέμου και της εθνικής ομοψυχίας: *«Είναι αλήθεια πως όταν την αυγή της 28^{ης} Οκτώβρη 1940 από τις σειρήνες και σε λίγο από το ραδιόφωνο*

⁵⁹Ελένη Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα: Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940-1941 μέσα από τα προσωπικά ημερολόγια Ελλήνων Στρατιωτών*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2007, σελ. 121. Μαρτυρία του Ι. Καλαμπόκα.

⁶⁰ Στέφανος Ι. Κολλίντζας, *Τότε... στα βουνά της Βορείου Ηπείρου (1940 – 1941)*, Πελασγός, Αθήνα, 1995, σελ. 21-22.

*και τις πρωινές εφημερίδες μάθαμε την άτιμη επίθεση των Ιταλών φασιστών στην Αλβανία, παρουσιάστηκε μια μοναδική ενότητα του Ελληνικού λαού, μια εθνική ομοψυχία που σπάνια στην ιστορία μας βρίσκουμε τόσο έντονη, για την απόκρουση της επίθεσης και την άμυνα του πατρίου εδάφους».*⁶¹

⁶¹Κώστας Ν. Χατζηπατέρας – Μαρία Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40 – 41*, 4^η έκδοση, Κέδρος, Αθήνα, 1982, σελ. 76. Μαρτυρία του Ηλία Φ. Ηλιού.

2.2: Η ΠΡΩΤΗ ΕΠΑΦΗ ΜΕ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ

Διαπιστώσαμε ότι δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα για τα ακριβή μεγέθη των ελληνικών και ιταλικών δυνάμεων κατά τις πρώτες μέρες του πολέμου, καθώς υπάρχουν πολλές και διαφορετικές πηγές που δε συμπίπτουν. Ανάλογο ζήτημα προκύπτει και για τα πολεμικά γεγονότα, που έλαβαν χώρα στην ελληνοαλβανική μεθόριο κατά τις πρώτες μέρες και ώρες του πολέμου. Η καταγραφή του πολεμικού ανταποκριτή Κ. Τριανταφυλλίδη έχει ως εξής: *«Νύχτα περάσανε τη μεθοριακή γραμμή, από γιδόστρατες και μέσα από δασωμένες χαράδρες, οι Αλβανοί λαθρέμποροι και οι Βλάχοι προδότες, που θα χρησίμευαν για οδηγοί. Τους ακολούθησαν Ιταλοί σαμποτέρ. Αυτοί ζυγώσανε τα φυλάκια, σύρθηκαν ολόγυρα, βρήκανε τα τηλεφωνικά καλώδια και, την ορισμένη ώρα, τα κόψανε, απομονώνοντας έτσι τις φρουρές. Ακολούθησαν οι άνδρες της Τζούλια».*⁶² Υπάρχει η άποψη ότι οι ελληνικές δυνάμεις Πίνδου αιφνιδιάστηκαν πλήρως και πως δεν είχαν ειδοποιηθεί για την ιταλική επίθεση. Σύμφωνα με τον ιστορικό Δ. Κόκκινο: *«Από της 4^{ης} πρωινής, Αλβανοί και Βλάχοι από χωριά της περιοχής, στρατολογηθέντες από τους Ιταλούς, είχαν προχωρήσει έρποντας μέχρι των ελληνικών φυλακίων και απέκοπταν καλώδια. Εις πλείστα μέρη οι φρουροί αιχμαλωτίστησαν ή εφονεύθησαν πριν προφθάσουν να κινηθούν ή αντιληφθούν καν την επίθεσιν. Η 28^η Οκτωβρίου παρήλθεν εις την Πίνδο με μίαν σημαντικήν πρώτην επιτυχίαν των Ιταλών».*⁶³ Το Γ.Ε.Σ. εκθέτει τα γεγονότα εντελώς διαφορετικά: *«Η ιταλική επίθεση στην Πίνδο εκδηλώθηκε στις 0500 της 28^{ης} Οκτωβρίου με πέντε ισχυρές*

⁶² Κώστας Τριανταφυλλίδης, *Ο Πρώτος, Αλέξανδρος Διάκος, υπολοχαγός πεζικού, Δωδεκανήσιος*, χ.ημ, σελ. 18-19.

⁶³ Διονύσιος Κόκκινος, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1800 – 1945*, τόμος 4^{ος}, Μέλισσα, Αθήνα, 1972, σελ. 1431.

φάλαγγες και μερικές άλλες μικρότερες, δυνάμεως λόχου ή διμοιρίας πεζικού. Τα ελληνικά προκαλυπτικά τμήματα, τα οποία είχαν ειδοποιηθεί στο μεταξύ, ανέμεναν την ιταλική ενέργεια και δεν αιφνιδιάστηκαν». ⁶⁴ Το καλύτερο θα ήταν να υιοθετήσουμε μια επιφυλακτική στάση απέναντι σ' αυτές τις δύο αντίθετες τοποθετήσεις, που μοιάζουν να απέχουν εξίσου από την «απόλυτη» αλήθεια.

Ο αντιστράτηγος Αλέξανδρος Παπάγος ανέλαβε την αρχηγία του Στρατού Ήφρας και εγκατέστησε το Γενικό Στρατηγείο (Γ.Σ) του στο ξενοδοχείο «Μεγάλη Βρετανία» στην Αθήνα. Το πρώτο πολεμικό ανακοινωθέν που εκφωνήθηκε το μεσημέρι της 28^{ης} Οκτωβρίου, ανακοίνωνε στον ελληνικό λαό με τρόπο λακωνικό πως πλέον βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση.

Η ιταλική επίθεση ξεκίνησε το χάραμα της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940, κατά τις 05:30, πριν ακόμη εκπνεύσει η τρίωρη προθεσμία που είχε δοθεί στον Ι. Μεταξά για να αποφασίσει, εάν θα παρέδιδε την Ελλάδα στους εισβολείς ή όχι. Η ιταλική εισβολή ανάγκασε το ελληνικό Γ.Ε.Σ. να προσαρμοστεί στη νέα πραγματικότητα και να δώσει προτεραιότητα στις άμεσες ανάγκες του Μετώπου. Διατέθηκαν στο αλβανικό μέτωπο δύο ακόμα μεραρχίες πεζικού που προορίζονταν για τα ελληνοβουλγαρικά σύνορα. ⁶⁵ Εντύπωση προξενεί το γεγονός ότι ενώ η επίθεση είχε εκδηλωθεί από τα βορειοδυτικά σύνορα της χώρας, το Γ.Ε.Σ. διατηρούσε ακόμα δυνάμεις στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα, στερώντας τες από το μέτωπο της σύγκρουσης.

Οι δυνάμεις που υπερασπίζονταν τον τομέα της Ηπείρου ήταν η Μεραρχία VIII με αποστολή να παρεμποδίσει την προέλαση των

⁶⁴ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου 1940 - 1941 (επιχειρήσεις στρατού Ήφρας)*, Αθήνα, 2012, σελ. 53.

⁶⁵ Ιωάννης Κολιόπουλος, *Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1^η Μαρτίου 1935 ως την 28^η Οκτωβρίου 1940, στο Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1980, σελ. 417.

εχθρικών στρατευμάτων, στα δυτικά προς Αιτωλοακαρνανία και στα ανατολικά προς Ιωάννινα – Μέτσοβο. Η προέλαση των Ιταλών έπρεπε “πάση θυσία” να αναχαιτιστεί είτε στη γραμμή Ελαίας (Καλπάκι) – Καλαμά είτε στη γραμμή του Αράχθου ποταμού είτε στη γραμμή μεταξύ του ορίου Ελαίας – Καλαμά και ενός ορίου νοτιοανατολικότερα του Αράχθου. Υπήρχε ελαστικότητα ως προς την επιλογή της γραμμής άμυνας και επαφίετο στην επιλογή του διοικητή της Μεραρχίας.⁶⁶ Η διαταγή του Αλέξανδρου Παπάγου προς την VIII Μεραρχία ήταν σαφής: έπρεπε να καλύψει την κεντρική Ελλάδα με κατεύθυνση από τα Ιωάννινα προς το Μέτσοβο και να θέσει σε δεύτερη μοίρα την υπεράσπιση των εθνικών εδαφών.

Παρόλα αυτά ο διοικητής της, υποστράτηγος Χ. Κατσιμήτρος, αποφάσισε να μην υποχωρήσει και να αμυνθεί στην προωθημένη τοποθεσία Ελαίας - Καλαμά και όπως αποδείχθηκε, η απόφασή του ήταν απόλυτα σωστή. Σύμφωνα με τον ίδιο: «Ο αγώνας στην Πίνδο είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τον αμυντικό αγώνα της VIII στην τοποθεσία Ελαία (Καλπάκι) – Καλαμάς, αποτελώντας κοινόν και ενιαίον μέτωπον. Πάσα δε ευνοϊκή ή δυσμενής έκβασις εκατέρου τούτων θα είχε σοβαρώτατον αντίκτυπον και επίδρασιν επί του ετέρου».⁶⁷

Κατά τις πρώτες μέρες της ιταλικής επίθεσης στην Ήπειρο δεν έλαβαν χώρα επιχειρήσεις μεγάλης κλίμακας. Η ιταλική αεροπορία και το πυροβολικό συνέδραμαν το έργο των ιταλικών στρατευμάτων που ξεκίνησαν τις επιθετικές ενέργειες. Οι ελληνικές μονάδες προκαλύψεως, αφού προέβαλαν αντίσταση και επιβράδυναν τις εχθρικές δυνάμεις, όπως προβλεπόταν στο σχέδιο της VIII Μεραρχίας, τη νύχτα της 29^{ης} / 30^{ης}

⁶⁶ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου 1940 - 1941 (επιχειρήσεις στρατού ξηράς)*, Αθήνα, 2012, σελ. 45 - 46.

⁶⁷ Χαράλαμπος Κατσιμήτρος, *Η Ήπειρος προμαχούσα, Η δράση της VIII Μεραρχίας στον πόλεμο 1940 – 1941*, Διεύθυνση Εκδόσεων Γ.Ε.Σ., Αθήνα, 1982, σελ. 198.

Οκτωβρίου υποχώρησαν και συμπύχθηκαν οργανωμένα στις προσχεδιασμένες γραμμές άμυνας, καθώς κρίθηκε άσκοπη η περαιτέρω φθορά των τμημάτων προκαλύψεως.

Η πρώτη σημαντική επίθεση των Ιταλών στον τομέα της Ηπείρου κατά της ελληνικής αμυντικής γραμμής Ελαίας – Καλαμά έλαβε χώρα στις 2 Νοεμβρίου. Η ιταλική αεροπορία και το πυροβολικό έβαλλαν ασταμάτητα κυρίως κατά της τοποθεσίας Ελαίας – Γκραμπάλας, χωρίς όμως ουσιαστικά αποτελέσματα. Για 6 συνεχόμενες ημέρες οι Ιταλοί προσπάθησαν επανειλημμένως να διασπάσουν τις ελληνικές αμυντικές θέσεις με συνδυασμένες επιθέσεις αρμάτων, μηχανοκίνητων μονάδων, αεροπορίας και πυροβολικού. Καθημερινά εξαπέλυαν επιθέσεις και αντεπιθέσεις, οι οποίες όμως ανακόπτονταν προξενώντας τους σοβαρές απώλειες. Από την άλλη πλευρά οι στρατιώτες της VIII Μεραρχίας προέβαλλαν σκληρή και πείσμονα αντίσταση στους εισβολείς. Οι μάχες ήταν αιματηρές και για τις δύο πλευρές που μάχονταν με τόλμη και ηρωισμό.

Η καταγραφή της μάχης στο Καλπάκι του επιλοχία Ηλ. Κωστή μας δίνει μια εικόνα για τις μάχες των πρώτων ημερών του Νοεμβρίου. Οι ιταλικές δυνάμεις επιτίθενται επανειλημμένα στις ελληνικές θέσεις παρά τις μεγάλες απώλειές τους. Το ιταλικό πυροβολικό σφυροκοπεί συνεχώς τους αμυνόμενους προκαλώντας τους σημαντικές απώλειες: *«Την φοράν αυτήν ο εχθρός δείχνει ποιο αποφασιστικός και ψύχραιμος. Παρά τα καταγιστικά μας πυρά και τας τρομακτικές του απωλείας επιμένει και τα άρματά του προσεγγίζουν τα πρώτα χαρακώματά μας... Αλλά και τα καταγιστικά μας πυρά των αμεινομένων τμημάτων τα αναγκάζουν να επιστρέψουν εις Παρακάλαμον... Τα εχθρικά όμως πυρά των πυροβολικών μας σφυροκοπούν επί ώρας ολοκλήρους. Κατά τους υπολογισμούς ειδικών 1200 οβίδες διαφόρων διαμετρημάτων δεχόμεθα*

την ώρα. Σωστή κόλαση πυρός και σιδήρου. Αι απώλειές μας σήμερα είναι σοβαρές».⁶⁸

Τελικά ύστερα από αμυντικό αγώνα 12 ημερών οι ισορροπίες ανατράπηκαν υπέρ της ελληνικής πλευράς, καθώς η επίθεση των Ιταλών απέτυχε και οι ιταλικές δυνάμεις υπέπεσαν σε κατάσταση άμυνας.⁶⁹

Κατά τις πρώτες μέρες του ελληνοϊταλικού πολέμου δεν έλειψαν και τα περιστατικά λιποταξίας και άτακτης εγκατάλειψης των αμυντικών θέσεων, καθώς ο εχθρός επιτίθετο. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κ. Λιανού: «Το δεύτερον τάγμα, μόλις αντίκρυσε τον εχθρόν, πέταξεν ανάνδρως τα όπλα και ετράπη εις άτακτον φυγήν. Με μεγάλους κόπους και προσπάθειάς οι αξιωματικοί κατόρθωσαν να τους συγκεντρώσουν και τώρα μένουν εδώ κρυμμένοι στα πουρνάρια».⁷⁰ Τα νέα αυτού του συμβάντος διαδόθηκαν με αστραπιαία ταχύτητα στις υπόλοιπες μονάδες και όπως ήταν φυσικό, είχαν αρνητική επίδραση στο ηθικό των πολεμιστών. Ο Χ. Κατσιμήτρος προσπάθησε να ενθαρρύνει τους άνδρες του λέγοντας πως αυτά τα φαινόμενα είναι συνήθη στους πολέμους και ευτυχώς αποτελούν την εξαίρεση για τον ελληνικό στρατό, διότι ελάχιστοι αρνήθηκαν να πράξουν το καθήκον τους απέναντι στην πατρίδα. Ωστόσο δεν έμεινε στα λόγια, αλλά προχώρησε και στην αυστηρή εφαρμογή του στρατιωτικού νόμου: συγκάλεσε έκτακτο στρατοδικείο, το οποίο αποφάσισε να τιμωρήσει τους λιποτάκτες με την

⁶⁸ Αρχείο Γ.Ε.Σ. / Δ.Ι.Σ., Φακ. 693 Υποφ. Δ' Έγγραφο 2 α, Ηλίας Κωστής, *Ατομικόν ημερολόγιον του ελληνο-αλβανικού πολέμου 1940 – 1941*, σελ. 11.

⁶⁹ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου 1940 - 1941 (επιχειρήσεις στρατού ξηράς)*, Αθήνα, 2012, σελ. 51.

⁷⁰ Ελένη Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα: Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940-1941 μέσα από τα προσωπικά ημερολόγια Ελλήνων Στρατιωτών*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2007, σελ. 158. Μαρτυρία του Κ. Λιανού.

εσχάτη των ποινών, πράγμα που έγινε επιτόπου για παραδειγματισμό των υπολοίπων.⁷¹

Στο μέτωπο της Ηπείρου ο λοχίας Αχ. Γκούμας πριν ακόμη λάβει το «βάπτισμα του πυρός», ήλθε πολύ νωρίς αντιμέτωπος με το σκληρό πρόσωπο του πολέμου και τις συνέπειές του στον άμαχο πληθυσμό, ο οποίος αποτελεί και το μεγαλύτερο θύμα του. Η πρώτη εικόνα που αντίκρισε ήταν αποκαρδιωτική. Τα χωριά που βρίσκονταν κοντά στα σύνορα είχαν εκκενωθεί εξαιτίας των συνεχών επιθέσεων του ιταλικού πυροβολικού. Οι κάτοικοι μεταφέροντας λίγα τρόφιμα και κλινοσκεπάσματα εγκατέλειπαν βιαστικά τις περιουσίες τους για να γλυτώσουν και κατευθύνονταν προς τα ελληνικά χωριά εντός των συνόρων. Ολόκληρα χωριά ερημώνονταν και τα ζώα εγκαταλείπονταν στο έλεος του Θεού. Ο Γκούμας είχε αμφιβολίες και δεν πίστευε σε όσα άκουγε για τον πόλεμο, όπως και τόσοι άλλοι που πολέμησαν πριν απ' αυτόν. Είχε έρθει η σειρά του να τον ζήσει από κοντά και, ως συνήθως, η πραγματικότητα ξεπερνά τη φαντασία και διαλύει κάθε αμφιβολία: *«Ακούγαμε παρά των γερόντων να μας διηγούνται τας καταστροφάς των προηγούμενων πολέμων και εδιστάζαμε να τις πιστεύουμε. Και όμως τα είδαμε εις τας ημέρας μας...»*.⁷² Εκείνο όμως που τον συντάραξε ήταν η θέα του νεκρού συμπολεμιστή του. Κείτονταν καταγής έχοντας το αριστερό του χέρι σπασμένο και το πρόσωπό του γεμάτο αίματα. Ήταν η πρώτη φορά που έβλεπε νεκρό στη ζωή του και λυπήθηκε πολύ. Από την άλλη όμως τον ζήλεψε κατά κάποιον τρόπο *«δια την δόξαν που του έτυχε να προσφέρει την ζωή του δια την αθάνατον Μεγάλη μας Ελλάδα»*.⁷³

⁷¹ Ελένη Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα: Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940-1941 μέσα από τα προσωπικά ημερολόγια Ελλήνων Στρατιωτών*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2007, σελ. 159. Δεν υπάρχουν στοιχεία σχετικά με τον αριθμό των εκτελεσμένων για λιποταξία.

⁷² Αχιλλέας Α. Γκούμας, *Το ματωμένο ημερολόγιο, μια αυθεντική εξιστόρηση του ελληνοϊταλικού πολέμου 1940 – 1941*, Θεσσαλονίκη, 1988, σελ. 11.

⁷³ Ο.π, σελ. 15.

Τις ίδιες εντυπώσεις προκαλεί επίσης η πρώτη επαφή με τον πόλεμο στον Δ. Δελφινόπουλο. Η εχθρική αεροπορία σκοτώνει αθώους και καταστρέφει τα σπίτια τους. Αισθάνεται απέχθεια για τους εχθρούς, τους οποίους θεωρεί δειλούς και ανίκανους να πολεμήσουν. Εκείνοι υποχωρούν συνεχώς, χωρίς να προβάλλουν σθεναρή αντίσταση. Ο πόλεμος για εκείνον μοιάζει με «ανεπιθύμητο πανηγύρι» και ελπίζει πως θα τελειώσει γρήγορα *«με κάποιο εδαφικό κέρδος και οι Ιταλοί να διδαχθούν πως οι Έλληνες γνωρίζουν γιατί ζουν και για ποια ιδανικά αγωνίζονται»*.⁷⁴

Παράλληλα με τις επιθέσεις του ιταλικού πεζικού η αεροπορία βομβαρδίζει κατοικημένες περιοχές ήδη από την πρώτη μέρα του πολέμου, στοχεύοντας στο να προκαλέσει φθορές στις υποδομές και να κάμψει το ηθικό των αντιπάλων. Πραγματοποιήθηκαν ορισμένες μάλλον αποτυχημένες προσπάθειες σε στρατηγικούς στόχους, όπως το λιμάνι του Πειραιά, το Τατόι και η Κόρινθος, χωρίς να προκληθούν ζημιές ή θύματα. Στην Πάτρα όμως σκοτώθηκαν από τους βομβαρδισμούς 50 άνθρωποι, ενώ οι τραυματίες ανήλθαν σε 100.⁷⁵ Το πιθανότερο ήταν ότι οι αρχές δε φρόντισαν να λάβουν μέτρα για την προστασία των αμάχων. Η Θεσσαλονίκη ήταν η δεύτερη πόλη που επλήγη από τους βομβαρδισμούς την 1^η του Νοέμβρη με ακόμη τραγικότερο απολογισμό, παρά την έγκαιρη ειδοποίηση της αεράμυνας της πόλης: 59 νεκροί και 84 τραυματίες.

⁷⁴ Δημήτρης Θ. Δελφινόπουλος, *Ημερολόγιο του ελληνοϊταλικού πολέμου 1940 – 1941 από τη σκοπιά ενός τηλεφωνητή*, επιμέλεια του Αλέξανδρου Αδαμίδα, Θεσσαλονίκη, 1996, σελ. 22.

⁷⁵ Μαρίνα Πετράκη, *1940: Ο άγνωστος πόλεμος, η ελληνική πολεμική προσπάθεια στα μετόπισθεν*, Πατάκη, Αθήνα, 2014, σελ. 233.

2.3 ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΓΡΑΜΜΗ ΧΩΡΙΣ ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΩΔΗ

Στον τομέα της Πίνδου την υπεράσπιση των ελληνικών θέσεων είχε αναλάβει το απόσπασμα Πίνδου, δύναμης 2.000 ανδρών, με διοικητή τον συνταγματάρχη Κ. Δαβάκη και έπρεπε να υπερασπισθεί ένα μέτωπο μήκους 35 χιλιομέτρων. Απέναντί τους είχαν την επίλεκτη Μεραρχία αλпинιστών «Τζούλια», δύναμης περίπου 10.000 ανδρών. Οι ελληνικές δυνάμεις δεν είχαν να αντιμετωπίσουν μόνο την εχθρική υπεροπλία, αλλά και τις δικές τους σοβαρές ελλείψεις σε στοιχειώδη θέματα τροφοδοσίας, σε άψυχο και έμψυχο υλικό, οι οποίες άρχισαν να γίνονται εμφανείς. Ο Κ. Δαβάκης μας πληροφορεί για την απειρία των στρατιωτών: *«Εκ των οκτώ διοικητών λόχων, οι 2 ήσαν ανθυπολοχαγοί του 1939 και 2 έφεδροι λοχαγοί οίτινες απεδείχθησαν τελείως ανίκανοι. Διμοιρίται ήσαν επί 32, τρεις μόνιμοι. Ο εκτελών χρέη υπολοχαγού πυροβολαρχίας ανθυπολοχαγός, ων της τάξεως του 1940, δεν είχε εκτελέσει βολή. Τούτου ένεκεν, δεν ήτο δυνατόν να χρησιμοποιηθή κατ' ουλαμούς ως εσκεπτόμην. Παρά τας επανειλημμένας αναφοράς μου δεν εστάλη κατάλληλος αξιωματικός εξ ου και η κακή χρησιμοποίησις του πυροβολικού»*.⁷⁶

Ο λογοτέχνης Α. Τερζάκης στο ίδιο κλίμα με τον Κ. Δαβάκη περιγράφει το δικό του βίωμα. Αναφέρει τις τρομερές ελλείψεις, με τις οποίες ήρθαν αντιμέτωποι εξ αρχής οι Έλληνες στρατιώτες. Ο οπλισμός, ο ιματισμός, τα πυρομαχικά και όλα όσα είναι απολύτως αναγκαία για τη διεξαγωγή μιας πολεμικής αναμέτρησης δεν επαρκούσαν και ήταν ελάχιστα σε σχέση με τον αριθμό των στρατιωτών. Η τηλεφωνική επικοινωνία ήταν σχεδόν ανύπαρκτη· η βασική γραμμή επικοινωνίας δε λειτουργούσε και έτσι οι διαβιβάσεις καλύπτονταν από τις

⁷⁶Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-1941. Η ιταλική εισβολή 28 Οκτωβρίου-13 Νοεμβρίου 1940*, Αθήνα, 2012, σελ. 120 – 121. Καταγραφή του Κ. Δαβάκη.

δευτερεύουσες γραμμές, οι οποίες αδυνατούσαν να καλύψουν τις ανάγκες ενός σύγχρονου πολέμου. Επίσης η πλειοψηφία των αξιωματικών δεν είχε καθόλου πείρα και ήταν, ως επί το πλείστον, έφεδροι. Τελικά «ο αγώνας που είχε ν' αντιμετωπίσει το Απόσπασμα Πίνδου έπαιρνε τη μορφή αποστολής απελπισμένης».⁷⁷

Οι στρατιώτες έρχονται από νωρίς αντιμέτωποι με τα αμέτρητα προβλήματα που παρουσιάζει η επιμελητεία του ελληνικού στρατού. Η εικόνα της σπουδαίας και πανέτοιμης πολεμικής μηχανής, που παρουσίαζε η μεταξική προπαγάνδα καταρρέει. Δεν είναι υπερβολή να πούμε πως οι Έλληνες στρατιώτες πολεμούν σχεδόν νηστικοί, χωρίς κατάλληλο ρουχισμό και χωρίς επαρκή πολεμοφόδια.

Πόσο «ετοιμοπόλεμος» ήταν ο ελληνικός στρατός; Υπήρξε περίπτωση κατά την οποία, οι 23 από τους 75 άνδρες που έφυγαν για την πρώτη γραμμή δεν είχαν ξίφος. Των περισσότερων τα τουφέκια δεν είχαν αορτήρα και τα έδεναν με σπάγκους. Τα φυσίγγια δεν ήταν παρά 25 για τον καθένα, πράγμα που σήμαινε πως μέσα σε ελάχιστα λεπτά μάχης οι στρατιώτες δεν είχαν πλέον πυρομαχικά. Αυτή η άθλια κατάσταση αγανακτούσε όχι άδικα στρατιώτες, όπως το Δ. Λουκάτο, ο οποίος αναρωτιόταν τι ήταν αυτή η «θαυμάσια προπαρασκευή» για την οποία έκανε λόγο το καθεστώς· αυτός ήταν ο τέλειος εξοπλισμός; Πού πήγαν τα εκατομμύρια που ξοδεύτηκαν για την εθνική άμυνα; Τελικά με πίκρα και αγανάκτηση καταλήγει: «Τι κατάντημα, όμως, το ζήτημα του οπλισμού Ε... Ρε Ψωροκώσταινα, δεν μας έστελνες, καλύτερα, σφεντόνες, που 'ναι εύκολες και φτηνές»;⁷⁸

Δεν ήταν λίγοι εκείνοι που κατηγόρησαν το Μεταξά για την πλήρη ανυπαρξία πολεμικής προπαρασκευής. Σύμφωνα με το στρατηγό και

⁷⁷ Άγγελος Τερζάκης, *Ελληνική εποποιία 1940 – 1941*, 1964, σελ.65.

⁷⁸ Δημήτριος Λουκάτος, *Οπλίτης στο Αλβανικό μέτωπο. Ημερολογιακές σημειώσεις 1940-41*, Ποταμός, Αθήνα, 2001, σελ.125.

ακαδημαϊκό Αλ. Μαζαράκη-Αινιάν το καθεστώς σπατάλησε δισεκατομμύρια στη νεολαία και σε χαφιέδες αφήνοντας τη χώρα χωρίς αεροπορία, χωρίς άρματα μάχης, πυρομαχικά και οχυρώσεις. Επίσης δεν έδωσε καμία σημασία στην ανάθεση της διοίκησης του στρατού στους ικανότερους.⁷⁹

Σύμφωνα με μαρτυρία του Ν. Γρηγοριάδη: «Ο στρατός δεν είχε κλινοσκεπάσματα. Όταν εκηρύχθη ο πόλεμος κατέφυγε πρώτην φορά το κράτος εις εκκλήσεις προς τον λαόν δια κλινοσκεπάσματα... Το πλείστον του άλλου πολεμικού υλικού ευρέθη από προμηθείας προγενεστέρων κυβερνήσεων. «Η χώρα εξωπλίσθη αρτίως», έλεγεν ο Μεταξάς. Αλλ' η φράσις εσήμαινεν: η Βασιλική Χωροφυλακή εξωπλίσθη αρτίως, ως και η Αστυνομία, δια να συνέχουν τον λαόν εις τυφλήν υποταγήν».⁸⁰

Οι ελλείψεις ειδών ρουχισμού υπήρξαν επίσης πολύ μεγάλες. Η επίσημη πολιτεία αδυνατούσε να εξασφαλίσει στους στρατιώτες ειδικά στρατιωτικά ενδύματα κατάλληλα για τις ακραίες συνθήκες που επικρατούσαν στα χιονισμένα βουνά. Τις ελλείψεις αυτές ήρθε να καλύψει η οργάνωση «Φανέλα του Στρατιώτου», η οποία ιδρύθηκε το 1939 από γυναίκες της πρωτεύουσας, με σκοπό τη συγκέντρωση ειδών ρουχισμού για τους πολεμιστές και αργότερα τέθηκε υπό την αιγίδα της πριγκίπισσας Φρειδερίκης. Πρόκειται μάλλον για τη μεγαλύτερη οργάνωση που δραστηριοποιήθηκε κατά τον πόλεμο και πρόσφερε ανεκτίμητες υπηρεσίες στο μαχόμενο ελληνικό στρατό, αν και δεν ήταν η μόνη. Η καθολική συμμετοχή των γυναικών της Ελλάδας στο κάλεσμα

⁷⁹ Νίκος Πηγαδάς, *Το ΟΧΙ της Ρωμιοσύνης. Το Έπος 1940-41. Φως στην ιστορική αλήθεια*, Μπατσιούλας, Αθήνα, 2014, σελ. 77.

⁸⁰ Ο.π, σελ. 31.

του καθήκοντος υπήρξε πρωτοφανής στα χρονικά των πολεμικών αναμετρήσεων της Ελλάδας.⁸¹

Ακόμα και το πλέον στοιχειώδες, όπως είναι η σίτιση του στρατεύματος, ήταν πολύ δύσκολη υπόθεση για τα ελληνικά δεδομένα. Σύμφωνα με τη διοίκηση του στρατού έφταιγε η ανυπαρξία οδικού δικτύου. Οι στρατιώτες έφταναν στο σημείο να σκάβουν τη γη να βρούν ρίζες, για να ξεγελάσουν την πείνα τους. Φαντάροι που έλειψαν για 3 ώρες από τη μονάδα τους, ψάχνοντας κάτι φαγώσιμο σ' ένα διπλανό χωριό, απειλήθηκαν με στρατοδικείο και τουφεκισμό.⁸² Οι διοικητές των μονάδων οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για τους οπλίτες, σε ορισμένες περιπτώσεις έδειχναν υπερβάλλοντα ζήλο και αφοσίωση στα στρατιωτικά πρωτόκολλα, ενώ την ίδια στιγμή οι μονάδες τους έμεναν για μέρες χωρίς τροφή.

Ο Έλληνας στρατιώτη καθώς η εξασφάλιση της καθημερινής του τροφής ήταν δύσκολη, πολεμούσε όντας νηστικός για μέρες. Οι καταγραφές στα ημερολόγια των πολεμιστών είναι χαρακτηριστικές: *«Παράξενο πράγμα, όταν τρως παίρνεις θάρρος, νομίζεις ότι όλος ο κόσμος είναι δικός σου. Πολύ άσχημο πράγμα η πείνα. Σε απογοητεύει και συγχρόνως αδιαθετείς, ούτε όρεξη να μιλήσης δεν έχεις. Όταν πεινώ δεν θέλω να μου μιλά κανείς, έστω και για υπηρεσία να με ρωτούν, τους αποπαίρνω»*.⁸³ Τελικά δεν είχαν να αντιμετωπίσουν μόνο το φόβο του θανάτου και τις δύσκολες καιρικές συνθήκες κατά τη διεξαγωγή αυτού του πολέμου.

Σε άλλες περιπτώσεις οι ακραίες συνθήκες που βίωναν οι άνθρωποι τους ανάγκαζαν να δουν τη ζωή με «άλλο μάτι», καθώς

⁸¹ Μαρίνα Πετράκη, 1940: Ο άγνωστος πόλεμος, η ελληνική πολεμική προσπάθεια στα μετόπισθεν, Πατάκη, Αθήνα, 2014, σελ. 164.

⁸² Νικηφόρος Βρεττάκος, Οδύνη: Αυτοβιογραφικό χρονικό, Αθήνα, Πόλις, 1995, σ.196.

⁸³ Κώστας Λαυρεντιάδης, Το ημερολόγιο μου του Έπους της Αλβανίας, Θεσσαλονίκη, 2000, σελ. 42.

έρχονταν σ' επαφή με τη νέα πραγματικότητα, όπως ο γιατρός Θ. Ηλέκτρης, ο οποίος έδινε ιδιαίτερη σημασία στο ζήτημα της διατροφής πριν το πόλεμο. Αυτός όντας ενδεχομένως γόνος κάποια μεγαλοαστικής οικογένειας, τώρα αναγκάζεται να επανεξετάσει το ζήτημα αυτό, υπό το πρίσμα του πολέμου. Καταλαβαίνει πως οι άνθρωποι δίνουν υπερβολική σημασία σε πράγματα χωρίς ουσία, τα οποία θεωρούν δεδομένα, χάνοντας έτσι όλα εκείνα που αξίζουν πραγματικά. Οι στερήσεις και οι κακουχίες που βιώνει έχουν θετικό αντίκτυπο στο χαρακτήρα του και τον κάνουν να αναθεωρήσει τις απόψεις του, καταλαβαίνοντας πόσο ο σύγχρονος άνθρωπος ζει απομονωμένος από το πραγματικό νόημα της ζωής και της ύπαρξης. Πόση σημασία μπορεί να είχε στα χιονισμένα βουνά της Ηπείρου, όπου ο θάνατος караδοκούσε σε κάθε βήμα του, εάν το γεύμα ήταν καλά προετοιμασμένο; Του αρκούσε που υπήρχε κάτι να φάει, έστω κι αν ήταν ανάλατο ή κακοψημένο: *«Από εραστής του φαγητού που ήμουν κάποτε και που σχολίαζα ακόμα και τους κόκκους του αλατιού σε κάθε φαγητό που μου σερβιριζόταν, τώρα τρώω ό,τι βρω μπροστά μου, σαν τα όρνεα. Κανείς δεν πρέπει να είναι υπερβολικά λεπτολόγος για οτιδήποτε, ακόμη και για το φαγητό. Βέβαια, αν δω τα πράγματα από διαφορετική οπτική γωνία, ίσως τελικά αυτές οι στερήσεις να με κάνουν καλύτερο άνθρωπο»*.⁸⁴

Επίσης ο έφεδρος υπολοχαγός Κ. Γεωργάς, μαχητής της Πίνδου, εκθέτει τις βαθύτερες σκέψεις του και τις ψυχικές του αναζητήσεις. Η επαφή με το πανέμορφο ορεινό τοπίο της Πίνδου αποκτά εντελώς διαφορετικό ειδικό βάρος σε καιρό πολέμου. Πόσο θα ήθελαν να περνούσαν από αυτά τα υπέροχα μέρη κάτω από άλλες συνθήκες, ειρηνικές, ώστε να *«μπορέσουμε να απολαύσουμε την ομορφιά της φύσης, να ρουφήξουμε τον αρωματισμένο αέρα της, να αγκαλιάσει η ματιά μας και*

⁸⁴ Ελένη Ηλέκτρη – Λίντσεϊ, *Γραμμένο στο γόνατο, Ένα ημερολόγιο από το ελληνοϊταλικό μέτωπο*, Αίολος, Αθήνα, 2012, σελ. 25.

να ξεκουραστεί στο πράσινο, που με τόση απλοχεριά ο Δημιουργός σκόρπισε εδώ πάνω...».⁸⁵ Ανάλογη είναι και η άποψη του Γ. Μπεράτη: «Σ' όλη τη διάρκεια του Μετώπου, το τοπίο τόβλεπες, το εκτιμούσες, μα ποτέ δεν αφηνόσουν σ' αυτό, δηλαδή ποτέ δεν σε κέρδιζε... Η μάλλον μέσα σου δεν υπήρχε θέση γι' αυτό... Ήταν σα μεταξύ σου και της γύρω σου φύσης να υπήρχε πάντα ένα αδιαπέραστο τζάμι που σε απομόνωνε, που δε σ' άφηνε να νιώσεις και ν' αναπνεύσεις την ξεχωριστή ατμόσφαιρα του τοπίου που έβλεπες, και που δε σ' άφηνε να συμμετάσχεις κι εσύ».⁸⁶

Οι συνθήκες ήταν αντίξοες για εκείνους που διέσχιζαν τα τοπία της Πίνδου. Βρεγμένοι ως το κόκκαλο, άυπνοι και νηστικοί, έμοιαζαν με φαντάσματα ενός άλλου κόσμου. Τελικά ήταν η ίδια η πίστη τους για την τελική νίκη που τους έδινε το κουράγιο και το ψυχικό σθένος να αντέξουν τις κακουχίες. Το σώμα ήταν αφάνταστα καταπονημένο, όμως η ψυχή τους έστεκε ορθή και ακέραιη. Μέσα εκεί «είναι ριζωμένη η πίστη για τη μεγάλη Νίκη που θα στεφανώσει τα όπλα μας».⁸⁷

Στο μεταξύ τα ιταλικά στρατεύματα προέλαυναν. Η ανακοπή της προέλασης των ιταλικών στρατευμάτων ήταν αδύνατη και έτσι οι ελληνικές δυνάμεις, παρά την αντίσταση που προέβαλαν, αναγκάστηκαν να συμπτυχθούν. Σύμφωνα με τον ιστορικό Γ. Μαργαρίτη η Μεραρχία «Τζούλια» αντιμετώπισε ανυπέρβλητες δυσκολίες κατά την προέλασή της προς το Μέτσοβο εξαιτίας κυρίως των δυσμενών καιρικών συνθηκών και του μάλλον ανύπαρκτου οδικού δικτύου. Διασκόρπισε τις μονάδες της και άφησε μεγάλο μέρος των πυρομαχικών της πίσω, με αποτέλεσμα «να μη διαθέτει παρά ισχνές δυνατότητες απέναντι στις εκεί

⁸⁵ Κώστας Αθ. Γεωργιάς, *Στον πόλεμο της Αλβανίας, Χρονικό του έπους 40 – 41*, Αθήνα, 1981, σελ. 16 – 17.

⁸⁶ Γιάννης Μπεράτης, *Το πλατύ ποτάμι*, Οι φίλοι του βιβλίου, Αθήνα, 1946, σελ. 51-52.

⁸⁷ Κώστας Αθ. Γεωργιάς, *Στον πόλεμο της Αλβανίας, Χρονικό του έπους 40 – 41*, Αθήνα, 1981, σελ 17.

παρατεταγμένες ελληνικές μονάδες».⁸⁸ Τελικά σύμφωνα με τον ίδιο η φύση ήταν αυτή που δυσκόλεψε το έργο των Ιταλών και όχι οι ελληνικές μονάδες, άποψη που συμφωνεί απόλυτα και με τις ιταλικές πηγές, σύμφωνα με τις οποίες «τις τέσσερις πρώτες ημέρες, παρότι κάτω από έντονη βροχόπτωση, οι στρατιώτες μας προέλασαν σε ελληνικό έδαφος χωρίς να συναντήσουν ιδιαίτερη αντίσταση».⁸⁹

Λόγω της αναγκαστικής ταχείας υποχώρησης των ελληνικών μονάδων προκλήθηκε σύγχυση και ο Κ. Δαβάκης έστειλε τον υπασπιστή του λοχαγό Π. Σφαλαγκάκο να συγκρατήσει την υποχώρηση και να βοηθήσει στην ανασυγκρότηση των στρατευμάτων. Παραθέτουμε την τηλεφωνική αναφορά του τελευταίου: «Αναφέρω κατάστασις απελπιστική. Συγκέντρωσα περί τους 30 εν απεριγράπτω καταστάσει. Ελλείπουσιν όπλα, οπλοπολυβόλα, τροφή. Αδύνατος η αποστολή των εις λόχους λόγω απωλείας ηθικού και εξαιρετικής κοπώσεως... Αξιωματικοί λόχων δεν διήλθον. Πυροβολικόν ετάχθη εις διαταχθείσαν θέσιν, έτοιμον προς δράσιν. Εγκληματική αδιαφορία ενίων βαθμοφόρων... Ευρίσκομαι επί συμβολής ποταμού. Αναμένω διαταγάς. Αποστείλατε άρτον».⁹⁰

Τότε ο διοικητής Κ. Δαβάκης για να αντιμετωπίσει την ανεπάρκεια στον εφοδιασμό διέταξε να συγκεντρωθεί στο χωριό Μόρφη κάθε διαθέσιμο μεταφορικό μέσο των χωρικών της Πίνδου, ώστε να χρησιμοποιηθεί στη μεταφορά εφοδίων και πυρομαχικών. Η ανταπόκριση του κόσμου υπήρξε άμεση και ενθουσιώδης· άνθρωποι

⁸⁸ Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαναγγελία Θυελλωδών ανέμων, Ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της Κατοχής*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σελ. 61.

⁸⁹ Remigio Zizzo, *Οκτώβριος 1940: Η επίθεση εναντίον της Ελλάδας όπως την είδαν οι Ιταλοί*, Παπαδήμα, Αθήνα, 2008, σελ. 73.

⁹⁰ Γενικό Επιτελείο Στρατού /Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-1941. Η ιταλική εισβολή 28 Οκτωβρίου-13 Νοεμβρίου 1940*, Αθήνα, 2012, σελ. 130.

όλων των ηλικιών εργάστηκαν για μέρες μεταφέροντας υλικό και τραυματίες κάτω από αντίξοες συνθήκες και με κίνδυνο της ζωής τους.⁹¹ Γυναίκες και άνδρες ακόμα και ηλικιωμένοι άνω των 80 ετών έσπευσαν να βοηθήσουν το μαχόμενο ελληνικό στρατό. Στα σπίτια ζύμωναν ψωμί για τους στρατιώτες και συγκέντρωναν τρόφιμα για να τους τα μοιράσουν. Αυτοί οι φτωχοί άνθρωποι που μετά βίας τα «έβγαζαν πέρα», πρόσφεραν και το υστέρημά τους για τους Έλληνες στρατιώτες. Για ακόμα μια φορά ο εθελοντισμός και η ατομική πρωτοβουλία αντικαθιστούσαν την ανυπαρξία του κράτους. Ο Α. Μπαλατσός θυμάται: *«Συνάντησα γυναίκες που κουβαλούσαν πυρομαχικά. Μια ήτο 88 ετών. Μια μου είπε κλείδωσε το μικρό σε μια καλύβα για να βοηθήσει το στρατό. Το βράδυ είδα μια γριούλα να κρατά δύο μικρά και η μητέρα τους ζύμωνε ψωμί για το στρατό με το φως δύο κεριών που είχε μέσα σ' ένα ποτήρι. Τα χιόνια, ο πάγος, το τρομερό κρύο δεν φαινόταν να τις τρόμαζε. Όλες γεμάτες χαρά ήθελαν να προσφέρουν στον στρατό ότι δεν μπορούσαν τα μεταγωγικά. Αλήθεια γυναίκες θαύμα. Τι διαφορά με τις πόλεις!»*.⁹²

Ο στρατηγός Β. Βραχνός κατέγραψε τα εξής στα απομνημονεύματά του σχετικά με την προσφορά των ανθρώπων της υπαίθρου: *«Δεν είχαμε караβάνια προσφύγων προς τα μετόπισθεν λόγω της ιταλικής εισβολής, αλλά αντίθετα είχαμε – γεγονός μοναδικό για πόλεμο – караβάνια γυναικών και παιδιών να αναρριχώνται στις ατραπούς της Πίνδου με πυρομαχικά και τρόφιμα για τους μαχόμενους στην πρώτη γραμμή του πυρός. Τα κόκκαλα έτριζαν κάτω από το βάρος, τα γυμνά πόδια μάτωναν και τα μάτια θόλωναν και αν κάποιος ήθελε να βοηθήσει τον απόπαιρναν: «Τράβα στη δουλειά σου και ο Θεός μαζί σου»,*

⁹¹ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου 1940 - 1941 (επιχειρήσεις στρατού ξηράς)*, Αθήνα, 2012, σελ. 53.

⁹² Νίκος Γιαννόπουλος, *Πόσο αλήθεια γνωρίζουμε το 1940; Άγνωστες πτυχές του ελληνοϊταλικού πολέμου*, Historical quest, Αθήνα, 2012, σελ. 130.

του έλεγαν... Η «ελληνική ψυχή», αυτή είναι μύθος και θρύλος, κανείς άλλος... Αυτή έκανε το θαύμα...». ⁹³

Ωστόσο παρά τις αντιξοότητες που αντιμετώπισαν και τη συντριπτική υπεροχή των εισβολέων στον τομέα της Πίνδου, η αντεπίθεση των ελληνικών δυνάμεων δεν άργησε να εκδηλωθεί. Την 1^η Νοεμβρίου ξεκίνησαν οργανωμένες επιθέσεις των ελληνικών δυνάμεων από την Ι Μεραρχία για την ανακατάληψη των θέσεων που κατέχονταν πλέον από τους Ιταλούς. Η ενέργεια αυτή υπήρξε νικηφόρα, με αποτέλεσμα να αιχμαλωτισθούν 222 Ιταλοί, μεταξύ των οποίων και 3 αξιωματικοί, καθώς και πολεμοφόδια. Σ' αυτή την φάση του πολέμου σκοτώθηκε και ο πρώτος Έλληνας αξιωματικός: ήταν ο υπολοχαγός Αλέξανδρος Διάκος από τα Δωδεκάνησα, ο οποίος έπεσε κατά τη διάρκεια των αλλεπάλληλων αντεπιθέσεων των ελληνικών δυνάμεων στην Πίνδο.

Από τις 3 Νοεμβρίου στον τομέα της Πίνδου η πορεία των γεγονότων άρχισε να παίρνει ευνοϊκή τροπή για τους αμυνόμενους, καθώς έφταναν συνεχώς νέα τμήματα προς ενίσχυση των Ελλήνων και ο ιταλικός θύλακας δεχόταν πανταχόθεν επιθέσεις. ⁹⁴ Την ίδια μέρα ανακαταλήφθηκε η Βωβούσα και την επόμενη η Σαμαρίνα, ενώ τις επόμενες 12 ημέρες διεξήχθησαν συνεχείς και σκληρές μάχες με σκοπό την απώθηση των εισβολέων. Επίσης, στον τομέα της βορειοδυτικής Μακεδονίας οι Ιταλοί υπέστησαν συντριπτική ήττα, αφήνοντας πίσω τους μεγάλο αριθμό νεκρών και τραυματιών και αναγκάστηκαν να συμπτυχθούν δυτικά του Δεβόλη ποταμού.

⁹³ Βασίλειος Βραχνός, *Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940 – 41 και η δράση της «Σιδηράς Μεραρχίας» Λαρίσης*, Ερωδιός, Θεσσαλονίκη, 2014, σελ. 52.

⁹⁴ Ιωάννης Κολιόπουλος, *Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1^η Μαρτίου 1935 ως την 28^η Οκτωβρίου 1940, στο Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1980, σελ. 419.

Τελικά στις 13 Νοεμβρίου ολοκληρώθηκε η ανακατάληψη των ορεινών όγκων του Σμόλικα και του Γράμμου και εκμηδενίστηκε ο κίνδυνος διαχωρισμού των δυνάμεων της Ηπείρου και της Δ. Μακεδονίας. Η μάχη της Πίνδου είχε κερδηθεί χάρη και στη συμβολή των ντόπιων, που με αυταπάρνηση και ηρωισμό συνέδραμαν όσο μπορούσαν τις προσπάθειες των Ελλήνων στρατιωτών.⁹⁵ Η ιταλική προέλαση καθηλώθηκε σε όλα τα μέτωπα και απέτυχε στους στόχους της.

*«Η Πίνδος γίνεται το Βατερλώ των Φασιστών. Χτυπιούνται από παντού. Τους κυνηγά με την εφόδου λόγχη και την κραυγή «Αέρα» ο Έλληνας φαντάρος... Κι ο περαστικός βλέπει άμορφους σωρούς τα πτώματά τους μαζί με κάθε λογής πολεμικά υλικά, πολυβόλα, ασύρματους, ραδιόφωνα, προσωπίδες, γυλιοί, κουβέρτες, μπαστούνια αλпинίστικα, μα... και κιθάρες, μανδολίνα και βιολία...».*⁹⁶ Εντύπωση πράγματι προκαλεί το γεγονός ότι οι Ιταλοί είχαν φέρει μαζί τους και μουσικά όργανα σαν να πήγαιναν εκδρομή. Η ιταλική προπαγάνδα είχε δουλέψει με ζήλο προσπαθώντας να πείσει τους νέους που θα άφηναν άσκοπα την τελευταία τους πνοή στα αλβανικά βουνά ότι η κατάληψη της Ελλάδας ήταν θέμα ημερών. Προσπαθούσαν να δημιουργήσουν την εικόνα, σύμφωνα με την οποία οι Έλληνες πολεμούσαν μόνο εκτελώντας διαταγές και υπακούοντας σε απειλές και εντολές ανωτέρων τους, χωρίς να έχουν κανένα ψυχικό ή ηθικό έρεισμα.⁹⁷ Ο μεγαλομανής χαρακτήρας του Μουσολίνι σε συνδυασμό με τις απόλυτα λανθασμένες εκτιμήσεις του φασιστικού καθεστώτος είχαν ως αποτέλεσμα τη γελοιοποίηση του

⁹⁵ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου 1940 - 1941 (επιχειρήσεις στρατού ξηράς)*, Αθήνα, 2012, σελ. 59.

⁹⁶ Κώστας Αθ. Γεωργιάς, *Στον πόλεμο της Αλβανίας, Χρονικό του έπους 40 – 41*, Αθήνα, 1981, σελ. 18 – 19.

⁹⁷ Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Έλληνες και Ιταλοί στα 1940-41: Συγκριτική «ανάγνωση» της ελληνοϊταλικής σύρραξης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2004, σελ. 88-99.

ίδιου, όταν δύο μέρες μετά την έναρξη της ιταλικής επίθεσης προειδοποιούσε την ελληνική κυβέρνηση πως σε περίπτωση ελληνικής αντίστασης οι ιταλικές δυνάμεις θα υποχρεώνονταν να συνθλίψουν την αντίσταση αυτή.⁹⁸ Ωστόσο η πραγματικότητα με την οποία ήρθαν αντιμέτωποι οι Ιταλοί στρατιώτες, γκρέμισε γρήγορα τις φαντασιώσεις της φασιστικής ηγεσίας για μια εύκολη νίκη.

⁹⁸ Μαρίνα Πετράκη, *Βρετανική πολιτική και προπαγάνδα στον ελληνοϊταλικό πόλεμο*, Πατάκη, Αθήνα, 2011, σελ. 165.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΪΤΑΛΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

(14 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1940 – 6 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1941)

3.1: Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΤΕΠΙΘΕΣΗ

Όπως είδαμε προηγουμένως, η πρώτη περίοδος της ελληνοϊταλικής σύγκρουσης είχε αίσια έκβαση για τον ελληνικό στρατό, ο οποίος κατάφερε να ανακόψει την προέλαση των Ιταλών και να τους καθηλώσει, προκαλώντας τους σημαντικές απώλειες. Η δεύτερη περίοδος ξεκινάει με την ελληνική αντεπίθεση. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί πως ήταν η πρώτη φορά στη σύγχρονη ιστορία που ο ελληνικός στρατός ήρθε αντιμέτωπος με το στρατό μιας μεγάλης δύναμης, εφοδιασμένης με σύγχρονα πολεμικά μέσα, όπως άρματα μάχης και ισχυρή αεροπορία.

Η Αγγλία ως σύμμαχος της Ελλάδας συμπαραστέκεται στον αγώνα της μέσω του Τύπου, ο οποίος επαινεί τους Έλληνες πολεμιστές, αλλά και με την αποστολή βοήθειας, έστω και περιορισμένης. Χαρακτηριστικά η εφημερίδα «Daily Sketch» της 12 Νοεμβρίου 1940 γράφει τα εξής: *«Τα τελευταία νέα από την Ελλάδα κάνουν την καρδιά κάθε ελεύθερου ανθρώπου σε όλο τον κόσμο να χτυπά από χαρά. Η μικρή Ελλάδα του ήλιου και των τραγουδιών, το λίκνο του πολιτισμού και της ελευθερίας, πολεμά για τις νέες Θερμοπύλες και απωθεί βίαια τον θρασύδειλο εισβολέα. Ό,τι κι αν επιφυλάσσει το άμεσο μέλλον δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το πεπρωμένο ενός έθνους που αγαπά την ελευθερία αρκετά ώστε να πολεμήσει γι' αυτήν, είναι χωρίς αμφιβολία μεγαλόπρεπο και λαμπρό. Η Ελλάς προσθέτει σήμερα στην ένδοξη ιστορία της μια λαμπερή*

σελίδα που θα μπορεί να συγκρίνεται πάντοτε με τις σελίδες του παρελθόντος της».⁹⁹

Μέχρι και την 13^η Νοεμβρίου είχε ολοκληρωθεί η επιστράτευση και έτσι κατέστη δυνατό να μεταφερθούν στο αλβανικό μέτωπο ισχυρές δυνάμεις του ελληνικού στρατού. Πιο συγκεκριμένα το σύνολο των ελληνικών δυνάμεων που βρίσκονταν στην ελληνοαλβανική μεθόριο και στην ελληνοβουλγαρική ανερχόταν πλέον σε 300.000 άνδρες περίπου. Έτσι οι Έλληνες κατάφεραν να αποκτήσουν προβάδισμα στο ζήτημα των αριθμών, καθώς οι δυνάμεις που οι Ιταλοί κατάφεραν να συγκεντρώσουν μέχρι εκείνη τη στιγμή έφταναν τους 240 – 250.000 άνδρες.¹⁰⁰ Η αριθμητική υπεροχή των ελληνικών όπλων επιβεβαιώνεται και από άλλες πηγές, αν και με ορισμένες αποκλίσεις από τους αριθμούς που δίνει η Δ.Ι.Σ.

Η σημαντικότερη όμως διαφορά μεταξύ των δυο πλευρών ήταν η συντριπτική υπεροχή των Ελλήνων στο ζήτημα του ηθικού και ψυχικού σθένους και φρονήματος. Οι πρώτες νίκες και η αναπάντεχα επιτυχημένη απόκρουση των εισβολέων είχαν σφυρηλατήσει στις ψυχές των Ελλήνων μια ακλόνητη πίστη για τη νίκη. Η βασική διαφορά μεταξύ του Έλληνα και του Ιταλού φαντάρου ήταν ότι ο μεν πολεμούσε «υπέρ βωμών και εστιών» και ο αγώνας του ήταν δίκαιος, ενώ ο άλλος συμμετείχε σ' έναν επεκτατικό πόλεμο στο όνομα ενός αποτυχημένου κοινωνικού συστήματος και ιδεολογίας, χωρίς κανένα ιδανικό και κανένα ουσιαστικό κίνητρο. Ίσως μόνο οι φανατισμένοι φασίστες πολεμούσαν πραγματικά και με ζήλο. Η ακόλουθη μαρτυρία είναι χαρακτηριστική για τον τρόπο που έβλεπαν τον πόλεμο οι τελευταίοι: «Ο υπαρχηγός της ομάδας Osman

⁹⁹ Ο.π, σελ. 193.

¹⁰⁰ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου 1940 - 1941 (επιχειρήσεις στρατού ξηράς)*, Αθήνα, 2012, σελ. 64 – 65.

Ali στον οποίον πριν από λίγο είχαν ακρωτηριάσει το δεξί μπράτσο, επαναλάμβανε τα ίδια λόγια που είχε επαναλάβει πριν από λίγο στο λοχαγό γιατρό που τον είχε χειρουργήσει. Αφού ευχαρίστησε το λοχαγό διαβεβαίωσε ότι ήταν υπερήφανος που είχε προσφέρει το μπράτσο του στον ΝΤΟΥΤΣΕ. Ο μελανοχίτωνας Jashar Rusteini, τραυματισμένος βαριά στον πνεύμονα από ένα θραύσμα χειροβομβίδας και του οποίου κινδύνευε η ζωή, λυπόταν που είχε αφήσει τη μάχη και εξυμνούσε τον ΝΤΟΥΤΣΕ και την πατρίδα. Ο μελανοχίτωνας Aziz Huder, ερωτηθείς για το τραύμα του έλεγε ότι δεν τον ενδιέφερε τίποτε και αναφωνούσε «Εμείς όλοι να πεθάνουμε αρκεί να περάσει ο ΝΤΟΥΤΣΕ».¹⁰¹ Πράγματι σύμφωνα με την επίσημη εκδοχή του ιταλικού Γ.Ε.Σ. δεν υπήρχε τίποτα που θα μπορούσε να κάνει το μέσο Ιταλό φαντάρο του αλβανικού μετώπου να αισθανθεί «δικό του» αυτόν τον πόλεμο και η φασιστική προπαγάνδα απέτυχε οικτρά να δημιουργήσει μίσος για τους Έλληνες.¹⁰²

Ως προς τα πολεμικά γεγονότα μετά τη νικηφόρα πρώτη φάση του πολέμου το ελληνικό Γενικό Στρατηγείο (Γ.Σ) αποφάσισε να αλλάξει τακτική. Καθώς είχε ολοκληρωθεί η επιτυχημένη συγκέντρωση των ελληνικών δυνάμεων στο Μέτωπο, αποφασίστηκε να αναληφθούν ευρείας κλίμακας επιθετικές επιχειρήσεις, με σκοπό την απώθηση των Ιταλών πέρα από τα σύνορα και την κατάληψη του ορεινού όγκου της Μόροβας και του κόμβου συγκοινωνιών της Κορυτσάς. Αποφασίστηκε επίσης η μετακίνηση του συνόλου των ελληνικών δυνάμεων στα δυτικά του ορεινού όγκου της Πίνδου με σκοπό την εξασφάλιση του

¹⁰¹ Giorgio Rizzio, *Ο πικρός πόλεμος, η ελληνο-ιταλική σύγκρουση (1940-1941)*, Historical Quest, Αθήνα, 2014, σελ. 137.

¹⁰² Ο.π, σελ. 355-356.

ανεφοδιασμού τους από το δρόμο Κορυτσάς – Καστοριάς – Γρεβενών – Καλαμπάκας – Μετσόβου – Ιωαννίνων – Ελαίας.¹⁰³

Οι ελληνικές δυνάμεις στο αλβανικό θέατρο επιχειρήσεων στις 13 Νοεμβρίου είχαν οργανωθεί ως εξής: το Α' Σώμα Στρατού στην περιοχή της Ηπείρου· το Β' Σώμα Στρατού στην περιοχή της Πίνδου· το Γ' Σώμα Στρατού στη βορειοδυτική Μακεδονία. Οι δυνάμεις της Πίνδου και της βορειοδυτικής Μακεδονίας υπάγονταν στο Τμήμα Στρατιάς Δυτικής Μακεδονίας (Τ.Σ.Δ.Μ.). Το στρατηγικό σχέδιο ήταν η εξασφάλιση της ελεύθερης χρησιμοποίησης από τις ελληνικές δυνάμεις της οδικής αρτηρίας: Κορυτσά – Ερσέκα – Μέρτζανη ή τουλάχιστον η παρεμπόδιση χρησιμοποίησής της από τους Ιταλούς.¹⁰⁴

Στις 06:30 της 14^{ης} Νοεμβρίου ο ελληνικός στρατός εξαπέλυσε γενική επίθεση σε όλο το εύρος του μετώπου από τη λίμνη Πρέσπα μέχρι το Γράμμο χωρίς την υποστήριξη πυροβολικού. Η επίθεση άρχισε στο βόρειο μέτωπο από το Γ' Σώμα Στρατού κατά της τοποθεσίας Μόροβα – Ιβάν που κάλυπτε το συγκοινωνιακό κόμβο της Κορυτσάς. Οι συγκρούσεις στον ορεινό όγκο της Μόροβας – Ιβάν ήταν πολύ σφοδρές και οι ελληνικές δυνάμεις είχαν περίπου 3.000 νεκρούς και τραυματίες.¹⁰⁵ Παρά την ισχυρή αντίσταση των Ιταλών οι γραμμές τους διασπάστηκαν σε όλο το μήκος της επίθεσης στις 17 και 18 Νοεμβρίου.

Σύμφωνα με τον αντιστράτηγο Γ. Τσολάκογλου, διοικητή του Γ' Σώματος Στρατού: «Οι αξιωματικοί και οι οπλίται μας ευγενώς αμιλλώμενοι δεν εσταμάτησαν κάπου, αλλ' ώρμησαν ακάθεκτοι εις μian

¹⁰³ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου 1940-1941 (επιχειρήσεις στρατού ξηράς)*, Αθήνα, 2012, σελ. 70.

¹⁰⁴ Ο.π.

¹⁰⁵ Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαναγγελία Θυελλωδών ανέμων, Ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της Κατοχής*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σελ. 69.

*θυελλώδη έφοδον και χρησιμοποιήσαντες την χειροβομβίδα και την λόγχην ανέτρεψαν τους υπερασπιστάς της εχθρικής τοποθεσίας».*¹⁰⁶

Ο Γ. Γρηγορίου μας μεταφέρει την ατμόσφαιρα που επικρατούσε την παραμονή της γενικής επίθεσης. Οι διοικητές των μονάδων έχοντας επίγνωση της ευθύνης τους προσπαθούσαν να εμψυχώσουν τους στρατιώτες και να τους προετοιμάσουν γι' αυτό που επρόκειτο να συμβεί: *«Σαν τελειώνει ο ταγματάρχης την επιθεώρησιν δεν προχωρεί, δεν ακούγεται το συνηθισμένο «Εμπρός-πάμε!» Αλλά σε αρκετήν απόστασιν, στέκεται εις το μέσον και με μέτωπον την παράταξίν μας. Και την ώραν αυτήν, που παλεύει η νύχτα με την μέρα στις 14 Νοεμβρίου του 1940, έκπληκτοι τον ακούμε να εκφωνή λόγον, με αποφασιστικήν φωνήν, και μέσα στ' άλλα μας λέγει: «...Από σήμερον ο γενναίος Στρατός από αμυνόμενος γίνεται επιτιθέμενος, δούλοι δεν θα γίνωμεν ουδενός, ή θα νικήσωμεν ή θα πεθάνωμεν! Ζήτω ο γενναίος μας Στρατός! Ζήτω η Ελλάς!»... Χάραμα συγκινητικό, ώρες ιστορικές, εξαιρετικές, εδώ εις τα ύψη, μόνοι, μακριά από τον κόσμο, κοντά εις τους ουρανούς, πάνω σε κατσάβραχα, με διαβολεμένο κρύο και διαπεραστική παγωνιά, κάτω από την τυραννία της πείνας και της αϋπνίας, αυτά τα αετόπουλα, καθώς τα μάτια τους τρέχουν δάκρυα από το δυνατό ξεροβόρι, υποδέχονται με ενθουσιασμό και ζητωκραυγές τα λόγια του ταγματάρχου. Τρίζουν τα βράχια από τον αντίλαλο».*¹⁰⁷

Στις 21 Νοεμβρίου καταλήφθηκε ο ορεινός όγκος της Μόροβας, ενώ την επόμενη μέρα καταλήφθηκε το ύψωμα Ιβάν και η Κορυτσά. Οι Ιταλοί είχαν εγκαταλείψει κατά την αποχώρησή τους από την πόλη πλήθος πολεμικού υλικού, ενώ συνελήφθησαν επίσης περίπου 1.000 αιχμάλωτοι. Η κατάληψη της Κορυτσάς προκάλεσε κύματα

¹⁰⁶ Γεώργιος Τσολάκογλου, *Απομνημονεύματα*, Historia, Αθήνα, 2017, σελ. 45.

¹⁰⁷ Γεώργιος Θ. Γρηγορίου, *Με το χαμόγελο στα χείλη... Αναμνήσεις από τον Ελληνο - ιταλικόν πόλεμον 1940-41*, Αθήναι, 1962, σελ. 47 – 48.

ενθουσιασμού σε όλη τη χώρα και ο κόσμος ξεχύθηκε στους δρόμους για να γιορτάσει το γεγονός. Στην Αθήνα οι πανηγυρισμοί ήταν κάτι μοναδικό. Οι κωδωνοκρουσίες αντηχούσαν στην ατμόσφαιρα και οι άνθρωποι κατά χιλιάδες ξεχύνονταν στους δρόμους. Το «ανθρώπινο ποτάμι» κατευθυνόταν προς το ξενοδοχείο «Μεγάλη Βρετανία» όπου ήταν το Γενικό Στρατηγείο: *«Είναι ένα ενθουσιασμένο πλήθος που τραγουδάει, ζητωκραυγάζει και αγκαλιάζεται μεταξύ του με έξαλλη χαρά. «Στη θάλασσα, στη θάλασσα! Θα τους ρίξουμε στη θάλασσα.»!*¹⁰⁸

Το γεγονός αυτό είχε καθοριστική σημασία γιατί, αν σε εθνικό επίπεδο ήταν μια μεγάλη επιτυχία για τον ελληνικό Στρατό, ο οποίος σε λιγότερο από ένα μήνα κατέλαβε μια πόλη, σε ευρωπαϊκό επίπεδο επρόκειτο για την πρώτη πόλη που έχασαν οι δυνάμεις του Άξονα. Οι ιταλικές Μεραρχίες αναδιπλώθηκαν σε μια νέα γραμμή άμυνας στο ύψος του Πόγραδετς για να αποφύγουν τα χειρότερα, καθώς η κατάσταση για τον ιταλικό στρατό γινόταν όλο και πιο δύσκολη.¹⁰⁹

Η ευνοϊκή εξέλιξη της ελληνικής επίθεσης οδήγησε το Γενικό Στρατηγείο (Γ.Σ.) στην απόφαση ανάληψης περαιτέρω επιθετικών κινήσεων μέσα στο αλβανικό έδαφος. Στις 22 Νοεμβρίου το Α' Σώμα Στρατού μετά την κατάληψη του στενού του Δελβινακίου πέρασε τη ελληνοαλβανική μεθόριο. Αυτή η μέρα είχε ιδιαίτερη σημασία και σύμφωνα με το στρατηγό Β. Βραχνό: *«Η 21^η Νοεμβρίου είναι ημέρα ιστορική για την Ι Μεραρχία, γιατί οι νικητές της Πίνδου διέβησαν τα σύνορα καταδιώκοντας τους Ιταλούς και προχωρούσαν με ενθουσιασμό στην ιερή γη της Ηπείρου».*¹¹⁰ Στις 23 Νοεμβρίου οι ιταλικές δυνάμεις

¹⁰⁸ Νίκος Γιαννόπουλος, *Πόσο αλήθεια γνωρίζουμε το 1940; Άγνωστες πτυχές του ελληνοϊταλικού πολέμου*, Historical quest, Αθήνα, 2012, σελ. 155. Μαρτυρία της Κ. Αργυροπούλου.

¹⁰⁹ Remigio Zizzo, *Οκτώβριος 1940: Η επίθεση εναντίον της Ελλάδας όπως την είδαν οι Ιταλοί*, Παπαδήμα, Αθήνα, 2008, σελ. 90.

¹¹⁰ Βασίλειος Βραχνός, *Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940 – 41 και η δράση της «Σιδηράς Μεραρχίας» Λαρίσης*, Ερωδός, Θεσσαλονίκη, 2014, σελ. 107.

είχαν πλήρως απωθηθεί και δεν υπήρχε πλέον κανένας Ιταλός στρατιώτης σε ελληνικό έδαφος.

Ο ελληνικός στρατός συνέχισε ακάθεκτος τη νικηφόρα προέλαση του στο αλβανικό έδαφος και τις επόμενες ημέρες παρά την ισχυρή αντίσταση των Ιταλών και παρά τις αντίξοες καιρικές συνθήκες, οι οποίες συνεχώς επιδεινώνονταν, δεδομένου ότι βρισκόμαστε πλέον στην καρδιά του χειμώνα. Η επόμενη σημαντική επιτυχία ήταν η κατάληψη του λιμένος των Αγίων Σαράντα στις 6 Δεκεμβρίου· οι Ιταλοί κατά την υποχώρησή τους εγκατέλειψαν μεγάλες ποσότητες πολεμικού υλικού. Η κατάληψη αυτή είχε μεγάλη απήχηση στο διεθνή χώρο και παράλληλα έπληξε το γόητρο του Μουσολίνι, καθώς οι Ιταλοί είχαν μετονομάσει τους Αγίους Σαράντα σε «Πόρτο Έντα» προς τιμήν της κόρης του δικτάτορα.¹¹¹ Την επόμενη μέρα, στις 7 Δεκεμβρίου, καταλήφθηκε το Αργυρόκαστρο και έτσι τα ελληνικά στρατεύματα είχαν μεταφέρει τον πόλεμο βαθιά μέσα στο αλβανικό έδαφος.

Συμπερασματικά αναφέρουμε ότι οι αποτυχίες των Ιταλών σε συνδυασμό με τις νίκες του ελληνικού στρατού δημιούργησαν σταδιακά την πεποίθηση ότι οι Ιταλοί δεν ήταν αήττητοι και πως η νίκη ήταν κάτι εφικτό. Καθοριστικό ρόλο σ' αυτό έπαιξε και το γεγονός ότι η άμυνα δεν κατέρρευσε από τις πρώτες μέρες και έτσι διατηρήθηκε το φρόνημα των Ελλήνων στρατιωτών υψηλό. Ο ενθουσιασμός τους ήταν μεγάλος, διότι έβλεπαν τους Ιταλούς σε πολλές περιπτώσεις να υποχωρούν άτακτα. Ο ελληνικός στρατός σημείωνε συνεχείς επιτυχίες, ενώ οι αντίπαλοί τους υποχωρούσαν.

¹¹¹ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου 1940-1941 (επιχειρήσεις στρατού ξηράς)*, Αθήνα, 2012, σελ. 90.

3.2: ΓΝΩΡΙΜΙΑ ΜΕ ΤΟΝ ΑΝΤΙΠΑΛΟ-ΣΚΕΨΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ

Τα σχόλια του Αχ. Γκούμα κατά τις πρώτες μέρες της ελληνικής επίθεσης είναι αρκετά αιχμηρά και μαρτυρούν τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζαν αρκετοί Έλληνες στρατιώτες τους εισβολείς, τους οποίους θεωρούσαν από τη μία πλευρά ακατάλληλους για πόλεμο και από την άλλη θύματα ενός παράφρονα. Οι Ιταλοί δεν είχαν έρθει να πολεμήσουν πραγματικά, γιατί αντί να προετοιμάζονται νυχθημερόν εκεί όπου στρατοπέδευαν για πόλεμο, *«συζούσαν εκεί οι ανόητοι εκφυλισμένοι στρατιωτικοί του Ντούτσε μετά πορνών γυναικών προερχομένων εκ Κορυτσάς, και οι οποίαι ήσαν Ιταλίδες»*.¹¹² Δεν αρκείται όμως σε διαπιστώσεις, αλλά προχωρά και σε συμπεράσματα φιλοσοφικού περιεχομένου. Κατά βάθος νιώθει οίκτο για τους εισβολείς, γιατί θεωρεί πως δεν υπάρχει τίποτα φοβερότερο από ένα λαό που κυβερνάται από παράφρονες, μεγαλομανείς και ανόητους, όπως ο λαός της Ιταλίας: *«Και τι να αναμένη κανείς από έναν απλόν δημοδιδάσκαλον, έχοντα τη βλακώδη νοοτροπίαν να οδηγή εκατομμύρια λαού; Τον όλεθρον και τίποτε άλλο»*.¹¹³ Κάτι αντίστοιχο βέβαια ίσχυε και στην περίπτωση της Ελλάδας, πράγμα που δε σχολιάζει ο Αχ. Γκούμας.

Άλλοτε πάλι οι κρίσεις των Ελλήνων στρατιωτών είναι γεμάτες οργή και θυμό για τους εισβολείς. Καθώς ο ελληνικός στρατός προέλαυνε, ανακάλυπτε τις λεηλασίες και τις καταστροφές στις οποίες προέβησαν οι Ιταλοί στο πέρασμά τους. Στα εγκαταλειμμένα από τους κατοίκους χωριά δεν υπάρχουν παρά μόνο συντρίμια και ερείπια. Στα πρόσωπα των λιγοστών ηλικιωμένων γυναικών του Μεσοβουνίου είναι

¹¹² Αχιλλέας Α. Γκούμας, *Το ματωμένο ημερολόγιο, μια αυθεντική εξιστόρηση του ελληνοϊταλικού πολέμου 1940 – 1941*, Θεσσαλονίκη, 1988, σελ. 16.

¹¹³ Ο.π.

χαραγμένη η θλίψη ο φόβος: «Υπάρχουν μόνο 5-6 γρηές, οι οποίες μόλις στέκουν στα πόδια τους από τις ταλαιπωρίες του άτιμου εχθρού και το μαρτύριο της πείνας, δίψας, ζωντανής ξεχωρισιάς. Μας ήλθε εν ολίγοις ίλιγγος και το μίσος μας προς τον εχθρόν έχει φθάσει στο κατακόρυφον. Δώσαμε ψωμί στις άτυχες γρηές. Τις περιθάλαψαμε ιατρικώς».¹¹⁴

Σε κάθε χωριό που έφταναν οι Έλληνες στρατιώτες συναντούσαν την ίδια αποκαρδιωτική εικόνα. Οι κάτοικοι βλέποντας τον ελληνικό στρατό να φτάνει ξεπρόβάλλαν δειλά δειλά από τις αποθήκες και τα υπόγεια όπου κρύβονταν, για να γλιτώσουν από τη μανία των εισβολέων. Στο χωριό Γεροπλάτανος οι κάτοικοι έτρεχαν ν' αγκαλιάσουν και να φιλήσουν τους στρατιώτες που ήρθαν να τους ελευθερώσουν από τους τυράννους Ιταλούς. Σ' ένα τσουβάλι κάποιου εγκαταλειμμένου σπιτιού βρέθηκε το πτώμα μιας νεαρής κοπέλας που είχε βιαστεί. Στα ημερολόγια των στρατιωτών δεν βρέθηκαν πολλά καταγεγραμμένα παρόμοια περιστατικά, οπότε μπορούμε να συμπεράνουμε με κάποια επιφύλαξη, πως ο ιταλικός στρατός δεν υιοθέτησε αυτή την πρακτική.

Λόγω της άτακτης φυγής τους οι Ιταλοί είχαν εγκαταλείψει άθικτες μεγάλες ποσότητες πολεμικού υλικού. Βρέθηκαν όμως παρατημένα και αντικείμενα που δεν είχαν καμία απολύτως σχέση με τον πόλεμο: από γυναικεία εσώρουχα και αρώματα μέχρι αντρικά κοστούμια, νότες τραγουδιών και μαντολίνα. Ο Ν. Φακίδης αναρωτιέται: «Προς Θεού!... Πού πήγαιναν αυτοί οι άνθρωποι;... Τι σκοπούς είχανε»;¹¹⁵

Οι ανέσεις και οι συνήθειες των Ιταλών στρατιωτών φαίνονταν αδιανόητες στους Έλληνες φαντάρους. Διαπίστωναν πόσο υστερούσαν σε σχέση με τους Ιταλούς σε ζητήματα εφοδιασμού και επιμελητείας,

¹¹⁴ Ελευθέριος Θάνος, *Το ημερολόγιο ενός λοχία από την Μερόπη Πωγωνίου στον πόλεμο του '40*, επιμέλεια Γιώργος Λεκάκης, Ιωάννινα, 2006, σ. 29.

¹¹⁵ Ελένη Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα: Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940-1941 μέσα από τα προσωπικά ημερολόγια Ελλήνων Στρατιωτών*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2007, σελ. 184.

καθώς εκείνοι δεν μπορούσαν να καλύψουν ούτε τις στοιχειώδεις ανάγκες τους. Αξίζει να θυμηθούμε τα λόγια του ποιητή Οδ. Ελύτη που αναφέρονται ακριβώς σ' αυτή την αντίθεση: *«Ήταν φορές που εσέρνανε μαζί τους κι αιχμαλώτους μόλις πιασμένους λίγες ώρες πριν στα ξαφνικά γιουρούσια που κάνα τα περίπολα. Βρωμούσανε κρασί τα χνώτα τους κι οι τσέπες τους γιομάτες κονσέρβα ή σοκολάτες. Όμως εμείς δεν είχαμε, ότι κομμένα τα γιοφύρια πίσω μας και τα λίγα μουλάρια μας κι εκείνα ανύμπορα μέσα στο χιόνι και τη γλιστράδα της λασπουριάς...»*.¹¹⁶ Όλα αυτά δημιουργούν την εικόνα ενός στρατού που δεν είχε έρθει για να πολεμήσει πραγματικά, όμως αυτή δεν είναι η αλήθεια. Οι Ιταλοί ήταν πολύ ικανοί πολεμιστές που μάχονταν με το ίδιο θάρρος που επεδείκνυν και οι αντίπαλοί τους. Αυτοί οι στρατιώτες που διάβαζαν καρτ-ποστάλ με «άσεμνες γυναίκες», ήταν οι ίδιοι που την άλλη στιγμή προκαλούσαν το θάνατο και την καταστροφή στους Έλληνες πολεμιστές.

Παρατηρούμε εξάλλου από τις καταγραφές ότι οι Έλληνες στρατιώτες παρόλη τη φρίκη του πολέμου δεν είχαν αλλοτριωθεί και δεν είχαν χάσει την ανθρωπιά τους. Η θέα των σκοτωμένων Ιταλών προκαλεί θλίψη στο Δ. Δελφινόπουλο: *«Στη διαδρομή αυτή είδα σε μια νεροφαγιά τρεις σκοτωμένους Ιταλούς. Είχαν ανοιχτές επιστολές και φωτογραφίες. Δεν τους πλησίασα. Λυπήθηκα όμως πολύ, διότι σκέφτηκα τις οικογένειές τους που ορφάνεψαν»*.¹¹⁷

Σε άλλες μαρτυρίες σχετικά με νεκρούς Ιταλούς επικρατεί οδύνη και θλίψη από την πλευρά των Ελλήνων. Σε πολλές από αυτές γίνεται αναφορά στη μητέρα του νεκρού και στον ανείπωτο πόνο της. Έτσι λοιπόν η μάνα καθίσταται ένα σύμβολο διαχρονικό ανεξάρτητο από σύνορα και πατρίδες: *«Κρίμα το παιδί, σκέφτηκα- ήταν δεν ήταν είκοσι*

¹¹⁶ Τάσος Λιγνάδης, *Το Άξιον Εστί του Ελύτη*, Ζ' Έκδοση, Αθήνα, 1976, σελ. 111.

¹¹⁷ Δημήτρης Θ. Δελφινόπουλος, *Ημερολόγιο του ελληνοϊταλικού πολέμου 1940 – 1941 από τη σκοπιά ενός τηλεφωνητή*, επιμέλεια του Αλέξανδρου Αδαμίδη, Θεσσαλονίκη, 1996, σελ. 23 – 34.

*πέντε χρόνων το Ιταλόπαιδο! Αργότερα μια μάνα Ιταλίδα, σαν μάθει για το χαμό του γιου της, θα κλάψει απαρηγόρητα. Και ίσως να μη μάθει ποτέ πού, πώς και πότε χάθηκε το παλικάρι της».*¹¹⁸

Επίσης από μια αντίστοιχη μαρτυρία διαπιστώνουμε την ανθρωπιά και την ανεξικακία των Ελλήνων στρατιωτών προς τους Ιταλούς, στους οποίους συμπεριφέρθηκαν εν γένει έντιμα και αξιοπρεπώς σε όλη τη διάρκεια του πολέμου: *«Ένα μόνο αιχμάλωτο και αυτόν τραυματία στο πόδι κατορθώνουμε να πιάσουμε. Τον λένε Βιτζέντζο. Η σφαίρα τον βρήκε στο καλάμι του ποδιού και του έσπασε το κόκκαλο. Κλαίει. Ο ταγματάρχης τον λυπάται. Του λέει λόγια παρηγορητικά. Του δίνει λίγο ψωμί και διατάζει έναν έφιππο σύνδεσμο να τον βάλει καβάλλα στο άλογο του και να ακολουθήσει στη Κονίσπολη και να τον επιδέσει ο γιατρός. Έτσι βλέπουμε να πηγαίνει μπρος ο διοικητής μας και πίσω ο Βιτζέντζο. Ε! είμαστε άνθρωποι! Θρηνούμε δεκαέξι νεκρούς και πενηντατρείς τραυματίες! Είναι ζεστά τα όπλα μας από τη μάχη. Μανιασμένοι καταδιώκουμε τον Ιταλό και όμως μόλις τον είδαμε να κλαίει, να πεινάει και να μη μπορεί να βαδίζει, του δίνουμε ψωμί, νερό και άλογο για να μεταφερθεί. Απέραντη ανεξικακία ενός πολιτισμένου λαού. Ποιος άραγε θα την εκτιμήσει»;*¹¹⁹

Ανάλογα συναισθήματα παρατηρούμε και στην επόμενη μαρτυρία. Δεν υπάρχει μίσος και απέχθεια, αλλά συμπόνια και αλληλεγγύη προς τους αντιπάλους. Δεν είναι παρά νεαρά παιδιά που η μοίρα τους έστειλε να πολεμήσουν στα χιονισμένα βουνά της Ελλάδας, χωρίς να ξέρουν πραγματικά το λόγο. Ο Σ. Γκοτσίνας θυμάται: *«Πιο πέρα σ' ένα σημείο προφτάνουμε μια συνοδεία αιχμαλώτων. Καμιά εικοσαριά Ιταλοί στη γραμμή. Συφοριασμένοι, άπλυτοι, πανάθλιοι. Τους προσέχω και λυπάμαι βαθειά το κατάντημα τους. Ίσως, ποιος ξέρει πώς θα γίνουμε κι' εμείς. Στη*

¹¹⁸ Λεωνίδας Χ. Πουρναρόπουλος, *117 μέρες εκείνο το χειμώνα: Πολεμικό ημερολόγιο ενός τσολιά 1940-1941*, Αθήνα, 1983, σελ. 36.

¹¹⁹ Ι. Αχελώος, *Απ' το αλβανικό έπος. Στο δρόμο προς την Αυλώνα. Ημερολόγιο πολεμιστή*, Αθήνα, 1945, σελ. 86-87.

*φάτσα τους είναι χυμένη μια έκφραση ύστατης οδύνης. Με όλα τους παρακαλούν και ικετεύουν. Μοιράζω σ' αυτούς όσα τσιγάρα έχω. Μένουν ευχαριστημένοι και στα χείλη τους σκάει ένα πικρόγελο. Το ξέρετε το πικρόγελο. Δεν νομίζω να κρύβουν μίσος μέσα του».*¹²⁰

Παρόλη τη φρίκη του πολέμου που εξαχρειώνει τον άνθρωπο, οι Έλληνες στρατιώτες έκαναν ό,τι μπορούσαν για να φιλέψουν τους Ιταλούς αιχμαλώτους με τσάι ή τσιγάρα, δείχνοντας την αλληλεγγύη τους. Μέχρι πριν από λίγες στιγμές ήταν θανάσιμοι εχθροί, όμως τώρα ήταν αιχμάλωτοι και έπρεπε να τους φερθούν με εντιμότητα και ήθος. Ξαφνικά έγιναν «φίλοι» μεταξύ τους και ανταλλάσσουν γέλια και πειράγματα σαν να μην είχε συμβεί τίποτα: *«Περισυλλέγουμε μερικούς ιταλούς τραυματίες, που είναι παρατημένοι στη νεκρή ζώνη, και χαλάνε τη νύχτα τον κόσμο από τις φωνές. Τους μεταφέρουμε σε μια μεγάλη σκηνή. Οι στρατιώτες μας, οι πιο φτωχοί στρατιώτες του κόσμου, τσακίζονται να τους βρουν λίγο τσάι, μοιράζονται μαζί τους ό,τι βρίσκεται στο σακίδιο τους. Τους αντιμετωπίζουν σαν να μην ήρθανε να μας επιτεθούνε, αλλά να τους φιλοξενήσουμε».*¹²¹

Πρέπει επίσης να επισημάνουμε ότι οι Έλληνες στρατιώτες αναγνωρίζουν στους αντιπάλους τους έναν ευγενικό και πολιτισμένο λαό. Πολλές φορές αντιλαμβάνονται πως αυτά τα νεαρά παλικάρια που τους πολεμούν δεν είναι παρά αδέρφια τους, με κοινές καταβολές, ανήκουν στην ίδια ευρωπαϊκή οικογένεια και έχουν τα ίδια όνειρα και φιλοδοξίες με εκείνους. Είναι φορείς ενός μακραίωνου πολιτισμού, που αυτός ο πόλεμος απειλεί να εξαφανίσει ολοκληρωτικά. Πάνω απ' όλα όμως είναι άνθρωποι που έτυχε να βρεθούν μέσα στη θύελλα του πολέμου χωρίς να το θέλουν: *«Ένας λοχίας, ψηλός στη μέση, με συμπαθητικότατο πρόσωπο,*

¹²⁰ Στάθης Γκοτσίνας, *Από χιόνι... Πολεμώντας στην Αλβανία, Ένα ημερολόγιο της καθημερινότητας του ελληνοϊταλικού πολέμου (28.10.1940 – 20.1.1941)*, σελ. 37-38.

¹²¹ Νικηφόρος Βρεττάκος, *Οδύνη: Αυτοβιογραφικό χρονικό*, Αθήνα, Πόλις, 1995, σελ. 199.

γυροφέρει τα μάτια του, παρατηρώντας. Τα χείλη του είναι ανοιγμένα σε προσποιητό μειδίαμα αταραξίας. Αποφεύγει να συνάντηση, με το βλέμμα του, τα δικά μας μάτια. Σε μια στιγμή του αρπάζω το βλέμμα. Με κοιτάζει, για λίγα δευτερόλεπτα. Γαλανά μάτια, πολιτισμένα, γεμάτα καλωσύνη. Πάνω από τα κεφάλια των άλλων ανθρώπων, τα μάτια μας συνεννοούνται, εκείνα τα λίγα δευτερόλεπτα, με αδελφοσύνη: «Παιδί στοργικής μητέρας, αγαπημένε κάποιου κοριτσιού, νέε με όνειρα για τη ζωή, πώς βρέθηκες έτσι αραδιασμένος, σαν απλό νούμερο, στη θλιβερή λιτανεία τούτων των συνανθρώπων μας»;¹²²

¹²² Δημήτριος Λουκάτος, *Οπλίτης στο Αλβανικό μέτωπο, Ημερολογιακές σημειώσεις 1940-41*, Αθήνα, Ποταμός, 2001, σελ. 45 – 46.

3.3: Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΟΣ ΜΕ ΤΗ ΦΥΣΗ

Ένας άλλος καθοριστικός παράγοντας για τη συνέχιση και την έκβαση του πολέμου ήταν τα καιρικά φαινόμενα. Είναι επομένως απαραίτητο να μελετήσουμε ορισμένες μαρτυρίες πολεμιστών σχετικά με το πώς αντιμετώπιζαν τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες. Οι Έλληνες μάχονταν εκτεθειμένοι σε ακραίες καιρικές συνθήκες χωρίς κατάλληλο ρουχισμό, υποφέροντας από κρυοπαγήματα και ελλείψεις σε περίθαλψη και εφοδιασμό. Για παράδειγμα οι ελλείψεις σε αρβύλες ήταν πολύ μεγάλες και καθήλωναν ολόκληρες μονάδες. Τα προβλήματα αυτά εμφανίστηκαν από την έναρξη των επιχειρήσεων και σύμφωνα με το συνταγματάρχη Κ. Δαβάκη *«τίποτε δεν εστάλη επαρκές. Οπλισμός, κλινοσκεπάσματα, πέταλα, τηλέφωνα, σύρμα, καλώδιον... Όλα ήταν ανεπαρκή και ατελή... Στρατιώται ήσαν χωρίς άρβυλα και με εσχισμένες περισκελίδας»*.¹²³ Η σύγκρουση μεταξύ των εμπολέμων μεταφερόταν σταδιακά σε υψηλά υψόμετρα, όπου το χιόνι και ο παγετός έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη του πολέμου. Για παράδειγμα από τις 8 έως τις 28 Δεκεμβρίου η IV Μεραρχία είχε 267 νεκρούς, 880 τραυματίες και 2.700 «κρυοπαγημένους», σχεδόν 200 περιπτώσεις την ημέρα. Σε πολλές περιπτώσεις οι απώλειες από τα κρυοπαγήματα ξεπέρασαν τις απώλειες της μάχης και έτσι ολόκληρες μονάδες ετίθεντο ουσιαστικά εκτός μάχης λόγω παγετού.¹²⁴

Οι στρατιώτες που μάχονταν στα χιονισμένα βουνά συνειδητοποίησαν πολύ νωρίς πόσο ανυπεράσπιστοι και ανήμποροι ήταν απέναντι στη φύση. Εκεί ψηλά στις χιονισμένες κορυφές της Πίνδου ήταν πολύ δύσκολο, ακόμα και για ορεσίβιους, να επιβιώσουν σε

¹²³ Εφημερίδα των Συντακτών, 26-28/10/2018, Μαρτυρία του Κ. Δαβάκη.

¹²⁴ Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαναγγελία Θυελλωδών ανέμων, Ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της Κατοχής*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σελ. 70.

συνθήκες ειρήνης. Πόσο μάλλον όταν πρόκειται για πόλεμο και για ανθρώπους της πόλης, που δεν είχαν ζήσει ποτέ κάτω απ' αυτές τις ακραίες συνθήκες. Οι στρατιώτες δεν αντέχουν και λιποψυχούν. Φοβούνται πως θα χαθούν για πάντα μέσα στα χιόνια: « *Το χιόνι έχει φτάσει κι' ίσως έχει ξεπεράσει το ένα μέτρο. Κανένας στρατιώτης δεν βγαίνει απ' το αντίσκηνό του. –Και πώς θα ζήσουμε εδώ πάνω; Κατά το μεσημέρι, έρχεται στο αντίσκηνό μου ο λοχίας Δημητρίου. Τρέμει ολόκληρος από το κρύο. –Τι θα γίνουμε κ. Ανθυπασπιστά; Τα παιδιά κλαίνε από απελπισία... Δεν τον πιστεύω και τον αποπέρνω γελώντας. Μα σε λίγο τα μάτια του βουρκώνουν και τα δάκρυα τρέχουν ποτάμι στα μάγουλά του... – Αχ κύριε ανθυπασπιστά, εγώ πια δεν είμαι τίποτα. Μέσα μου δεν έχω καμμιά δύναμη· αν έρθουν ξαφνικά οι Ιταλοί δεν θα μπορέσω ούτε να σηκώσω το ντουφέκι... Εγώ θα πεθάνω, το ξέρω, εδώ στο χιόνι όχι στη μάχη. Αχ παιδάκια μου, αχ γυναικούλα μου, ποτέ δεν θα σας ξαναφιλήσω...».¹²⁵*

Καθώς οι μέρες περνούσαν όλο και χειρότερε ο καιρός. Το χιόνι άρχιζε να πέφτει πιο πυκνό ακόμα και οι θύελλες δυνάμωναν. Οι στρατιώτες έστελναν μηνύματα στους ανωτέρους τους ζητώντας να κατέβουν σε χαμηλότερα ύψη, διότι ήταν αδύνατη η επιβίωσή τους. Μέσα σε αντίσκηνα βουτηγμένα στο χιόνι και το νερό οι φαντάροι πάλευαν να επιβιώσουν. Δεν μπορούσαν ούτε να κοιμηθούν, καθώς τα πάντα ήταν βρεγμένα. Πολλοί στρατιώτες έχαναν τις αισθήσεις τους και λιποθυμούσαν στην προσπάθειά τους να κάνουν μερικά βήματα. Οδηγούνταν σε απόγνωση, γιατί διαπίστωναν πως ήταν αδύνατον να ζήσουν κάτω απ' αυτές τις συνθήκες: «*το χιόνι και το νερό έχουνε πλημμυρήσει το αντίσκηνο· οι κουβέρτες είναι μούσκεμα. Δεν υπάρχει*

¹²⁵ Νίκος Καραντώνης, *Πόλεμος, Το ημερολόγιο ενός ανθυπολοχαγού (28 Οκτωβρίου '40 – 26 Απριλίου '41)*, Ίκαρος, σελ. 27 - 28.

τρόπος να αντιδράσουμε, θα τ' αφήσω όλα στην τύχη. Αν δεν μας κατεβάσουνε το συντομώτερο θα πεθάνουμε όλοι εδώ πάνω...».¹²⁶

Η αναφορά ενός άγνωστου Έλληνα λοχία στις 20 Δεκεμβρίου 1940, ο οποίος σκοτώθηκε 4 μέρες μετά, είναι χαρακτηριστική για τις συνθήκες, αλλά τον ψυχικό κλονισμό που είχαν υποστεί πολλοί στρατιώτες, οι οποίοι ένιωθαν ξεχασμένοι από το Θεό και τους ανθρώπους. Ακόμη και οι κάτοικοι των χωριών αρνούνταν να τους βοηθήσουν και έβρισκαν κλειστές τις πόρτες: «Οκτώ άνδρες, μαζί με εμένα, πρέπει να πάμε σε ένα μικρό λόφο που κατέχει ο εχθρός. Όταν φθάνουμε ψηλά, βλέπουμε με λύπη μας τους Ιταλούς στρατιώτες νεκρούς. Παγωμένους. Βρισκόμαστε χωρίς να το θέλουμε μπροστά στον εχθρό, που ευτυχώς δεν μας βλέπει. Ενώ γυρίζουμε ο εχθρός μας βάζει σαν στόχο με τους όλμους του. Ένας από εμάς πληγώνεται στο πόδι. Όταν φθάνουμε στο τάγμα, παραδίδω την αναφορά της αναγνωριστικής αποστολής και πηγαίνω με τους συντρόφους μου να ξεκουραστούμε σε ένα στάβλο όπου βρίσκουμε μια γριά γυναίκα. Της δίνω να καταλάβει ό,τι πεινάω και ζητώ κάτι να φάω. Μου απαντά απότομα ότι δεν έχει τίποτε. Ίσως, εκτός του ό,τι μας έχει ξεχάσει η θεία πρόνοια, μας διώχνουν και οι άνθρωποι. Κλαίω. Όλοι οι σύντροφοί μου κλαίνε. Διπλωνόμαστε όλοι κάτω από τη μοναδική βρώμικη κουβέρτα που υπάρχει και κλαίμε όλη νύχτα. Μόλις χαράζει, βγάζω τα εσώρουχά μου και τα ανταλλάσσω με ένα κομμάτι «πολέντα». Είμαι όλος γεμάτος ψείρες, που έχουν κάνει όλο μου το σώμα μια τεράστια πληγή».¹²⁷

Οι Έλληνες στρατιώτες πραγματοποιούσαν νυχθημερόν πορείες στο εσωτερικό του αλβανικού εδάφους και έψαχναν εναγωνίως τρόπους και λύσεις για να προφυλαχθούν από τα στοιχεία της φύσης, που

¹²⁶ Ο.π, σελ. 30.

¹²⁷ Giorgio Rizzio, *Ο πικρός πόλεμος, η ελληνο-ιταλική σύγκρουση (1940-1941)*, Historical Quest, Αθήνα, 2014, σελ. 200.

καθιστούσαν αδύνατη την επιβίωσή τους στα βουνά της Πίνδου. Φοβούνταν πως το ξημέρωμα μπορεί να τους έβρισκε νεκρούς από το κρύο. Δεν είχε ληφθεί καμία απολύτως μέριμνα για τη χειμερινή διαβίωσή τους και έτσι έπρεπε να επιστρατεύσουν την εφευρετικότητά τους, ώστε να αντέξουν: *«Όλην την ημέραν βρέχει. Στας 6 το βράδυ ξεκινήσαμε υπό καταρρακτώδη βροχήν δια μέσου σκοτεινών χαραδρών και αποτόμων ορέων. Κατόπιν πορείας 22 χιλιομέτρων εφθάσαμε στο Ροβέλιστον. Βροχή κατακλυσμιαία. Σταθήκαμε όρθιοι να περάσουμε τη νύκτα κουκουλωμένοι με τα αδιάβροχα. Εγώ και ο Γιάννης μετά μίαν ώρα αφού βαρεθήκαμε να στεκόμαστε βρεχόμενοι, ξεκινήσαμε να βρούμε κάποιο μέρος να καθήσουμε. Αφού περιπλανηθήκαμε στην βροχή και στα σκοτάδια σε άγνωστα μέρη, ανακαλύψαμε στο τέλος έναν στάβλο. Μπήκαμε μέσα, ανάψαμε φωτιά και καθήσαμε μέχρι το πρωί».*¹²⁸

Ωστόσο ο φόβος του θανάτου από το κρύο ήταν ισχυρότερος από το φόβο του εχθρού. Όλα έδειχναν πως ο Δεκέμβρης ήταν απλώς η αρχή και πως ο Ιανουάριος προμήνυε ακόμα πιο ακραία φαινόμενα. Πολλές ήταν οι περιπτώσεις, που στρατιώτες κοιμήθηκαν ζωντανοί και το πρωί βρέθηκαν νεκροί από τον παγετό. Καθώς οι μέρες κυλούσαν χωρίς καμία απολύτως βελτίωση του καιρού, κανείς δεν ήξερε αν θα τα κατάφερνε να βγει ζωντανός απ' αυτή την κακοκαιρία: *«Φάτσες κατακόκκινες και αχνίζουσες που όσο πάει και τις καμπουριάζει το κρύο. Αμή. Εδώ δεν έχει παίξει γέλασε. Κι ακόμα πούσαι. Το κρύο μας επιτίθεται ανηλεώς... Έτσι πάει κι' αυτή η μέρα και λογαριάζω τι θα γίνη το βράδυ μ' αυτό το κρύο που βάλθηκε να μας ξεκάνη εδώ χάμω».*¹²⁹

Οι στερήσεις «συμμαχούσαν» με τα ακραία καιρικά φαινόμενα καθιστώντας ακόμα περισσότερο αβίωτη την πραγματικότητα του

¹²⁸ Στέλιος Τζιρόπουλος, *Ημερολόγιον από τον πόλεμο του 1940*, Νέα Θέσις, Αθήνα, 1997, σελ. 34

¹²⁹ Στάθης Γκοτσίνας, *Από χιόνι... Πολεμώντας στην Αλβανία, Ένα ημερολόγιο της καθημερινότητας του ελληνοϊταλικού πολέμου (28.10.1940 – 20.1.1941)*, σελ. 25 – 26.

πολέμου. Ο παγετός δεν έκανε διακρίσεις και έτσι ακόμα και οι πιο σκληραγωγημένοι στρατιώτες έπεφταν στο έδαφος παγόπληκτοι «σαν φθινοπωρινά φύλλα δέντρου που τα φυσά ο βοριάς». Μέσα στις τρομερές ανεμοθύελλες ήταν αδύνατον οι στρατιώτες να συνεννοηθούν μεταξύ τους, οπότε μόνο με την αφή υπήρχε κάποια επικοινωνία. Ο απολογισμός των κρυοπαγημάτων ήταν τρομερός, αλλά κανείς δεν είχε αντιληφθεί στην αρχή το μέγεθος της καταστροφής και δεν γνώριζε ότι τα κατακόκκινα άκρα προμήνυαν γάγγραινα και έπρεπε να ακρωτηριασθούν. Επίσης οι τραυματιοφορείς αδυνατούσαν να αντιμετωπίσουν αυτή τη μαζική καταστροφή. Οι απώλειες του τάγματος του Π. Λαμπρόπουλου ανήλθαν σε 600 «παγόπληκτους» οπλίτες και αξιωματικούς.¹³⁰

Ένας ύπουλος εχθρός που ταλαιπωρούσε αφάνταστα τους στρατιώτες ήταν και οι ψείρες. Καθώς δεν υπήρχε τρόπος αντιμετώπισής τους οι στρατιώτες επιδίδονταν στο ξύσιμο και στο ξεψείρισμα, χωρίς όμως ουσιαστικά αποτελέσματα: «...Και ήταν τραγική απόλαυση να βλέπεις αυτούς τους ανθρώπους να είναι αραδιασμένοι και να ξεψειρίζονται όπως θα έκαναν οι νοικοκυρές καθισμένες στο κατώφλι του σπιτιού τους κεντώντας».¹³¹

Τέλος, δεν ήταν μόνο ο παγετός, οι ψείρες και η βρώμα, καθώς οι στρατιώτες έπρεπε να υποφέρουν και την πείνα, η οποία αποδείχτηκε «πιστή σύντροφος» του Έλληνα στρατιώτη από την αρχή του πολέμου: «Επί πλέον δε και η στέρηση, η οποία αρχίζει να γίνεται αισθητή. Δεν έχουμε κουραμάνα. Φαγητό έχουμε να φάμε 3 μέρες. Φωτιές δεν επιτρέπονται για το φόβο των στόχων στους εχθρούς. Υπομένουμε και

¹³⁰ Κώστας Ν. Χατζηπατέρας – Μαρία Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40 – 41*, 4^η έκδοση, Κέδρος, Αθήνα, 1982, σελ. 215. Μαρτυρία του Π. Λαμπρόπουλου.

¹³¹ Ο.π., σελ. 212. Μαρτυρία του Γ. Τερζόπουλου.

*υποφέρουμε τόσο εμείς, οι αξιωματικοί, όσο και (αυτοί μάλιστα περισσότερο) οι στρατιώτες».*¹³²

Οι μαρτυρίες είναι πάρα πολλές και όλες περιγράφουν με τον πλέον τραγικό τρόπο τον αγώνα του ανθρώπου απέναντι στη φύση και τις κακουχίες. Πρόκειται για έναν αγώνα εκ προοιμίου άνισο, καθώς ο άνθρωπος είναι καταδικασμένος να υστερεί. Οι απώλειες από τα κρυοπαγήματα είναι σημαντικές. Παρόλα αυτά οι Έλληνες στρατιώτες δεν έχασαν το κουράγιο τους και συνέχισαν τον αγώνα με αυταπάρνηση και ανδρεία. Το Γ.Ε.Σ. στην έκθεσή του για την ΙΙ Μεραρχία και πιο συγκεκριμένα για το απόσπασμα του αντισυνταγματάρχη Π. Κατσώτα την περίοδο του Δεκεμβρίου, κατέγραψε μεταξύ άλλων: *«Σπανίως η στρατιωτική ιστορία αναγράφει τοιαύτα παραδείγματα αυτοθυσίας ανδρών, οίτινες ενώ εκινδύνευον να ταφώσιν από στιγμή εις στιγμήν υπό την χιόνα, παρέμενον εν τούτοις εις τας θέσεις των».*¹³³

¹³² Ελένη Ηλέκτρη – Λίντσεϊ, *Γραμμένο στο γόνατο, Ένα ημερολόγιο από το ελληνοϊταλικό μέτωπο*, Αίολος, Αθήνα, 2012, σελ. 50.

¹³³ Νίκος Πηγαδάς, *Το ΟΧΙ της Ρωμιοσύνης. Το Έπος 1940-41. Φως στην ιστορική αλήθεια*, Μπατσιούλας, Αθήνα, 2014, σελ. 243.

3.4:ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΕΙΣ

Οι συνεχείς επιτυχίες του ελληνικού στρατού και η προέλαση βαθιά μέσα στο αλβανικό έδαφος προκάλεσαν την ανησυχία του Ι. Μεταξά, ο οποίος φοβόταν ότι η στρατιωτική παρέμβαση της Γερμανίας θα ήταν άμεση. Από την άλλη πλευρά η Γερμανία θεωρούσε πως η προέλαση του ελληνικού στρατού και η αγγλική παρουσία στην Ελλάδα έθεταν σε κίνδυνο την επικείμενη επίθεσή της στη Ρωσία. Συνοπτικά αναφέρουμε ότι εκείνη την περίοδο έλαβαν χώρα ορισμένες ανεπίσημες προσεγγίσεις Ελλήνων και Γερμανών αξιωματούχων, ώστε να τερματιστεί η ελληνοϊταλική σύγκρουση. Ο Μεταξάς προσπάθησε μέσω του Έλληνα πρεσβευτή στο Βερολίνο, Αλ. Ραγκαβή, να μεταφέρει τις προτάσεις του, αρχικά στον Γερμανό υπουργό Εξωτερικών, Γιοακίμ Φον Ρίμπεντροπ και αργότερα στον αρχηγό των Γερμανικών μυστικών υπηρεσιών, ναύαρχο Βίλχελμ Κανάρις. Σύμφωνα με αυτές οι Γερμανοί θα μεσολαβούσαν προς αυτή την κατεύθυνση επιτρέποντας στους Έλληνες να διατηρήσουν τα εδάφη που είχαν καταλάβει με αντάλλαγμα την ουδετερότητα της Ελλάδας.¹³⁴ Η Ελλάδα δεν είχε θέση στα επιθετικά σχέδια της Γερμανίας και ο Α. Χίτλερ θεωρούσε πως το ζήτημα της Ελλάδας θα μπορούσε να λυθεί είτε με την κατάκτησή της και την εκδίωξη των Βρετανών είτε με την επάνοδό της στην ουδετερότητα μέσω της διπλωματικής οδού.¹³⁵ Πράγματι οι Γερμανοί στα τέλη Δεκεμβρίου πρότειναν στην Ελλάδα να κρατήσει τα εδάφη που είχε καταλάβει στη Β. Ήπειρο με αντάλλαγμα την αυστηρή ουδετερότητα και τη μη συμμαχία με την Αγγλία, ενώ ο γερμανικός στρατός θα

¹³⁴ Procopios Papastratis, *British Policy Towards Greece during the Second World War 1940 -1945*, Thesis submitted to the University of London for the degree of Doctor of Philosophy, 1978, σελ. 8 – 9.

¹³⁵ Heinz A. Richter, *Η ιταλο-γερμανική επίθεση εναντίον της Ελλάδας*, Γκοβόστη, Αθήνα, 1998, σελ. 205.

παρεμβαλλόταν μεταξύ των εμπολέμων.¹³⁶ Τελικά ο Ι. Μεταξάς ύστερα από τις βρετανικές υποδείξεις απέρριψε την οποιαδήποτε διαμεσολάβηση για τον τερματισμό του πολέμου, παρά το γεγονός ότι συνειδητοποίησε τα σχέδια της Αγγλίας για κλιμάκωση των συγκρούσεων σε ολόκληρη τη Βαλκανική και την εμπλοκή και άλλων όμορων κρατών.¹³⁷ Το σχέδιο της Αγγλίας ήταν να δημιουργηθεί ένα δεύτερο μέτωπο στη Βαλκανική χερσόνησο και ο Ι. Μεταξάς ήταν αποφασισμένος να διαθέσει την Ελλάδα ως βάση επιχειρήσεων της Αγγλίας στον πόλεμό της κατά του Άξονα. Εντούτοις αρνιόταν να δεχτεί την αποστολή αγγλικών δυνάμεων στην Ελλάδα παρά τις ισχυρές αγγλικές πιέσεις, για να μην προκαλέσει ενδεχομένως την άμεση επέμβαση της Γερμανίας.

Οι επιθέσεις των ελληνικών στρατευμάτων σε όλο το εύρος του Μετώπου άρχισαν σταδιακά να φθίνουν λόγω των καιρικών φαινομένων. Όπως ήδη προαναφέρθηκε, το πολιτικό ψύχος και ο βαρύς χειμώνας δημιουργούσαν τρομερά προβλήματα στον ανεφοδιασμό των στρατευμάτων που κατέστη σχεδόν αδύνατος. Οι παγοπληξίες αυξάνονταν ολοένα και περισσότερο και οι μερίδες του ψωμιού περιορίστηκαν μέχρι και στο ένα όγδοο. Τα εφόδια και τα τρόφιμα εξαντλούνταν, ενώ οι μεγάλες απώλειες σε ζώα τα οποία αποτελούσαν και το βασικό μεταφορικό μέσο, δυσχέραινε ακόμα περισσότερο την κατάσταση. Έτσι λοιπόν αποφασίστηκε η προσωρινή αναστολή επιθετικών επιχειρήσεων ευρείας κλίμακας μέχρι να βελτιωθεί ο καιρός, ώστε να αναδιοργανωθεί το στράτευμα και να συμπληρωθούν οι ελλείψεις σε έμψυχο και άψυχο υλικό, καθώς και να αποκατασταθούν οι γραμμές ανεφοδιασμού. Σύμφωνα με το στρατηγικό σχέδιο οι μεγάλες

¹³⁶ Ιάκωβος Περ. Χονδροματιδής, *Η Συνωμοσία της Αγγλίας κατά της Ελλάδος 1935-1944*, Θούλη, Αθήνα, 2012, σελ. 55

¹³⁷ Ο.π.

μονάδες έπρεπε να λάβουν μέτρα οργάνωσης σε αμυντική διάταξη και να εξασφαλίσουν τις ήδη κατεχόμενες θέσεις τους.

Εντωμεταξύ οι αρνητικές εξελίξεις των πολεμικών γεγονότων προκάλεσαν σημαντική κρίση στους κόλπους της ιταλικής ηγεσίας. Ο στρατάρχης Μπαντόλιο αντικαταστάθηκε και την ηγεσία του Γενικού Επιτελείου ανέλαβε ο στρατηγός Καβαλέρο. Ο Μουσολίνι προσπάθησε να αποποιηθεί τις ευθύνες του και κατηγορήσε τους στρατιωτικούς. Μάλιστα ήταν τόσο απογοητευμένος από την κατάσταση και απάντησε σχετικά με την πιθανή μεσολάβηση της Γερμανίας τα εξής: «*Από το να συνθηκολογήσουμε με την Ελλάδα καλύτερα να φύγουμε όλοι για την Αλβανία και να πεθάνουμε εκεί.*» Τελικά αποφάσισε να καλέσει στα όπλα υπουργούς του Φασιστικού Κόμματος και να τους στείλει στο μέτωπο της Αλβανίας.¹³⁸ Η στρατιωτική ηγεσία της Ιταλίας θεώρησε την αποτυχία του ιταλικού στρατού «*την τρομερωτέραν στρατιωτικήν κρίσιν της Ιταλικής ιστορίας, την δυναμένην να καλύψη την Ιταλίαν με εντροπήν δι' αιώνας ολόκληρους*» και έφτασε στο σημείο να σκέφτεται σοβαρά να υποστεί εξευτελισμό και να ζητήσει ανακωχή από τις ελληνικές δυνάμεις.¹³⁹

Η δεύτερη περίοδος του ελληνοϊταλικού πολέμου ολοκληρώνεται στις 6 Ιανουαρίου του 1941. Οι αντικειμενικοί στόχοι τους οποίους είχε θέσει το Γ.Σ. είχαν ουσιαστικά πραγματοποιηθεί. Οι ελληνικές δυνάμεις παρά τις αντίξοες καιρικές συνθήκες και τις τρομακτικές ελλείψεις σε πολεμοφόδια, οχήματα και είδη ιματισμού, κατάφεραν να διεισδύσουν μέσα στο βορειοηπειρωτικό έδαφος και να απωθήσουν τους εισβολείς σε βάθος από 30 έως 50 χιλιόμετρα.

¹³⁸ Remigio Zizzo, *Οκτώβριος 1940: Η επίθεση εναντίον της Ελλάδας όπως την είδαν οι Ιταλοί*, Παπαδήμα, Αθήνα, 2008, σελ. 109.

¹³⁹ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου 1940-1941 (επιχειρήσεις στρατού ξηράς)*, Αθήνα, 2012, σελ. 99.

3.5:ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΑ ΣΤΟ ΧΙΟΝΙ

Εκείνες τις μέρες του Δεκεμβρίου τα πάντα είχαν σκεπαστεί από πυκνό χιόνι. Πεδιάδες και βουνά είχαν γίνει κατάσπρα και οι δρόμοι δεν φαίνονταν. Υπό άλλες συνθήκες όλα θα ήταν διαφορετικά: *«Καθ' όλη τη νύκτα έβρεχε, αλλά την ημέραν της σήμερον η βροχή μετεβλήθη εις χιόνια. Το δε δάσος ήτο λευκόν. Τι αλήθεια χαράν θα αισθανόμουν αν ήμην πολίτης, αλλά τώρα πολύ μας στενοχωρεί δια την υγρασίαν και το κρύο»*.¹⁴⁰ Οι στρατιώτες αναπολούσαν τις μέρες της ειρήνης και της ηρεμίας που έμοιαζαν πολύ μακρινές: *«Που και που φαίνονται τα φώτα της γιουγκοσλαβικής Αχρίδας. Εκεί οι άνθρωποι ζουν με τα καλά της ειρήνης. Πότε ο πόλεμος θα χτυπήσει και κει το πελέκι του»*!¹⁴¹

Πλησίαζαν οι μέρες των Χριστουγέννων και οι στρατιώτες ήθελαν να γιορτάσουν και να χαρούν, έστω και λίγες στιγμές ξεγνοιασιάς μέσα στη δίνη του πολέμου. Δεν έβλεπαν όμως όλοι οι στρατιώτες εκείνες τις γιορτινές μέρες με τον ίδιο τρόπο. Ο Θ. Παρασκευαΐδης είναι ρεαλιστής και δεν παρασύρεται από συναισθηματισμούς· έχει μελαγχολική διάθεση: *«Κάνουμε Χριστούγεννα στον καταυλισμό μας. Ο Χατζημανώλης από τη Φίλια, που είναι ιεροψάλτης, μαζί με άλλους, γυρίζει και λέγει τα κάλαντα. Αυτά είναι τα τελευταία για πολλούς στρατιώτες που σκοτώθηκαν. Τα χριστουγεννιάτικα δώρα είχαν ότι το απόγευμα ήρθε η διαταγή να κινηθούμε αύριο για να αντικαταστήσουμε την XVII μεραρχία, που έχει τόσο υποφέρει»*.¹⁴²

¹⁴⁰ Ευαγγελία Γ. Κουτσοδόντη, *Το ημερολόγιο ενός στρατιώτου, αφήγηση ελληνοϊταλικού πολέμου 1940*, Πελασγός, 2000, σελ. 32.

¹⁴¹ Θανάσης Παρασκευαΐδης, *Το ημερολόγιο ενός έφεδρου Αξιωματικού, Το Λεσβιακό III/22 Τάγμα Πεζικού στον πόλεμο της Αλβανίας 1940-1941*, Μυτιλήνη, 1994, σελ. 26.

¹⁴² Ό.π., σελ. 30.

Άλλοι στρατιώτες, όπως ο Βλ. Καρατζίκας δίνουν περισσότερη σημασία σ' αυτές τις γιορτινές μέρες και κάνουν εκτενέστερες περιγραφές συναισθηματικά φορτισμένες. Μετά από πολύ καιρό κατάφεραν να φάνε ένα κανονικό γεύμα και να γιορτάσουν με τραγούδια. Ήταν στιγμές αδελφοσύνης και ξεγνοιασιάς, που όμως κράτησαν λίγο: *«Χριστούγεννα σήμερα. Έξω ρίχνει χιονόνερο και κάνει κρύο. Όλος ο ουλαμός έψαλλε τα κάλαντα. Ο Λοχαγός Μπέκας μας είπε κάτι τι το σχετικό. Το μεσημέρι μας έδωσαν 1/3 κουραμάνα, κρέας πιλάφι, τυρί, κονιάκ και σταφίδες. Συγκεντρωθήκαμε και οι 8 γύρω στο τραπέζι, ευχηθήκαμε μεταξύ μας και αφού φιληθήκαμε όλοι σαν αδέρφια (πολύ συγκινητική στιγμή) εφάγαμε καλά και κατόπιν τραγουδήσαμε στην ... όμως ετοιμασθήκαμε και φορτώσαμε για το χωριό Κιάτσι»*.¹⁴³

Δεν είναι εύκολο εξάλλου για ένα στρατιώτη να μη μελαγχολήσει τις γιορτινές αυτές μέρες, όταν σκεφθεί τους δικούς του και τις γιορτές που έκανε μαζί τους πριν τον πόλεμο. Οι σκέψεις αυτές περνούν φευγαλέα από το μυαλό, καθώς η πραγματικότητα δεν αφήνει περιθώρια για ονειροπόληση και ανασκόπηση του παρελθόντος. Ο λογισμός του Δ. Δελφινόπουλου για παράδειγμα, τρέχει στο παρελθόν και στις ευτυχισμένες γιορτινές μέρες με τους δικούς του, αλλά γρήγορα επιστρέφει στο παρόν: *«Μεταφέρομαι νοερά στους δικούς μου και αναπλάθω παλιές παραστάσεις. Ως τόσο επανέρχομαι στη σκληρή πραγματικότητα. Ναι σκληρή αλλά ελπιδοφόρα. Μας κάμνει ευτυχείς ήρωες του νικηφόρου ελληνικού στρατού στο αλβανικό μέτωπο. Ελπίζουμε σε τιμή και δόξα και στη Μητέρα Ελλάδα αίγλη και ιστορία με χρυσές*

¹⁴³ Βλάσης Καρατζίκας, *Ημερολόγιον εκστρατείας: Νοέμ. 1940 – Απρ. 1941*, Ερμής, 2007, σελ. 60.

*σελίδες. Τι καλύτερο να αντιγράψουμε και να ακολουθούμε το παράδειγμα των προγόνων μας σε έργα αυτοθυσίας και αυταπαρνήσεως»;*¹⁴⁴

¹⁴⁴ Δημήτρης Θ. Δελφινόπουλος, *Ημερολόγιο του ελληνοϊταλικού πολέμου 1940 – 1941 από τη σκοπιά ενός τηλεφωνητή*, επιμέλεια του Αλέξανδρου Αδαμίδα, Θεσσαλονίκη, 1996, σελ. 30.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

Η ΤΡΙΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΪΤΑΛΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

(7 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1941 – 26 ΜΑΡΤΙΟΥ 1941)

4.1:ΚΛΕΙΣΟΥΡΑ

Η τρίτη και τελευταία περίοδος του ελληνοϊταλικού πολέμου ξεκινά ουσιαστικά με τις επιχειρήσεις του Β' Σώματος Στρατού για την κατάληψη του συγκοινωνιακού κόμβου της Κλεισούρας, αποστολή στρατηγικής σημασίας. Η επίθεση είχε οριστεί για τις 5 Ιανουαρίου, αλλά αναβλήθηκε για 3 ημέρες λόγω της ανάγκης ενίσχυσης των τμημάτων επίθεσης με δυνάμεις πυροβολικού. Οι μάχες που ακολούθησαν ήταν σκληρές, καθώς οι αντιμαχόμενες πλευρές μάχονταν με πείσμα και αυταπάρνηση. Τελικά η Κλεισούρα κατελήφθη στις 10 Ιανουαρίου, αλλά με βαρύ τίμημα για τις ελληνικές δυνάμεις: από την ελληνική πλευρά 199 οπλίτες και 9 αξιωματικοί έχασαν τη ζωή τους, ενώ 286 οπλίτες τραυματίστηκαν. Η ιταλική Μεραρχία «Τζούλια» εγκατέλειψε στη μάχη περίπου 800 νεκρούς και τραυματίες, ενώ συνελήφθησαν αιχμάλωτοι 14 αξιωματικοί και 341 οπλίτες.¹⁴⁵ Μετά την κατάληψη της Κλεισούρας η κατάσταση ήταν πλέον πολύ δυσμενής για τους Ιταλούς, καθώς η μόνη πιθανότητα άμυνάς τους ήταν γύρω από το Τεπελένι, στα υψώματα του όρους Τρεμπεσίνα και Σεντέλι.¹⁴⁶ Η σημασία της Κλεισούρας φαίνεται και από την έκκληση που απηύθυνε ο αρχιστράτηγος των ιταλικών δυνάμεων στην Αλβανία Ο. Καβαλέρο, προς το διοικητή της μεραρχίας «Τζούλια» στις 11 Ιανουαρίου 1941, όπως καταγράφεται στο ημερολόγιο

¹⁴⁵ Νίκος Γιαννόπουλος, *Πόσο αλήθεια γνωρίζουμε το 1940; Άγνωστες πτυχές του ελληνοϊταλικού πολέμου*, Historical quest, Αθήνα, 2012, σελ. 173.

¹⁴⁶ Remigio Zizzo, *Οκτώβριος 1940: Η επίθεση εναντίον της Ελλάδας όπως την είδαν οι Ιταλοί*, Παπαδήμα, Αθήνα, 2008, σελ. 118.

του: «*Η μεραρχία «Τζούλια» έκαμε το καθήκον της. Είμεθα ευχαριστημένοι καίτοι συνεπτύχθη. Σήμερα συρρέουν νέαι δυνάμεις, εξων μέρος ευρίσκεται ήδη εις Βεράτιον. Είναι ανάγκη να κλεισθή το κενόν, έστω και με θυσίαν σου του ιδίου. Αν διασπασθή η τοποθεσία, δεν κρατούμεν πλέον. Η πατρίς το απαιτεί. Και τούτο έστω και αν πρόκειται να αποθάνωμεν και θα έλθω και εγώ να αποθάνω μαζί σου. Κάμε αυτήν την τελευταίαν προσπάθειαν, σου το ζητώ εν ονόματι της Ιταλίας. Είμαι βέβαιος ότι και συ μετά τινάς ημέρας θα είσαι δι' αυτό ευχαριστημένος διότι κατόπιν θα φθάσωμεν εις την νίκην. Αι ενισχύσεις φθάνουν και θα μεταβήτε προς ανάπαυσιν. Θα ανασυγκρωτήσωμεν και θα δημιουργήσωμεν μιαν λαμπράν «Τζούλια», τώρα όμως πρέπει να κρατήσης».¹⁴⁷*

Η σπουδαία αυτή επιτυχία των ελληνικών όπλων προκάλεσε κύματα ενθουσιασμού σε όλη τη χώρα. Οι μαρτυρίες εκείνων των ημερών είναι έντονα φορτισμένες συναισθηματικά. Η Π. Χατζηϊωάννου γράφει προς τον άντρα της: «*Αντώνη μου. Αυτήν την στιγμήν μάθαμε τη νέα νίκη μας, δηλαδή την κατάληψι της Κλεισούρας. Δεν μπορείς να φανταστής τι κακό που γίνεται. Δάκρυα χαράς και υπερηφάνειας τρέχουν από μικρούς και μεγάλους στα φλογισμένα τους μάτια. Αντρούλη μου, κοντεύομε να φτάσωμε στον αντικειμενικό μας σκοπό. Τώρα περιμένομε με αγωνία να πάρωμε το Ελβασάν και τον Αυλώνα και τότε κατ' ευθείαν στη θάλασσα. Και ύστερα θα σας περιεμένωμε στους δρόμους, στα λιμάνια, στα παράθυρα, στις αυλές, στις ξώπορτες με λαχτάρα και δάκρυα στα μάτια μας να σας στεφανώσουμε με το αμάραντο στεφάνι της Δόξης».¹⁴⁸*

Ένας στρατιώτης γράφει στη μητέρα του για την κατάληψη της Κλεισούρας. Είναι τραυματίας και μεταφέρεται στον Πειραιά. Εκεί

¹⁴⁷ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου 1940-1941 (επιχειρήσεις στρατού ξηράς)*, Αθήνα, 2012, σελ. 113.

¹⁴⁸ Κώστας Ν. Χατζηπατέρας – Μαρία Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40 – 41*, 4^η έκδοση, Κέδρος, Αθήνα, 1982, σελ. 155. Εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», 21/2/1941.

περιγράφει ότι η Ε.Ο.Ν. παρατεταγμένη, έχοντας κάνει πολλές προετοιμασίες, υποδέχεται τους πολεμιστές με μουσικές και τραγούδια μαζί με πλήθος λαού. Όλα αυτά του προκαλούν ιδιαίτερη συγκίνηση και δεν μπορεί να συγκρατήσει τα δάκρυά του. Ο κόσμος εξάλλου υποδεχόταν με μεγάλη εγκαρδιότητα τους στρατιώτες και έκανε το παν για να τους βοηθήσει, όπως μπορούσε. Αυτή η εικόνα επαναλαμβανόταν από την αρχή του πολέμου, αποδεικνύοντας περίτρανα την εθνική ομοψυχία των Ελλήνων. Στα νοσοκομεία πλήθος ανθρώπων επισκεπτόταν τους τραυματίες φαντάρους και τους εξέφραζε την ευγνωμοσύνη του. Αυτή η αλληλεγγύη ενός ολόκληρου λαού έδινε κουράγιο και δύναμη στους φαντάρους, ώστε να συνεχίσουν να πολεμούν. Τα λόγια του στρατιώτη αποδίδουν την έκσταση των ημερών, αλλά και το βαθύ αίσθημα του καθήκοντος που τους διακατείχε: *«Όταν νοιώθουμε ότι πίσω μας υπάρχει ένας ολόκληρος κόσμος που φροντίζει για τα σπίτια μας, για τις απροστάτευτες οικογένειές μας, για τις εγκαταλελειμμένες υποθέσεις μας, όταν βλέπουμε ότι τα αισθήματα αλληλεγγύης πλημμυρίζουν τις καρδιές όλου του Ελληνισμού, η ψυχή μας γεμίζει συγκίνηση και ορκιζόμεθα καθένας στη συνείδησή του ότι δεν θα αφήσωμε ποτέ εχθρικό ποδάρι να μολύνει την ένδοξό μας γη. Αψηφούμε τα χιόνια και τις παγωνιές, αγνοούμε τους κόπους και τις κακουχίες. Εξάπτεται η ατομική μας φιλοδοξία και μας καθιστά τρομερούς, ικανούς να επιτελέσωμεν και τους δυσκολότερους άθλους»*.¹⁴⁹

Η κατάληψη της Κλεισούρας ήταν μια από τις τελευταίες σπουδαίες νίκες του ελληνικού στρατού κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο. Μέσα στη χαρά και τις γιορτές των ημερών ο Ηλ. Κωστής αναλογίζεται το κόστος αυτού του πολέμου και αυτούς που πρέπει να το υποστούν· οι οικογένειες των νεκρών στρατιωτών δε συμμερίζονται τον ενθουσιασμό

¹⁴⁹ Κώστας Ν. Χατζηπατέρας – Μαρία Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40 – 41*, 4^η έκδοση, Κέδρος, Αθήνα, 1982, σελ. 155. Εφημερίδα «Ο Τύπος», 20/1/1941.

των υπολοίπων. Θα μπορούσε άραγε κάποιος να εξηγήσει τη «σπουδαιότητα» αυτής της νίκης στα μικρά παιδιά που ορφάνεψαν; *«Το κανόνι δεν ακούγεται πουθενά. Το μεσημέρι μας ήλθε και η αλληλογραφία. Έχω πολλά γράμματα. Το ένα από αυτά μου φέρνει δυσάρεστο είδηση. Είναι από τον πατέρα μου και με πληροφορεί το θάνατο του επ' αδελφή γαμπρού μου Χρήστου Καπούλα ο οποίος σκοτώθηκε στη μάχη της καταλήψεως της ΚΛΕΙΣΟΥΡΑΣ. Αυτά έχει ο πόλεμος και κανείς δεν ξέρει το τέλος του εδώ πάνω. Το λυπηρόν είναι ότι έμειναν δυο ορφανά ανήλικα κοριτσάκια χωρίς μάνα και πατέρα».*¹⁵⁰

¹⁵⁰ Αρχείο Γ.Ε.Σ. / Δ.Ι.Σ., Φακ. 693 Υποφ. Δ' Έγγραφο 2 α, Ηλίας Κωστής, *Ατομικόν ημερολόγιον του ελληνο-αλβανικού πολέμου 1940 – 1941*, σελ. 29.

4.2:ΓΙΑΤΙ ΠΟΛΕΜΟΥΣΑΝ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ

Οι Έλληνες μάχονταν ακατάπαυστα κάτω από τις πλέον δύσκολες συνθήκες. Οι συνεχόμενες νίκες είχαν εξαιρετικά θετική επίδραση στον ψυχισμό τους και έτσι οι αντιξοότητες και οι δυσκολίες έρχονταν σε δεύτερη μοίρα μπροστά στο χρέος που είχαν να επιτελέσουν. Τα μάτια όλης της Ελλάδας ήταν στραμμένα στους Έλληνες πολεμιστές και εκείνοι αισθάνονταν το βάρος που επωμίζονταν. Δεν πτοούνταν και αγωνίζονταν με αυταπάρνηση και αυτοθυσία για ανώτερα ιδανικά: *«Τη νύχτα τα παιδιά το έκαψαν στο χορό και στα τραγούδια. Παίζουμε; Ο πόλεμος για μας είναι πανηγύρι. Τι κι αν κατακλισθούμε στο ύπαιθρο, ύστερα από 38 μέρες διαμονής σε μόνιμη στέγη στη Μότσιανη και στο Οζνάτ, όταν σκεφτούμε πως οι συνάδελφοί μας διανυχτερεύουν στο ύπαιθρο, όλο το χειμώνα, χωρίς φωτιά και αντίσκηνο, μέσα στα χαρακώματα, στα κρύα νερά και στη λάσπη... Να μην είμαστε και αχάριστοι. Όμως χάριν της Πατρίδας όλα είναι δεκτά και όλα υποφερτά. Με την ίδια προθυμία, θάρρος και γενναιότητα θ' αγρυπνούμε και θα υποφέρουμε τη δοκιμασία αγόγγυστα και στωϊκά»*.¹⁵¹

Οι στρατιώτες ένιωθαν ενδόμυχα ότι αγωνίζονταν προασπιζόμενοι πανανθρώπινες αξίες και αυτό αποτελούσε για εκείνους ένα σπουδαίο ψυχικό έρεισμα και κίνητρο, που τους έδινε κουράγιο και δύναμη να διεξάγουν έναν δίκαιο αγώνα. Ο Στ. Καλογιάννης θεωρεί τους συμπολεμιστές του μαχητές της ελευθερίας: *«Η πραγματικότητα είναι ότι ο Έλλην στρατιώτης εν Αλβανία το πρώτον και αλλαχού ύστερον απεκάλυψε την αξίαν του ελεύθερου ανθρώπου, ενεψύχωσε τον αγώνα των Δημοκρατικών λαών κατά των κρατών της ωμής βίας, έρριπεν ακτίδα*

¹⁵¹ Δημήτρης Θ. Δελφινόπουλος, *Ημερολόγιο του ελληνοϊταλικού πολέμου 1940 – 1941 από τη σκοπιά ενός τηλεφωνητή*, επιμέλεια του Αλέξανδρου Αδαμίδη, Θεσσαλονίκη, 1996, σελ. 30.

φωτός εις τα εν Ευρώπη καταπατηθέντα ελεύθερα κράτη, έτριξε τα θεμέλια του Φασιστικού Ιμπεριαλισμού και εν τοις πάσι θα ίστατο ως βράχος ακλόνητος επί των επάλξεων μέχρι της απελευθερώσεως των εθνών εκ της δουλείας, εάν άλλα αίτια, άλλοι παράγοντες δεν παρεσκεύαζον την συντριβήν του».¹⁵²

Μέσα από την αλληλογραφία των στρατιωτών με τους δικούς τους φαίνεται ξεκάθαρα η πίστη ενός ολόκληρου λαού στο δίκαιο του αγώνα και στην τελική νίκη που δεν θ' αργήσει να έρθει. Οι αγωνιστές του '21 ζωντανεύουν μέσα από τους πολεμιστές του Μετώπου και τους δείχνουν το δρόμο της δόξας. Κυριαρχεί η αντίληψη, όπως και στην Επανάσταση του '21, ότι ο Θεός είναι με τους Έλληνες και τους στηρίζει. Η Ελλάδα θα ζήσει ελεύθερη, όπως της αρμόζει και όχι υποταγμένη και δουλοπρεπής: «...Αθάνατες ελληνικές ψυχές γεμάτες πατριωτισμό και θάρρος. Πόσο γελάστηκε ο γενναίος Ντούτσε... νόμισε ότι ήταν τόσο εύκολο να κατακτήσει την ωραία μας Ελλάδα, με τα μαγευτικά ακρογιάλια και το γαλάζιο ουρανό της. Θέλησε να μας στερήσει όλα αυτά, που οι πατέρες μας ηλευθέρωσαν χύνοντας και την τελευταία σταγόνα του αίματός των. Δεν μπορούσε να πιστέψει ο καινούργιος Ναπολέων, ότι σε μια τέτοια περίπτωση, από την ψυχή του κάθε νεοέλληνας θα ξεφύτρωνε ένας Κολοκοτρώνης, μια Μπουμπουλίνα... Πώς ήτο δυνατόν να αφήσουμε ανυπεράσπιστα τα αγιασμένα μας χώματα, που ακόμα είναι νωπά από το αίμα που έχυσαν οι πρόγονοί μας; Δείξαμε σ' όλον τον κόσμο ότι δεν αγωνίστηκαν άδικα οι ήρωες του 21 και ότι είμεθα άξιοι ενός τόσον δοξασμένου παρελθόντος. Θα νικήσουμε, αγαπητέ μου αδελφέ, γιατί το δίκαιο και η Παναγιά είναι μαζί μας. Η Ελλάδα μας θα ζήσει ελεύθερη και

¹⁵² Σταύρος Καλογιάννης, *Ημερολόγιον ενός στρατιώτου, (Αλβανικόν έπος – Σύμπτυξις – Κατοχή – Στρατόπεδα Συγκεντρώσεως)*, Αετός, Αθήνα, 1945, σελ. 16.

δοξασμένη, και θα είναι υπερήφανη γιατί σ' αυτές τις τραγικές στιγμές, εμπιστεύθηκε την ύπαρξίν της στα γενναία της παιδιά». ¹⁵³

Το μαχητικό πνεύμα των Ελλήνων στρατιωτών παραμένει ακλόνητο, παρά την κακοκαιρία που συνεχίζεται με αμείωτη ένταση, και αρχίζει να τους φθείρει σε επικίνδυνο βαθμό. Οι θάνατοι, οι ακρωτηριασμοί, τα κρυοπαγήματα και κάθε λογής κακουχίες έχουν γίνει πλέον καθημερινό φαινόμενο που εξαντλεί πρωτίστως σωματικά τους πολεμιστές και ύστερα ακολουθεί το πνεύμα. Πολλοί αισθάνονται πως έχουν φτάσει στα όρια της αντοχής τους και δεν μπορούν να αντέξουν περισσότερο τις αντιξοότητες αυτού του πολέμου. Στο τέλος όμως υπερσχύει το υψηλό φρόνημα των στρατιωτών και η πίστη στον αγώνα. Ο Ν. Παπαβασιλείου μας δίνει μια συνταρακτική περιγραφή της κατάστασης εκείνης της περιόδου: *«Είμαστε καταλυπημένοι και πολύ απογοητευμένοι. Το μυαλό μας έπαψε να λειτουργεί. Σώμα και πνεύμα παρέλυσαν. Νομίζουμε πως έφτασε πια το τέλος μας σ' αυτόν εδώ τον καταραμένο Γολγοθά. Δεν είναι ηττοπάθεια, είναι κλονισμός της σωματικής και ψυχικής αντοχής μας. Και το δράμα μας συνεχίζεται, καθώς συνεχίζεται και η κακοκαιρία με αμείωτη ένταση. Τ' αντίσκηνά μας μοιάζουν σαν φωλιές άγριων ζώων, που ζουν σε χιονισμένα μέρη. Κοιμούμαστε σαν σκυλιά και έχουμε σκεβρώσει από την υγρασία και το κρύο... Έχουμε χάσει την αίσθηση ότι ζούμε στον απάνω κόσμο. Ούτε μπορούμε να φανταστούμε ότι υπάρχει τέτοιος στη γη. Εδώ κινούνται ζωντανά φαντάσματα, σαν βρικόλακες... Μέσα στ' αντίσκηνα ακούονται κλάματα και βογκητά, αναστεναγμοί και παραμιλητά: «ωχ μανούλα μου, δεν μπορώ, πεθαίνω...» Υποφέρουμε και πονούμε αβάσταχτα, κλαίμε*

¹⁵³ *“Το ταχυδρομείο είναι μια ιεροτελεστία”, Από την αλληλογραφία του Πολέμου (Νοέμβριος 1940 – Απρίλιος 1941), Επιμέλεια Μαρία Κοτζαμπάση, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 1998, σελ. 29.*

μερικές φορές. Όμως βάζουμε όλα τα δυνατά μας ν' αντέξουμε, να κρατήσουμε τη γραμμή, γιατί έχουμε ευθύνη».¹⁵⁴

¹⁵⁴ Νίκος Γιαννόπουλος, *Πόσο αλήθεια γνωρίζουμε το 1940; Άγνωστες πτυχές του ελληνοϊταλικού πολέμου*, Historical quest, Αθήνα, 2012, σελ. 174 – 176.

4.3:ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΕΣ ΑΝΗΣΥΧΙΕΣ

Κατά τη διάρκεια του πολέμου η θρησκευτική πίστη των Ελλήνων και ειδικά εκείνων που βρίσκονται στην πρώτη γραμμή εντείνεται. Ορισμένοι έχουν την πεποίθηση ότι ο Θεός ως “δίκαιος κριτής” θα βοηθήσει τον αγώνα των Ελλήνων. Στην επιστολή του Χαράλ. Δ. Μ. προς τον γιο του που είναι αξιωματικός, φαίνεται ξεκάθαρα η θρησκευτικότητα του: *«Με πολλήν μας όχι απλώς ευχαρίστησιν, αλλά κυριολεκτικώς καύχησίν μας εν Κυρίω πολλήν, βλέπομεν τον πολεμικόν σας οργανισμόν, όλων εσάς που ευρίσκεσθε αυτού ψηλά εις το μέτωπον. Κάθε γράμμα σου, και λαμβάνομεν δόξα τω Θεώ τακτικά τοιαύτα, με νέον ενθουσιασμόν, με έκφρασιν ποικίλην, με χάριν, με θείαν ελπίδα. Αλλ’ αυτά είναι εξασφαλιστικά και της αίσιας τελειωτικής εκβάσεως, ο Θεός να δώση. Και θα δώση ασφαλώς αίσιον το τέρμα εις μίαν αδικίαν ο δικαιοκριτής Κύριος. Ημείς αμυνόμενοι ανελάβομεν ένα άνισον κατά πάντα αγώνα»*.¹⁵⁵

Είναι λογικό για έναν άνθρωπο που ζει συνεχώς με το φόβο του θανάτου και φτάνει στα όρια του, να αναζητά μεταφυσικά ερείσματα για να στηριχτεί και να αντέξει αυτά που συμβαίνουν γύρω του. Δεν είναι καθόλου εύκολο να προσαρμοστεί στις συνθήκες και την πραγματικότητα του πολέμου, δεδομένου ότι πριν λίγο καιρό ζούσε φυσιολογικά μαζί με την οικογένειά του, τους φίλους του και έκανε αμέριμνος όνειρα για το μέλλον. Ο ψυχισμός του ανθρώπου κλονίζεται συθέμελα και αδυνατεί να συλλάβει την καινούργια πραγματικότητα. Η επίκληση στο Θείο, οι προλήψεις και οι υπερβατικές ερμηνείες των γεγονότων αποτελούν συχνό φαινόμενο. Η Εκκλησία φρόντισε να τυπωθούν στις μητροπόλεις της Ελλάδας χιλιάδες εικόνες της Παναγίας

¹⁵⁵ Ό.π, σελ. 25.

και να σταλούν στο Μέτωπο μαζί με χιλιάδες φυλαχτά για να εμψυχώσουν τους πολεμιστές.¹⁵⁶ Ακόμα και άνθρωποι που δεν ήταν θρησκευόμενοι πριν από τον πόλεμο νιώθουν την ανάγκη να βρουν τέτοιου είδους στηρίγματα. Οι στρατιώτες θεωρούν πως μπορούν να αντλήσουν δύναμη και κουράγιο από τα θρησκευτικά σύμβολα, τα οποία μεταχειρίζονται με ευλάβεια. Οι Ελληνίδες μάνες φρόντισαν να προμηθεύσουν τα παιδιά τους με κάθε λογής φυλαχτά και άλλα αντικείμενα για να τα προστατεύσουν από το κακό. Πολλοί στρατιώτες θα πιστέψουν σε προλήψεις και δεισιδαιμονίες και θα ασπαστούν αντιλήψεις και θεωρίες που δεν μπορούν να ερμηνευτούν με τη λογική. Ο Ι. Αχελώος καταγράφει τα εξής: *«Κοιμήθηκα με αγωνία... Πολλές οβίδες έσκασαν κοντά μου. Πολλές σφαίρες σφύριζαν κοντά στα αυτιά μου. Τη γλύτωσα φτηνά. Έτρεχα με τ' άλογο ασυλλόγιστα, χωρίς να προφυλάγουμε. Ο νους μου ήτανε στο φυλαχτό. Καυμένη μανούλα! Είχε βάλει μέσα τίμιο ξύλο! Το είχε διαβάσει ο παππάς! Με πόση πίστη και με πόση συγκίνηση μου το δωσε! «Πρόσεξε μη το μολύνεις» μου έλεγε. «Άμα πηγαίνεις με καμμιά γυναίκα να το βγάζεις από πάνω σου». Αυτά τα λόγια χτυπούσαν πάντα στ' αυτιά μου. Και οσάκις τύχαινε καμμιά γυναίκα το βγαζα από πάνω μου. Δεν το χα μολύνει ακόμα. Έκανα άλλη μια φορά το σταυρό μου. Έσφιξα απάνω στο στήθος μου το φυλαχτό για να βεβαιωθώ πως δεν τόχασα και έπεσα».*¹⁵⁷

Ο Στ. Τζιρόπουλος, όπως και ο Αχελώος, πιστεύει πως η σωτηρία του οφείλεται στο φυλαχτό του, στο οποίο προσδίδει υπερφυσικές δυνατότητες: *«Μέχρι το μεσημέρι οι κρότοι μας έχουν ξεκουφάνει. Το φυλάκιο το δικό μας δεν επιτίθεται κανονικώς, κάνουμε δραστική βολή παρενοχλήσεως. Παρακολουθώ μέσα από το χαράκωμα την μάχη που*

¹⁵⁶ Μαρίνα Πετράκη, 1940: *Ο άγνωστος πόλεμος, η ελληνική πολεμική προσπάθεια στα μετόπισθεν*, Πατάκη, Αθήνα, 2014, σελ. 221.

¹⁵⁷ Ι. Αχελώος, *Απ' το αλβανικό έπος. Στο δρόμο προς την Αυλώνα. Ημερολόγιο πολεμιστή*, Αθήνα, 1945, σελ. 54.

*είναι σαν ένα θαυμάσιο κινηματογραφικό θέαμα. Ένας ιταλικός όλμος που πέφτει δίπλα μου, εις απόστασιν 2 περίπου μέτρων, με καλύπτει με χώματα χωρίς όμως να με κτυπήσει καθόλου. Το Τίμιον Ξύλον που φορώ με διαφυλάττει πάντοτε από όλα τα κτυπήματα».*¹⁵⁸

Ο Ν. Καραντώνης αναρωτιέται, αν πίσω από την επιβίωσή τους κρύβονται ουράνιες δυνάμεις που τους προστατεύουν. Δεν μπορεί να ερμηνεύσει πώς είναι δυνατόν να ζει ακόμα, μετά από τόσες κακουχίες και στερήσεις. Δεν μπορεί να συνειδητοποιήσει πόσο έχει σκληραγωγηθεί από τον πόλεμο και θεωρεί ότι ίσως πρόκειται για κάποιο «θαύμα». *«Τα καυμένα τα παιδιά είναι νηστικά όλη τη μέρα και δεν υπάρχει ελπίδα να πάρουνε τώρα φαΐ. Βρεμμένοι, πεινασμένοι, κουρασμένοι, νυσταγμένοι, ξεθεωμένοι, θα ξημερωθούμε ο ένας δίπλα στον άλλο. Πολλές φορές σκέπτομαι: Πώς μπορούμε λοιπόν και ζούμε ακόμα; Τόση μεγάλη αντοχή έχει ο άνθρωπος; Εγώ θυμάμαι πως στην Αθήνα λίγο να βρεχόμουνα ή να καθόμουνα σε ρεύμα, πούντιαζα άγρια και φουσκώνανε οι αμυγδαλές μου. Τώρα είναι αμέτρητες οι φορές που μούσκεψα στη βροχή και το νερό στέγνωσε απάνω μου κι' όμως ούτε συνάχι δεν έπαθα. Δεν μου μένει καμμία αμφιβολία πως ο Θεός είναι εκείνος που μας προστατεύει».*¹⁵⁹

Ένας εύελπς 20 ετών βαριά τραυματισμένος από όλμο στην κοιλιά εξηγούσε στο γιατρό ότι πολεμούσε χωρίς φόβο και ήταν πρώτος στη μάχη, γιατί πίστευε στο φυλαχτό της μάνας του. Θεωρούσε πως είχε μαγικές ιδιότητες, γιατί το είχε αγιάσει πριν καιρό η μητέρα του και του είχε δώσει και την ευχή της: *«Είχα τέτια πεποίθηση γιατρέ πως δεν θα πάθαινα τίποτα, πως το ιερό κονισματάκι με την ευκή της μάνας μου με*

¹⁵⁸ Στέλιος Τζιρόπουλος, *Ημερολόγιον από τον πόλεμο του 1940*, Νέα Θέσις, Αθήνα, 1997, σελ. 73-74.

¹⁵⁹ Νίκος Καραντώνης, *Πόλεμος, Το ημερολόγιο ενός ανθυπολοχαγού (28 Οκτωβρίου '40 – 26 Απριλίου '41)*, Ίκαρος, σελ. 35.

*παράστεκαν και με φύλαγαν από κάθε κακό, που ορμούσα μες στα όλα άφοβα, μια που πίστευα πως βόλι εμένα δεν θα με πειράξει... Και τώρα πεθαίνω...».*¹⁶⁰

Τα πιο συνηθισμένα φυλαχτά είναι εκείνα με την εικόνα της Παναγίας. Κατά τη διάρκεια του πολέμου διανεμήθηκαν, όπως προαναφέραμε, στους στρατιώτες αμέτρητες θρησκευτικές εικόνες, κυρίως με την Παναγία της Τήνου, η οποία εθεωρείτο προστάτιδα του στρατού. Αρκετοί στρατιώτες που δεν κατάφεραν να τα αποκτήσουν, έκοβαν εικόνες της Παναγίας από εφημερίδες και περιοδικά και τις κρατούσαν για φυλαχτά. Κάποιος στρατιώτης πρωτοτυπεί και αντί να ζητήσει κάλτσες και φανέλλες από τους δικούς του, προτιμάει μια ελληνική σημαία με την Παναγία ζωγραφισμένη στο κέντρο για να την δωρίσει στο λόχο του. Στην επιστολή του προς την οικογένειά του λέει μεταξύ άλλων: *«Θα παραξενεύεσαι γιατί δεν με ήξερες για θρήσκο, αλλά απ' όσα βλέπουν τα μάτια μου πιστεύω κι εγώ...»* και εξηγεί πως δεν θα μπορούσε να μείνει ασυγκίνητος μέσα στο *« κύμα της πίστεως που έχει όλος ο στρατός μας προς την Παναγία της Τήνου...»*.¹⁶¹

¹⁶⁰ Κώστας Ν. Χατζηπατέρας – Μαρία Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40 – 41*, 4^η έκδοση, Κέδρος, Αθήνα, 1982, σελ. 233. Μαρτυρία του Γ. Μαγκλή.

¹⁶¹ Ηλίας Ιω. Ρουμάνης, *Ο τορπιλισμός της «Έλλης» και το Έπος του 1940-41, (συγκριτική ιστορική μελέτη)*, Τήνος, Αθήνα, 2002., σελ. 261.

4.4:ΤΟ ΜΕΤΩΠΟ ΣΤΑΘΕΡΟΠΟΙΕΙΤΑΙ

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ

Παρά τις θυσίες και τη γενναιότητα των στρατιωτών η θέση των ιταλικών στρατευμάτων σταθεροποιήθηκε και παρατηρήθηκε στασιμότητα του Μετώπου. Το μεταξικό καθεστώς μάλιστα κατηγορήθηκε για προδοσία, επειδή δεν αναλάμβανε την πρωτοβουλία να τερματίσει τον πόλεμο, πριν οι Ιταλοί προλάβουν να λάβουν ενισχύσεις. Η αλήθεια είναι ότι η στρατιωτική ηγεσία υπό τον Αλ. Παπάγο φάνηκε πολύ κατώτερη των περιστάσεων, καθώς δεν είχε την πυγμή και το θάρρος να ξεπεράσει το απαρχαιωμένο πλέον «δόγμα» του αμυντικού πολέμου φθοράς.¹⁶² Αυτή η τακτική οδήγησε στο να χαθεί προοδευτικά το πλεονέκτημα του ελληνικού στρατού που βασιζόταν στην επιθετική του φύση και στην αριθμητική του υπεροχή εκείνο το διάστημα και που θα μπορούσε ενδεχομένως να οδηγήσει στη διάσπαση του Μετώπου και στην ήττα του ιταλικού στρατού.¹⁶³

Τον Ιανουάριο του 1941 η ελληνική ηγεσία απηύθυνε έκκληση προς την Αγγλία για παροχή πολεμικού υλικού, οχημάτων, πυρομαχικών και ειδών ρουχισμού, καθώς η ανάγκη ανατροφοδοσίας του στρατεύματος ήταν παραπάνω από επιτακτική. Επίσης λόγω της συγκέντρωσης γερμανικών στρατευμάτων στη Ρουμανία υπήρχε ο φόβος άμεσης εισβολής των Γερμανών. Σε συναντήσεις που ακολούθησαν με τον στρατηγό Wavell, ο Παπάγος ζήτησε εννέα μεραρχίες για να αντιμετωπίσει τους Γερμανούς, οι οποίες θα μεταφέρονταν μυστικά και

¹⁶² Χάγκεν Φλάϊσερ, *Στέμμα και Σβάστικα, η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, Τόμος 1^{ος}, Παπαζήση, Αθήνα, 1988, σελ. 66.

¹⁶³ Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαναγγελία Θυελλωδών ανέμων, Ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της Κατοχής*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σελ. 74.

έγκαιρα. Επίσης ζήτησε αντιαεροπορικά πυροβόλα για την κάλυψη των θέσεων απόβασης. Η αγγλική πλευρά απάντησε, ότι διέθετε μόνο δύο ή τρεις διαθέσιμες μεραρχίες, οι οποίες θα μπορούσαν να είναι διαθέσιμες μόνο στα τέλη Μαρτίου· οι μόνες δυνάμεις που μπορούσε να στείλει αμέσως ήταν ορισμένα συντάγματα πυροβολικού και ένα σύνταγμα ελαφρών αρμάτων μάχης.¹⁶⁴ Τελικά λόγω της διάλυσης του ιταλικού εκστρατευτικού σώματος της Αιγύπτου, το άφθονο πολεμικό υλικό που παρέλαβαν οι Άγγλοι τέθηκε, κατά ένα μεγάλο μέρος, στη διάθεση των Ελλήνων· από εκεί προήλθαν τα 180.000 ζεύγη αρβυλών και 350.000 ζεύγη καλτσών που προμηθεύτηκαν οι Έλληνες στρατιώτες. Η βοήθεια αυτή ήταν πολύ σημαντική δεδομένου ότι η κύρια κατηγορία των «εκτός μάχης» στρατιωτών ήταν αυτή των «ανυπόδητων»· έτσι ο ελληνικός στρατός μπόρεσε να συνεχίσει να πολεμάει.¹⁶⁵

Στις 18 Ιανουαρίου η αγγλική κυβέρνηση επανέλαβε τις προτάσεις της στην Ελλάδα και έλαβε την εξής απάντηση από τον Ι. Μεταξά: *«είμεθα αποφασισμένοι να αντιμετωπίσωμεν καθ' οιονδήποτε τρόπον και με οιασδήποτε θυσίας ενδεχόμενην γερμανικὴν επίθεσιν, ἀλλ' ουδόλως επιθυμούμεν να την προκαλέσωμεν, ἐκτός εάν ἡ Μεγάλη Βρετανία θα ἠδύνατο να μας παράσχη εἰς Μακεδονίαν τὴν ἀπαιτούμενην βοήθειαν. Ἡ μεταφορὰ τῆς βρετανικῆς ταύτης δυνάμεως πρὸς τὴν Μακεδονίαν δὲν θα ἐλάμβανε χώρα παρὰ εάν τὰ γερμανικὰ στρατεύματα, διαβαίνοντα τὸν Δούναβιν ἢ τὰ σύνορα τῆς Δοβρουτσᾶς, εἰσῆρχοντο εἰς Βουλγαρίαν»*.¹⁶⁶ Ωστόσο το ελληνικό Γ.Ε.Σ. κατέληξε στην άποψη ότι οι προσφερόμενες από την Αγγλία δυνάμεις ήταν εντελώς ανεπαρκείς και δεν θα

¹⁶⁴ Procopios Papastratis, *British Policy Towards Greece during the Second World War 1940 -1945*, Thesis submitted to the University of London for the degree of Doctor of Philosophy, 1978, σελ. 12.

¹⁶⁵ Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαναγγελία Θυελλωδών ανέμων, Ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της Κατοχής*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σελ. 71.

¹⁶⁶ Ιωάννης Κολιόπουλος, *Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1^η Μαρτίου 1935 ως την 28^η Οκτωβρίου 1940, στο Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΕ'*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1980, σελ. 433.

μπορούσαν να συγκροτήσουν Μέτωπο εναντίον των Γερμανών. Τελικά ο Μεταξάς αρνήθηκε οποιαδήποτε βοήθεια, καθώς θεωρούσε ότι θα προκαλούσε την άμεση επέμβαση των Γερμανών.

Ενώ οι συνεχιζόμενες διαπραγματεύσεις δε φαινόταν να οδεύουν προς κάποιο αποτέλεσμα, ο θάνατος του δικτάτορα στις 29 Ιανουαρίου δυσχέραινε ακόμη περισσότερο την κατάσταση. Ήταν κοινώς αποδεκτό πως οι ελληνικές και οι συμμαχικές δυνάμεις δεν θα μπορούσαν να προβάλουν αποτελεσματική άμυνα στην αναμενόμενη γερμανική εισβολή, επομένως η κυβέρνηση που θα προέκυπτε θα έπρεπε να διαχειριστεί την κατάρρευση. Το Foreign Office πρότεινε το σχηματισμό εθνικής κυβέρνησης, αλλά κάτι τέτοιο δεν έγινε δεκτό· τελικά επιλέχθηκε ο Αλ. Κορυζής, διοικητής της Εθνικής Τράπεζας, πράγμα που φανέρωνε πως δεν υπήρχε διάθεση αλλαγής πολιτικής.¹⁶⁷

Πώς αντέδρασαν όμως οι στρατιώτες του Μετώπου όταν έμαθαν το θάνατο του Ι. Μεταξά; Οι αντιδράσεις των στρατιωτών φανέρωναν συχνά τις πολιτικές τους πεποιθήσεις, αν και πάντοτε υπήρχε ο φόβος της λογοκρισίας, οπότε τις περισσότερες φορές δεν υπήρχαν σαφείς πολιτικές τοποθετήσεις. Οι μαρτυρίες ποικίλλουν και ορισμένες φορές είναι εκ διαμέτρου αντίθετες. Ο Θ. Παρασκευαΐδης φανερώνει με τα λόγια του τις προοδευτικές του αντιλήψεις και αντιδρά μάλλον αδιάφορα, εκφράζοντας παράλληλα και τις σκέψεις των συμπολεμιστών του. Τους αγώνες τούς κάνουν οι λαοί και όχι οι ηγέτες: *«Προχτές μάθαμε πως πέθανε ο Μεταξάς. Κανένα σχόλιο. Η είδηση δεν τάραξε τους στρατιώτες. Είναι αδιάφορο νέο. Σα να είχε πεθάνει από καιρό. Τον πόλεμο τον κάνει ο ελληνικός λαός. Το βράδυ ανάψαμε φωτιά, πίσω από τα βράχια. Συζητάμε.*

¹⁶⁷ Προκόπης Παπαστράτης, *Οι κυβερνήσεις Εξορίας, ένα ευρωπαϊκό φαινόμενο*, στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, Τόμος Γ', Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, σελ 202.

*Γυρεύουμε να βρούμε την αλήθεια. Η κατάσταση για μας δεν άλλαξε. Θα πολεμήσουμε το φασισμό. Έτσι ή αλλιώς».*¹⁶⁸

Ένας άλλο στρατιώτης, ο Γ. Κουτσοδόντης απλώς αναφέρει το γεγονός, χωρίς κανένα σχόλιο σαν να μην συνέβη τίποτε το ενδιαφέρον: *«Έμαθα τον θάνατο του Μεταξά. Έλαβον δέμα από Κων. Σουρία».*¹⁶⁹

Σε πολλά ημερολόγια απουσιάζει πλήρως οποιοσδήποτε σχολιασμός του γεγονότος. Σε άλλες περιπτώσεις αντιμεταξικοί στρατιώτες εξαιτίας της λογοκρισίας επέλεξαν να μην εκδηλώσουν τα συναισθήματά τους. Άλλοι πάλι δε δίστασαν να εκφράσουν την ικανοποίησή τους για το θάνατο του δικτάτορα. Ο Γ. Κ. Μηλιάς εκφράζει ανοιχτά τις αντιφασιστικές του πεποιθήσεις: *«Μας ανήγγειλαν το θάνατο του Δικτάτορα... Χάρηκα... ευχήθηκα το ίδιο και στους Μουσολίνι-Χίτλερ... Την αναγγελία μας την έκανε ο διμοιρίτης κάπως μουδιασμένα και με λίγα λόγια μας ανέπτυξε το έργο του πρώτου Εργάτη, του πρώτου Αγρότη, του Εθνικού Κυβερνήτη και η κορδέλλα τράβηξε με σχόλια μεταξύ μας γύρω στις φωτιές... Σκατά στο λάκκο του, είπα μέσα μου...».*¹⁷⁰

Στον αντίποδα αυτών των αντιδράσεων δεν έλειψαν και οι μαρτυρίες, όπου καταγράφεται θλίψη για το γεγονός. Ο Ν. Καραντώνης φαίνεται συγκρατημένος: *«Πληροφορηθήκαμε πως πέθανε ο Πρωθυπουργός Μεταξάς κι' η είδηση αυτή δε μας άφησε ασυγκίνητους. Δεν είναι καλό σε τέτοιες στιγμές να χάνονται οι ηγέτες των λαών όποια αξία κι' αν έχουνε».*¹⁷¹

¹⁶⁸ Θανάσης Παρασκευαΐδης, *Το ημερολόγιο ενός έφεδρου Αξιωματικού, Το Λεσβιακό III/22 Τάγμα Πεζικού στον πόλεμο της Αλβανίας 1940-1941*, Μυτιλήνη, 1994, σελ. 41.

¹⁶⁹ Ευαγγελία Γ. Κουτσοδόντη, *Το ημερολόγιο ενός στρατιώτου, αφήγηση ελληνοϊταλικού πολέμου 1940*, Πελασγός, 2000, σελ. 39.

¹⁷⁰ Γιάννης Κ. Μηλιάς, *Εκείνος ο χειμώνας του 40: Πολεμικό ημερολόγιο γραμμένο με το όραμα της ειρήνης*, Αθήνα, Περ. Θεσσαλική Εστία, 1984, σελ. 65.

¹⁷¹ Νίκος Καραντώνης, *Πόλεμος, Το ημερολόγιο ενός ανθυπολοχαγού (28 Οκτωβρίου '40 – 26 Απριλίου '41)*, Ίκαρος, σελ. 89.

Ο Κ. Λαυρεντιάδης ωστόσο υπερεκτιμά το ρόλο και τη σημασία του Μεταξά και θεωρεί ότι η απώλεια είναι πολύ σημαντική. Θεωρεί πως μπορεί να αλλάξει ακόμη και την πορεία του πολέμου: «Φθάνει και ο Λοχαγός πολύ στενοχωρημένος. Προσπαθώ να μαντέψω τι έχει, τον ερωτώ και μου λέει ότι πέθανε ο Μεταξάς. Μου ήρθε ταμπλάς. Χάσαμε τον αρχηγό μας, τον πρωθυπουργό μας. Άραγε θα έχει αντίκτυπο στην έκβαση του πολέμου; Με στενοχώρησε πολύ αυτό το γεγονός, φαντάζομαι πως θα πενθή η Ελλάς κάτω. Δεν έπρεπε να γίνη σε μια τέτοια περίπτωση».¹⁷² Ωστόσο δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, εάν και κατά πόσον οι αντιδράσεις για θάνατο του Μεταξά πηγάζουν από ιδεολογικές πεποιθήσεις.

Στο μέτωπο του πολέμου σε όλη τη διάρκεια του Ιανουαρίου πραγματοποιήθηκαν πολύνεκρες επιθέσεις και αντεπιθέσεις και από τις δύο πλευρές. Οι Ιταλοί παρά την απώλεια του κόμβου της Κλεισούρας κατάφεραν τελικά να ανακόψουν τις επιθετικές ενέργειες του ελληνικού στρατού διατηρώντας την περιοχή ανατολικά του Τεπελενίου, που φράσσει τη δυτική έξοδο της στενωπού.¹⁷³ Οι ελληνικές δυνάμεις απέτυχαν να κυριεύσουν το Τεπελένι, που αποτελούσε και τον μεγαλύτερο στόχο τους.

Ο εφοδιασμός του στρατού ήταν πλέον πολύ δύσκολος δεδομένου ότι οι στρατιώτες βρίσκονταν ήδη 60 και 80 χιλιόμετρα μέσα στο εχθρικό έδαφος· επίσης οι λασπωμένοι και παγωμένοι δρόμοι καθιστούσαν τη μετακίνηση των μονάδων ένα μεγάλο και δυσεπίλυτο ζήτημα, καθώς δυσκόλευαν τη μεταφορά των δυνάμεων στην πρώτη γραμμή, για να πραγματοποιηθούν επιθετικές ενέργειες. Από την άλλη πλευρά, τα

¹⁷² Κώστας Λαυρεντιάδης, *Το ημερολόγιο μου του Έπους της Αλβανίας*, Θεσσαλονίκη, 2000, σελ. 81.

¹⁷³ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου 1940-1941 (επιχειρήσεις στρατού ξηράς)*, Αθήνα, 2012, σελ. 118.

κρυοπαγήματα και οι ασθένειες, όπως η ελονοσία και η φυματίωση, αποτελούσαν μάστιγα για το στράτευμα και προκαλούσαν πολύ σημαντικές απώλειες, αλλά και πλήγμα στο ηθικό των στρατιωτών. Όπως προαναφέραμε, σε πολλές περιπτώσεις οι θάνατοι από κρυοπαγήματα ξεπερνούσαν αυτούς στη μάχη. Πιθανόν ο ακρωτηριασμός ή ο θάνατος από το ψύχος ήταν ακόμη πιο τρομακτικοί για τους στρατιώτες από τις επιθέσεις των Ιταλών, γιατί ήταν κάτι απρόβλεπτο και μάλλον αδύνατον να αντιμετωπιστεί· πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι οι χιονοθύελλες σ' εκείνα τα υψόμετρα ήταν κάτι συνηθισμένο και αναπόφευκτο για την εποχή.

Στις 26 Ιανουαρίου οι Ιταλοί πραγματοποίησαν αντεπίθεση για την ανακατάληψη της Κλεισούρας με τη βοήθεια νέων δυνάμεων αλпинιστών, αρμάτων και αεροπορική υποστήριξη. Ωστόσο το Β' Σώμα Στρατού κατάφερε ν' αποκρούσει την ιταλική επίθεση μέχρι το τέλος Ιανουαρίου. Η επιθετική αυτή ενέργεια των Ιταλών ανησύχησε το Γενικό Στρατηγείο (Γ.Σ.) και αποφασίστηκε να αναληφθούν επιθετικές ενέργειες για την κατάληψη ολόκληρης της κορυφογραμμής της Τρεμπεσίνας, ώστε να μη χρησιμοποιηθεί ως παρατηρητήριο ή βάση εξόρμησης.¹⁷⁴

Ο Φεβρουάριος ξεκίνησε με την κατάληψη του Μπούμπεσι και του υψώματος 802 στις 4 του μήνα, ενώ στις 9 και 10 καταλήφθηκε το ύψωμα «Μνήμα Γριάς» και το Γκούρι Τοπίτ. Μέχρι τις 12 Φεβρουαρίου ο ελληνικός στρατός κατέλαβε την κορυφογραμμή της Τρεμπεσίνας, καθώς και τα υψώματα 717 και 731.

¹⁷⁴ Ο.π, σελ. 119.

4.5:ΛΙΠΟΤΑΚΤΕΣ

Σχετικά με το ζήτημα της λιποταξίας κατά τη διάρκεια του πολέμου δεν υπάρχουν επίσημα στοιχεία και δεν έχουν διεξαχθεί έρευνες από την ελληνική Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (Δ.Ι.Σ.), σε αντίθεση με την αντίστοιχη ιταλική. Το γεγονός αυτό προκαλεί ερωτήματα· φαίνεται όμως πως δεν αποτελεί γεγονός άξιο λόγου, επειδή τα περιστατικά λιποταξίας ήταν μάλλον περιορισμένα και αφορούσαν κυρίως Σλαβομακεδόνες.¹⁷⁵

Γενικότερα δε συναντάμε παρά ελάχιστες μαρτυρίες που να αναφέρονται σε ανυπακοή στρατιωτών και λιποταξία. Ενδιαφέρουσα είναι η μαρτυρία του Αχ. Γκούμα για τη λιποταξία ενός στρατιώτη στην τοποθεσία «Μνήμα Γριάς». Η λιποταξία αυτή σε συνδυασμό με τη συμπεριφορά του διμοιρίτη προκάλεσε τον αφανισμό ολόκληρης της διμοιρίας. Ο Αχ. Γκούμας περιγράφει το γεγονός ενώ παράλληλα εκφράζει και τον αποτροπιασμό του: *«Περί τους 50 Ιταλούς αλπινιστάς αποφασίζουν να αιφνιδιάσουν μίαν προκεχωρημένην διμοιρίαν μας απέχουσαν από την σκηνήν μου περί τα 400 μ. Το σχέδιο των Ιταλών επέτυχε. Επέτυχε, πρώτον διότι τας προηγούμενας νύκτας ένας στρατιώτης μας ηυτομόλησε και τους υποβοήθησε εις το έργον των και δεύτερον διότι ο διμοιρίτης της άξιας λύπης διμοιρίας μας ήτο κοιμισμένος, κοιμούμενος ύπνον αιώνιον. Η διμοιρία μας κατεστράφη τελείως. Διεσώθησαν ελάχιστοι μόνον στρατιώται, τραυματισθέντων και φονευθέντων των λοιπών και 12 αιχμαλωτισθέντων. Εντροπή μεγάλη. Αίσχος δια Έλληνα*

¹⁷⁵ Ελένη Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα: Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940-1941 μέσα από τα προσωπικά ημερολόγια Ελλήνων Στρατιωτών*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2007, σελ. 380.

αξιωματικόν... Όταν έφτασα εις Μνήμα Γριάς και με διηγήθησαν το οικτρόν περιστατικόν ελυπήθηκα κατά πολύ».¹⁷⁶

Η επακόλουθη τιμωρία ήταν δίκη και καταδίκη από το Στρατοδικείο. Το πρόγραμμα των Στρατοδικείων ετηρείτο κανονικά και οι εκτελέσεις πραγματοποιούνταν στις πόλεις και τα μετόπισθεν. Οι στρατιώτες πολλές φορές ένιωθαν αδιαφορία για τους καταδικασμένους σε θάνατο. Γνώριζαν πως η σωτηρία ενός λιποτάκτη μπορούσε να προκαλέσει το θάνατο πολλών άλλων στρατιωτών που μάχονταν γενναία. Ο Π. Θεοδωρακάκος περνά μια ολόκληρη νύχτα με έναν μελλοθάνατο, αλλά δε δείχνει να επηρεάζεται συναισθηματικά: «Βρίσκω μέσα ένα μελλοθάνατο στρατιώτη Α... και παρακολουθώ την αγωνία του. Ίσως έχει δίκαιο. Ίσως όμως και να καταδικάσθηκε από το έκτακτο Στρατοδικείο δικαίως. Ήταν τραυματιοφορέας. Το βράδυ ακούμε το παραμύθι της Πεντάμορφης από το Γέρο-Κίτσο και γινόμαστε μικρά παιδιά. Ψήσαμε στο τζάκι 3 κοτσίφια που βρήκα στο δρόμο μου. Έδωσα μεζέ στο Γέροντα και γίναμε φίλοι. Ο μελλοθάνατος στρατιώτης δεν ήθελε να πάρει τίποτε...».¹⁷⁷

Ο Δ. Αυγερινόπουλος περιγράφει την εκτέλεση ενός λιποτάκτη λοχία στην Πάτρα. Πριν εκτελεστεί προσπάθησε να απολογηθεί και ζήτησε από τους υπόλοιπους να μην ακολουθήσουν τα λάθη του: «Ήτο ένας λεβεντόκορμος νέος ψηλού αναστήματος. Τον ετοποθέτησαν λίγο ποιο εμπρός του εκτελεστικού αποσπάσματος όπερ ήτο 13 τον αριθμόν ,λοχία και δεκανείς, και εδιάβασαν την απόφασιν, ενώ εμείς παρουσιάζομεν όπλα. Μόλις τέλειωσε τον άφησαν και απελογήθη: «Έκαμα μέγα σφάλμα, είπε, και να μην ακολουθήσετε και σεις αυτό, και δεν έπρεπε να σκοτωθώ εδώ -σαν το σκυλί στ' αμπέλι- αλλά κάπου αλλού. Ζήτω ο

¹⁷⁶ Αχιλλέας Α. Γκούμας, *Το ματωμένο ημερολόγιο, μια αυθεντική εξιστόρηση του ελληνοϊταλικού πολέμου 1940 – 1941*, Θεσσαλονίκη, 1988, σελ. 30.

¹⁷⁷ Ελένη Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα: Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940-1941 μέσα από τα προσωπικά ημερολόγια Ελλήνων Στρατιωτών*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2007, σελ. 381. Μαρτυρία του Π. Θεοδωρακάκου.

Βασιλεύς...κλπ.»Τότε ο αξ/κός ύψωσε το σπαθί του και οι λοχίαι εσκόπευσαν. Και είπε ο Λοχίας: «Βαρείτε ρε παιδιά την Ελληνικήν ψυχήν». Κρότος ηκούσθη εκ των όπλων και ευθύς πριν προφθάση να είπη ή να κινηθή έπεσε χάμω».¹⁷⁸

Πολλές φορές οι αποφάσεις των Στρατοδικείων ήταν υπερβολικές και άδικες και στόχευαν στην πρόληψη ανάλογων περιστατικών. Ο αντισυνταγματάρχης Ν. Ρόκκος καταδικάστηκε σε 3 χρόνια φυλάκιση από το Στρατοδικείο με την κατηγορία ότι παρανόησε τις εντολές των ανωτέρων του, με αποτέλεσμα το 23^ο Σύνταγμα να τραπεί σε φυγή, προκαλώντας πανικό στην πρώτη γραμμή. Στη δίκη τον υπερασπίστηκε ο πολιτικός Π. Κανελλόπουλος, χωρίς να καταφέρει να τον απαλλάξει από τις κατηγορίες. Τελικά ο αξιωματικός δεν άντεξε τη ντροπή και αυτοκτόνησε. Σημαντικό είναι να αναφέρουμε πως οι δικαστές έδειξαν υπερβάλλοντα ζήλο σ' αυτή την περίπτωση, γιατί και η στρατιωτική ηγεσία φέρει ευθύνη, επειδή όρισε αρχηγό ολόκληρης μονάδας έναν στρατιωτικό που υπηρετούσε μέχρι τότε στην Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού και δεν είχε καμία απολύτως εμπειρία σε θέματα διοίκησης!¹⁷⁹

¹⁷⁸ Ελένη Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα: Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940-1941 μέσα από τα προσωπικά ημερολόγια Ελλήνων Στρατιωτών*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2007, σελ. 381. Μαρτυρία του Δ. Αυγερινόπουλου.

¹⁷⁹ Νίκος Πηγαδάς, *Το ΟΧΙ της Ρωμιοσύνης. Το Έπος 1940-41. Φως στην ιστορική αλήθεια*, Μπατσιούλας, Αθήνα, 2014, σελ. 271.

4.6:ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ ΙΤΑΛΟΙ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ

Σε προηγούμενη ενότητα αναφέρεται η συμπεριφορά Ελλήνων προς Ιταλούς αιχμαλώτους. Σ' αυτή την ενότητα θα μας απασχολήσει το θέμα γενικότερα, αλλά και η συμπεριφορά των Ιταλών προς τους Έλληνες αιχμαλώτους.

Εντωμεταξύ ο πόλεμος μαίνεται ανελέητος και για τους δύο στρατούς με τις ανθρώπινες απώλειες να αυξάνονται συνεχώς. Η πιθανότητα η μία από τις δύο πλευρές να πραγματοποιήσει το τελικό χτύπημα στον αντίπαλο, που θα τον αναγκάσει να συνθηκολογήσει, δε φαίνεται στον ορίζοντα. Η προπαγάνδα και των δύο πλευρών έχει δημιουργήσει μια ψευδή και ανυπόστατη εικόνα για τον αντίπαλο, με σκοπό να εμψύσει το μίσος και την περιφρόνηση. Όμως η πραγματικότητα είναι πολύ ισχυρότερη και από την ισχυρότερη προπαγάνδα. Οι καρδιές των στρατιωτών έμειναν αλώβητες από το μίσος και το φανατισμό που επιβάλλει η λογική του πολέμου. Οι περιγραφές για την ανθρωπιά που επέδειξαν και οι δυο στρατοί αποδεικνύουν του λόγου το αληθές. Ο ανθυπολοχαγός Giovanni Roba που αιχμαλωτίστηκε από τους Έλληνες στις 9 Ιανουαρίου καταγράφει τα εξής στο ημερολόγιό του: *«Αναγκαστήκαμε να παραδοθούμε. Ο εχθρός φαίνεται να μην ασχολείται μαζί μας... Εδώ κι εκεί σώματα με κομμένο το κεφάλι ή χωρίς άκρα, παραμορφωμένα κορμιά... Δεκάδες και δεκάδες τα χιλιόμετρα που περπατάμε, στα μετόπισθεν, με το θλιβερό φορτίο των πληγωμένων, ενώ χειροτερεύει ο καιρός... Μέσα στον τόσο πόνο, μια συγκινητική στιγμή: ένας Έλληνας αξιωματικός, στα κρυφά σχεδόν, μου δίνει ένα κομμάτι*

μπαγιάτικο ψωμί, μερικές ελιές και λίγο τυρί. Είναι η μερίδα του για όλη την ημέρα...».¹⁸⁰

Ο Mario Candotti καταγράφει τη δική του εμπειρία σχετικά με τη συμπεριφορά των Ιταλών απέναντι στους Έλληνες αιχμαλώτους: «...Φθάνει η είδηση μέσω του «ράδιο-αρβύλα», ότι μια μικρή ομάδα από Έλληνες αιχμαλώτους, που είχαν συλληφθεί μερικές ημέρες πριν στην περιοχή Mali Scinder, θα πρέπει να περάσει από τη θέση της πυροβολαρχίας. Η είδηση διαχέεται σαν αστραπή και οι πρώτες αντιδράσεις γίνονται ασιθητές: άλλοι είναι ευχαριστημένοι που θα δουν στο πρόσωπο από κοντά αυτούς τους άξιους πολεμιστές, άλλοι ούτε που θέλουν να τους πλησιάσουν γιατί τους μισούν, άλλοι, και μεταξύ αυτών η ομάδα των πιο άγριων, μαζεμένοι στη γραμμή των πυροβόλων, δείχνουν πολεμική διάθεση. Θέλουν να τους χτυπήσουν, να τους βασανίσουν, θέλουν να τους κάνουν ποιος ξέρει τι για να τους τιμωρήσουν... Οι αιχμάλωτοι, είναι μια δωδεκαριά... Φθάνουν μπροστά από τους «αρχηγούς» που τους «κόβουν» από το κεφάλι μέχρι τα πόδια με το άγριο βλέμμα τους και με τα χέρια απειλητικά στη μέση. Μια βαθειά σιωπή πέφτει. Μετά από μερικά λεπτά ο πιο άγριος από τους δικούς μας παίρνει το λόγο και σε διάλεκτο λέει: «Κακόμοιρα σκυλιά, για δες τι πεινασμένα μούτρα που έχουν» λέει και πλησιάζοντας στους Έλληνες τους προσφέρει τσιγάρο. Η φράση ακολουθείται από ένα γενικό χειροκρότημα και όλοι τρέχουν να σφίξουν το χέρι στους αιχμαλώτους, οι οποίοι παρ' όλο που δεν καταλαβαίνουν τα λόγια, έχουν κατανοήσει το νόημα και χαμογελούν αδύναμα, αρχίζοντας να καπνίζουν όπως όλοι οι άλλοι. Μετά από κάποιες προσπάθειες διαλόγου, με τη βοήθεια των νοσημάτων, οι αιχμάλωτοι οδηγούνται από τη συνοδεία

¹⁸⁰ Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Έλληνες και Ιταλοί στα 1940-41: Συγκριτική «ανάγνωση» της ελληνοϊταλικής σύρραξης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2004, σελ. 88-89.

μακριά, ακολουθούμενοι από τους εγκάρδιους χαιρετισμούς των ανδρών
μας».¹⁸¹

¹⁸¹ Giorgio Rizzio, *Ο πικρός πόλεμος, η ελληνο-ιταλική σύγκρουση (1940-1941)*, Historical Quest, Αθήνα, 2014, σελ. 391-392.

4.7: Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΤΟΥ ΜΟΥΣΟΛΙΝΙ

Η ΕΑΡΙΝΗ ΕΠΙΘΕΣΗ

Στο μεταξύ καθώς τα δεδομένα άλλαξαν και η Βουλγαρία προσχώρησε στον Άξονα, στις 14 Φεβρουαρίου δημιουργήθηκε το Τμήμα Στρατιάς Ηπείρου (Τ.Σ.Η.) για να αντιμετωπιστεί το ενδεχόμενο επίθεσης από τη γειτονική χώρα. Από τα μέσα Φεβρουαρίου ως το τέλος του μήνα ο ελληνικός στρατός πραγματοποίησε επανειλημμένες επιθέσεις για να καταλάβει το Τεπελένι, που αποτελούσε το βασικό στόχο του. Οι προσπάθειες αυτές δεν καρποφόρησαν και δεν επετεύχθη κανένα ουσιαστικό αποτέλεσμα για τον ελληνικό στρατό.

Γεγονός είναι ότι οι συνθήκες του πολέμου αυτού θύμιζαν σε μεγάλο βαθμό τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο: στα ψηλά και δύσβατα χιονισμένα βουνά κάθε επίθεση των αντιμαχόμενων είχε ως αποτέλεσμα πολύ υψηλό φόρο αίματος, χωρίς κανένα σημαντικό εδαφικό οφέλος.¹⁸² Επίσης οι συσχετισμοί είχαν πλέον αλλάξει ριζικά προς όφελος των Ιταλών. Εκμεταλλευόμενοι τη στασιμότητα του Μετώπου και την αδυναμία των αντιπάλων, κατάφεραν μέχρι τα τέλη Φεβρουαρίου να συγκεντρώσουν περίπου 400.000 άνδρες, ενώ οι ελληνικές δυνάμεις ανέρχονταν σε περίπου 300.000.¹⁸³ Σύμφωνα με μια άλλη εκτίμηση οι

¹⁸² Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαναγγελία Θυελλωδών ανέμων, Ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της Κατοχής*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σελ. 83.

¹⁸³ Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Έλληνες και Ιταλοί στα 1940-41: Συγκριτική «ανάγνωση» της ελληνοϊταλικής σύρραξης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2004, σελ. 174-175.

Η Δ.Ι.Σ. στο *Επίτομη Ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου 1940-1941 (επιχειρήσεις στρατού ξηράς)*, Αθήνα, 2012, σελ. 128, καταγράφει 25 πλήρεις ιταλικές Μεραρχίες χωρίς όμως να αναφέρει τον ακριβή αριθμό του στρατεύματος. Γενικότερα δεν είναι εύκολο να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα για τις στρατιωτικές δυνάμεις που παρέταξαν οι αντίπαλοι στρατοί σε εκείνη τη φάση του πολέμου.

Ιταλοί πλέον υπερτερούσαν κατά δύο προς ένα, δηλαδή 520.000 άνδρες προς 250-270.000.¹⁸⁴

Ο Μουσολίνι μετά τις συνεχείς αποτυχίες στην Αφρική και στην Αλβανία αποφάσισε να εξαπολύσει γενική επίθεση για να νικήσει τους Έλληνες με τις δικές του δυνάμεις και χωρίς τη σύμπραξη των συμμάχων του Γερμανών. Η επέμβαση των τελευταίων φαινόταν όλο και πιο πιθανή και έτσι η ιταλική ηγεσία πήρε την απόφαση να αναλάβει την ύστατη επιθετική της ενέργεια στην Ελλάδα, ώστε να διασώσει το γόητρο του φασιστικού καθεστώτος που είχε ούτως ή άλλως πληγεί ανεπανόρθωτα. Οι καιρικές συνθήκες άλλωστε συνεχώς βελτιώνονταν, καθώς πλησίαζε η Άνοιξη, οπότε η συγκυρία θεωρήθηκε ιδανική για τους Ιταλούς. Η επιχείρηση αυτή που ονομάστηκε «Primavera» (Άνοιξη), σχεδιάστηκε και οργανώθηκε μέχρι και την τελευταία της λεπτομέρεια από τον ίδιο το Μουσολίνι. Ο δικτάτορας μετέβη στις 2 Μαρτίου στην Αλβανία με σκοπό να διευθύνει ο ίδιος τις επιχειρήσεις, καθώς είχε μεγάλες προσδοκίες από αυτή την επίθεση: *«Αυτή η επιχείρηση είναι υψίστης σημασίας. Δεν πρέπει να ξεκινήσει αν δεν είναι όλα έτοιμα. Πρέπει να οργανώσουμε ανθρώπους, μέσα και υπηρεσίες με τέτοιο τρόπο ώστε, από τη στιγμή που θα ξεκινήσει, να μην υπάρχουν προβλήματα και να εξελιχθεί με γρήγορο και αποφασιστικό ρυθμό...»*.¹⁸⁵ Ο «Ντούτσε» επιθεώρησε το Μέτωπο έχοντας την ελπίδα ότι θα μπορούσε να εμψυχώσει τους στρατιώτες του και να αναπτρώσει το ηθικό τους, όμως εκείνοι που χειροκροτούσαν στο πέρασμά του και άκουγαν τα λόγια του ήταν ελάχιστοι.¹⁸⁶ Φαίνεται πως ο καιρός που οι Ιταλοί στρατιώτες πήγαιναν

¹⁸⁴ Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαναγγελία Θυελλωδών ανέμων, Ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της Κατοχής*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σελ. 84.

¹⁸⁵ Remigio Zizzo, *Οκτώβριος 1940: Η επίθεση εναντίον της Ελλάδας όπως την είδαν οι Ιταλοί*, Παπαδήμα, Αθήνα, 2008, σελ. 128-129.

¹⁸⁶ Ο.π.

στο Μέτωπο παρασυρμένοι, ενδεχομένως, από “μεγαλοστομίες” για ένδοξες νίκες και κατακτήσεις είχαν περάσει ανεπιστρεπτί.

Το σχέδιο των Ιταλών προέβλεπε επίθεση σε τρεις κατευθύνσεις με το βάρος να ρίχνεται στον τομέα της Ι ελληνικής Μεραρχίας· ο σπουδαιότερος στόχος ήταν η γραμμή Ποντγκοράνι-Σούκα, με δεύτερο τη γραμμή Κλεισούρα-Φρατάρι-Μάλι και τελικός στόχος ήταν η προέλαση προς Λεσκοβίκι-Ιωάννινα. Η κύρια επιθετική προσπάθεια των Ιταλών σε μέτωπο 6 χιλιομέτρων ανατέθηκε στο VIII Σώμα Στρατού.¹⁸⁷

Η επίθεση ξεκίνησε στις 9 Μαρτίου με καταιγιστικό βομβαρδισμό των ελληνικών θέσεων από την αεροπορία, το πυροβολικό και όλμους· στον τομέα της Ι Μεραρχίας υπολογίζεται ότι έπεσαν περίπου 100.000 βλήματα από τριακόσια πυροβόλα. Οι επιθέσεις του πεζικού που ακολούθησαν ήταν ιδιαίτερα σφοδρές με μεγάλες απώλειες για τους επιτιθέμενους και τους αμυνόμενους σε όλο το μέτωπο του Β' Σώματος Στρατού. « ...Το πολεμικό τους υλικό ήταν άφθονο και το ρίχνανε αφειδώς. Το δικό μας, γλίσχρο, αγωνιώδες, προβληματικό, μα σε κάθε ελληνικό στήθος είχε ριζώσει μια βουβή και αμετάκλητη απόφαση: «δεν θα περάσουν».¹⁸⁸ Ιδιαίτερα σκληρές μάχες εκ του συστάδην διεξήχθησαν στα υψώματα 717 και 731, Κιάφε Λουζίτ και Μπρέγκου Ραπίτ. Παρά τις μεγάλες προσδοκίες του Μουσολίνι, από τις πρώτες μέρες της επίθεσης φάνηκε η αδυναμία των Ιταλών να πετύχουν τους στόχους τους· ωστόσο αποφασίστηκε να συνεχιστούν οι επιθέσεις “πάση θυσία”.

Ιδιαίτερη σημασία απέκτησε το ύψωμα 731, εναντίον του οποίου εξαπολύθηκαν μέχρι τις 19 Μαρτίου σχεδόν 18 επιθέσεις με μεγάλες απώλειες εκατέρωθεν. Το θέαμα εκεί μετά το πέρας των μαχών ήταν

¹⁸⁷ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου 1940-1941 (επιχειρήσεις στρατού ξηράς)*, Αθήνα, 2012, σελ. 132-133.

¹⁸⁸ Γιάννης Μπεράτης, *Το πλατό ποτάμι*, Οι φίλοι του βιβλίου, Αθήνα, 1946, σελ. 142.

αποκρουστικό. Αν και ο ταγματάρχης Π. Ελευθεριάδης είχε αντικρίσει εικόνες ανθρωποσφαγής στη Μακεδονία και τη Μικρά Ασία, τα όσα είδε εκεί ξεπερνούσαν τη φαντασία: «Όλη σχεδόν η ορατή κατά μήκος της μεταξύ των δύο υψωμάτων κορυφογραμμής ζώνη, πλάτους περίπου 150 μέτρων, ήτο κεκαλυμμένη δια πτωμάτων, εγκατεσπαρμένων κατά σωρούς, μεταξύ των οποίων, ως διακοσμητικόν συμπλήρωμα, προέβαλλον αποκεκομμένα μέλη κατατεμαχισθέντων μαχητών. Η μακάβριος εντύπωσις εκορυφούτο δια της θέας θανασίμου εναγκαλισμού αντιπάλων, εξ ων ουκ ολίγοι από της ελληνικής πλευράς».¹⁸⁹ Η τελευταία προσπάθεια για την κατάληψη του θρυλικού πλέον υψώματος έλαβε χώρα στις 24 Μαρτίου, χωρίς όμως αποτέλεσμα.

Η εαρινή επίθεση απέτυχε παταγωδώς προς μεγάλη απογοήτευση του Μουσολίνι. Η λογική της εφόρμησης του πεζικού σε καλά οχυρωμένες θέσεις αποδείχτηκε εντελώς αποτυχημένη. Επίσης η απεγνωσμένη προσπάθειά του δικτάτορα να σώσει το φασιστικό γόητρο και να φέρει μια σημαντική νίκη με κάθε κόστος, προξένησε πολύ σημαντικές απώλειες: 11.800 Ιταλοί και 5.500 Έλληνες χάθηκαν κατά τη διάρκεια της ύστατης και απέλπιδας ιταλικής προσπάθειας.¹⁹⁰ Η κατάληψη της Ελλάδας που θεωρήθηκε υπόθεση λίγων ημερών, αποδείχτηκε χίμαιρα για τους Ιταλούς, μετά την ολοκληρωτική τους αποτυχία.

¹⁸⁹ Νίκος Πηγαδάς, *Το ΟΧΙ της Ρωμιοσύνης. Το Έπος 1940-41. Φως στην ιστορική αλήθεια*, Μπατσιούλας, Αθήνα, 2014, σελ. 175.

¹⁹⁰ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου 1940-1941 (επιχειρήσεις στρατού ξηράς)*, Αθήνα, 2012, σελ. 142.

4.8: Η ΑΛΛΗ ΟΨΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ-ΣΤΑ ΜΕΤΟΠΙΣΘΕΝ

Ενώ ο πόλεμος συνεχιζόταν και οι απανωτές νίκες του ελληνικού στρατού γέμιζαν υπερηφάνεια έναν ολόκληρο λαό, υπήρχαν και ορισμένοι που δεν μπορούσαν να χαρούν, όπως οι υπόλοιποι συμπατριώτες τους. Ήταν οι ανάπηροι πολέμου, οι ακρωτηριασμένοι, οι τραυματίες. Άνθρωποι που ο πόλεμος τους κατέστρεψε τη ζωή είτε σωματικά είτε ψυχικά. Ενώ όμως ορισμένα σωματικά τραύματα μπορούσαν να επουλωθούν, τα ψυχικά θα τους ακολουθούσαν σε όλη τους τη ζωή. Όλος ο λαός αγκάλιασε αυτούς τους τραυματίες πολέμου και τους φέρθηκε με στοργή, σαν να ήταν δικά του παιδιά. Οργανώσεις όπως ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός και το Λύκειο των Ελληνίδων πρόσφεραν τα μέγιστα στα μετόπισθεν. Η πολεμική αναμέτρηση κατάφερε να παραμερίσει τις ταξικές διαφορές που χώριζαν τις γυναίκες των ανώτερων τάξεων από τις υπόλοιπες και τις έκανε να εργαστούν από κοινού με ζήλο και αφοσίωση: *«Τα νοσοκομεία έχουν γεμίσει από κορίτσια της αριστοκρατίας τα οποία προσέτρεξαν και κατετάγησαν εθελουσίως νοσοκόμες για να θεραπεύσουν τους τραυματίες... Όπου περνούν στρατιώτες τραυματίες μας τους υποδέχονται ο κόσμος με κυρίας περιθάλψεως, δώρα άφθονα προσφέρουν στον στρατόν μας»*.¹⁹¹

Στα νοσοκομεία τα συναισθήματα είναι ανάμικτα. Πρόσωπα χλωμά και λυπημένα μαζί με πρόσωπα γελαστά, που δεν έχασαν την πίστη τους παρά τα όσα υπέφεραν στον πόλεμο: *«Από τα υπόγεια έμπαιναν τα φορεία για να απαλλαγούν πρώτα οι άμοιροι βαριά τραυματισμένοι στρατιώτες μας από τον πρώτο εχθρό τους: την ψείρα...*

¹⁹¹ Κώστας Ν. Χατζηπατέρας – Μαρία Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40 – 41*, 4^η έκδοση, Κέδρος, Αθήνα, 1982, σελ. 223. Εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», 2/2/1941.

Και τι δεν έβλεπε κανείς εκεί: πρόσωπα σκυθρωπά, άμορφα που δεν μπόρεσαν ν' αντιδράσουν στο βάρος των πόνων και των κακουχιών. Άλλα γελαστά με πίστη στη Νίκη και στο ξεπέραςμα της αναπηρίας. Άλλα αδιάφορα, χαμένα...».¹⁹² Οι περισσότεροι από τους βαριά τραυματισμένους είχαν πάθει κρυοπαγήματα και είχαν χάσει και τα δυο πόδια. Κάποια φορά που μια νοσοκόμα προσπάθησε να δώσει κουράγιο σ' έναν τραυματία χωρίς πόδια, λέγοντάς του πως θα τα καταφέρει να περπατήσει, όπως πριν χάρη στη σύγχρονη ιατρική, αντιμετώπισε τη βίαιη αντίδρασή του και τότε κατάλαβε το σφάλμα της: «Θεέ μου, ποια αντίδραση, ποια υστερία! Ήταν η απάντησις. Σας βεβαιώ πως αν μπορούσε το παλληκάρι αυτό να σηκωθεί από το κρεβάτι του θα με σκότωνε ασφαλώς.. Η καρδιά μου ράγισε...».¹⁹³

Η κατάσταση στα νοσοκομεία ήταν επίσης αποκαρδιωτική. Όλοι οι όροφοι και οι αίθουσες ήταν γεμάτες από εκατοντάδες τραυματίες που κείτονταν ακόμα και στους διαδρόμους, ξαπλωμένοι κάτω· χλωμοί, αξύριστοι, βρώμικοι με μακριά μαλλιά, γεμάτοι ψείρες και με τις πληγές τους ακάλυπτες. Οι λιγοστές νοσοκόμες και οι γιατροί αδυνατούσαν να αντεπεξέλθουν στο χάος που επικρατούσε. Ένας γιατρός πήγε και έφερε τσιγάρα και καραμέλες για να τα μοιράσει στους τραυματίες και να απαλύνει τον πόνο τους: «Με μάτια βουρκωμένα έβαζα σε κάθε χέρι που έβλεπα τεντωμένο μπροστά μου από κάτι... Χέρια ικετευτικά, ματιές πονεμένες, σιγανές παρακλητικές φωνές «κυρ επιλοχία κι' εμένα», άνθρωποι που σε λίγο ίσως θα ξεψυχούσανε, άγνωστοι, αφανείς... Απέραντο τέμενος πόνου, θυσίας, ολοκαυτώματος...».¹⁹⁴

¹⁹² Κώστας Ν. Χατζηπατέρας – Μαρία Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40 – 41*, 4^η έκδοση, Κέδρος, Αθήνα, 1982, σελ. 226. Μαρτυρία της Ε. Μελέκου.

¹⁹³ Ο.π.

¹⁹⁴ Ο.π, σελ. 230. Μαρτυρία του Ε. Ειμαρμένου.

4.9:ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΟΙ ΜΕ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ

Ο θάνατος ως κυρίαρχο στοιχείο κάθε πολεμικής αναμέτρησης είναι πανταχού παρών. Η μία όψη του θανάτου είναι αυτή των νεκρών στρατιωτών. Νέοι άνθρωποι πεθαίνουν στις μάχες ή τραυματίζονται και ξεψυχούν αργότερα. Τα πεδία των μαχών καλύπτονται με κορμιά πολεμιστών, πολλές φορές ακρωτηριασμένα και παραμορφωμένα. Άλλοτε πάλι οι στρατιώτες ανακαλύπτουν διαμελισμένα κορμιά συμπολεμιστών τους κατά τη διάρκεια δημιουργίας ορυγμάτων «...*μα ο φοβερός πόνος που τους σφίγγει την καρδιά μ' αυτό το θέαμα, δεν τους εμποδίζει να εξακολουθήσουν το επίπονο έργο τους, αλλά τους δίνει θάρρος, δύναμι και τους ανάβει τον πόθο να εκδικηθούν το χαμό των φίλων τους...*».¹⁹⁵ Πρόχειροι τάφοι δημιουργούνται και οι πεσόντες θάβονται πρόχειρα και βιαστικά, ενώ άλλες φορές δε θάβονται καθόλου και μετά από χρόνια ανακαλύπτονται τα λείψανά τους τυχαία. Η ταφή των νεκρών, μια πανάρχαια ηθική υποχρέωση των ζωντανών, παραμερίζεται σε καιρό πολέμου.

Ο Βλ. Καρατζίκας κατέγραψε στο ημερολόγιό του μια ιστορία σχετικά μ' έναν άταφο Έλληνα μαχητή. Η μαρτυρία αυτή αποδεικνύει το σεβασμό που έδειχναν οι στρατιώτες απέναντι στους νεκρούς συμπολεμιστές τους, αλλά και τη σημασία που απέδιδαν στην αξιοπρεπή μεταχείριση των νεκρών: «*Αποφασίσαμε 4 στρατιώται με επικεφαλής τον Λοχία Θεοδώρου να πάμε να θάψουμε έναν Έλληνα στρατιώτην, ο οποίος θα ήτο νεκρός από τις 15 ή 20-2-41. Ως φαίνεται ο μακαρίτης θα είχε*

¹⁹⁵ Γενικό Επιτελείο Στρατού /Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Μνήμες Πολέμου 1897-1974, οι αγώνες του ελληνικού Έθνους μέσα από προσωπικές μαρτυρίες*, Αθήνα, 2012, σελ. 203. Μαρτυρία του Γεωργίου Α. Κίτσου.

τραυματισθή και επήγε σε ένα μισοκατεστραμμένο σπιτάκι, προ της Πεστάνης, να κοιμηθή, πλήν όμως δεν άντεξε και την νύκτα επέθανε... Ήτο μισοσκεπασμένος, το στόμα του ανοικτό, τα μάτια του κατεστραμμένα και αρχίναγαν να σχηματίζονται δύο τρύπες. Κάποιος Χριστιανός του είχε σταυρώσει τα χέρια, και του είχε βάλλει ένα μικρό εικόνισμα και την Αγίαν Επιστολήν... Ανοίξαμε ένα κανονικό τάφον και επήγαμε να τον μεταφέρομεν. Εμύριζε απελπιστικά και αναγκασθήκαμε να βάλωμεν μπαμπάκι στην μύτη και μαντήλι στο στόμα. Απλώσαμε μια κουβέρτα κάτω και τον συγκώσαμε και τον εβάλαμε μέσα. Η βαρειά οσμή μας επροκαλούσε τον εμμετό. Τα άγρια χαρακτηριστικά του προσώπου του μας ανατρίχιασαν. Τον σκεπάσαμε με μια καταματωμένην κουβέρτα και τον μεταφέραμε 4 στον τάφον. Τον βάλαμε μέσα, ερρίζαμε από μια χούφτα χώμα και ευχηθήκαμε ο Θεός να απαπαύση την ψυχήν του. Ενώ δε εγώ και ο Νίκος ερρίχναμε χώμα με τα [δυσ], ο Γιαννακούρης έψελνε λίγα αποσπάσματα από την νεκρόσιμον ψαλμωδίαν. Του κάναμε καλό μνήμα. Ένας σταυρός με πετραδάκια μικρά και λευκά ομόρφηναν το μνήμα. Εκάναμε και ένα Σταυρό από δυο κλαδιά χονδρά, εγώ δε έκοψα λίγα ανθισμένα κλαριά και τα έβαλα κοντά στο Σταυρό. Ο Γιαννακούρης σε ένα χαρτόνι από τσιγάρα έγραψε «Άγνωστος στρατιώτης πεσών στα στενά της Κλεισούρας» «Ηρωϊκέ συνάδελφε, κομήσου τον αιώνιον ύπνον». Όλοι εφύγαμε υπερήφανοι και ευχαριστημένοι, διότι εκάναμεν μια πράξιν ιεράν και με απώλυτον θρησκευτικήν ευλάβειαν».¹⁹⁶

Άλλοτε πάλι ο θάνατος πολεμιστών και η αδυναμία διάσωσής τους προξενούσε μεγάλη θλίψη στους στρατιώτες. Κατά τη διάρκεια της εαρινής επίθεσης και μετά τους βομβαρδισμούς, ένας στρατιώτης βρέθηκε σοβαρά τραυματισμένος μέσα σε μια χαράδρα, ανάμεσα σε

¹⁹⁶ Βλάσης Καρατζίκας, *Ημερολόγιον εκστρατείας: Νοέμ. 1940 – Απρ. 1941*, Ερμής, 2007, σελ. 112-113.

Έλληνες και Ιταλούς· καταλαβαίνοντας πως το τέλος του πλησίαζε φώναζε απελπισμένα να τον βοηθήσουν, όμως οποιαδήποτε βοήθεια εκείνη τη στιγμή ήταν αδύνατη, γιατί ισοδυναμούσε με θάνατο. Σιγά-σιγά η φωνή εξασθενούσε, ώσπου έσβησε εντελώς: *«Τι θέαμα θλιβερό και άκουσμα φρικτό ο συνάδελφός σου να ψυχορραγεί και να μην είσαι σε θέση να του προσφέρεις βοήθεια...»*.¹⁹⁷ Τραυματισμένοι στρατιώτες νιώθοντας πως θα χάνονταν για πάντα παρακαλούσαν τους συμπολεμιστές τους να πούνε λόγια ηρωικά στους δικούς τους, να μάθουν ότι πέθαναν γενναία: *«Κύριε επιλοχία να γράψης στην μάννα μου ότι πέθανα πολεμώντας για την Πατρίδα...»*.¹⁹⁸

Η άλλη όψη του θανάτου αφορά αυτούς που μένουν πίσω για να θρηνούν τους νεκρούς τους. Οι συγγενείς των πολεμιστών «αργοπεθαίνουν» κάθε μέρα, αγωνιώντας για την τύχη των παιδιών τους. Στις πόλεις και τα χωριά ξεφυλλίζουν με φόβο τις εφημερίδες που μεταδίδουν τα νέα του πολέμου. Τρέμουν στην ιδέα πως ο δικός τους άνθρωπος θα είναι μέσα στον κατάλογο με τους τραυματίες ή τους νεκρούς: *«...Και πάλι σήμερα το πρωί σκύβαμε στην εφημερίδα, πάνω από τα ονόματα των τραυματιών και κλείναμε τα μάτια από τον τρόμο ενός κακού ενδεχομένου κι' αφουγκραζόμασταν το κουδούνι της πόρτας, μήπως κι' ερχόταν κανένα άλλο γράμμα, μήπως, Θεέ μου, ο φάκελλος είχε καμμιάν επίσημη σφραγίδα και το χαρτί μέσα καμμιά υπογραφή του Μεράρχου, με λόγια «πλήρη εθνικής εξάρσεως», για το θάνατο ενός «ήρωος, πεσόντος εις το πεδίο της τιμής, υπέρ πίστεως και πατρίδος...»*.¹⁹⁹

¹⁹⁷ Γενικό Επιτελείο Στρατού /Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Μνήμες Πολέμου 1897-1974, οι αγώνες του ελληνικού Έθνους μέσα από προσωπικές μαρτυρίες*, Αθήνα, 2012, σελ. 204. Μαρτυρία του Στέφανου Ι. Κολλίντζα.

¹⁹⁸ Ο.π.

¹⁹⁹ Κώστας Ν. Χατζηπατέρας – Μαρία Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40 – 41*, 4^η έκδοση, Κέδρος, Αθήνα, 1982, σελ. 192. Μαρτυρία του Γ. Θ. Βαφόπουλου

Πρέπει να τονιστεί ότι σε γενικές γραμμές οι Έλληνες αποδέχτηκαν με γενναιότητα την είδηση του θανάτου των δικών τους ανθρώπων. Υπάρχουν πολλές καταγραφές που το αποδεικνύουν. Μέσα τους προφανώς θα υπέφεραν, αλλά δεν έπρεπε να φανούν αδύναμοι· αποδέχονταν στωικά τη μοίρα τους. *«Ο Δημητρός μου, ο μοναχογιός μου, προστάτης τριών κοριτσιών μου έπεσεν υπέρ πατρίδος, χαλάλι της πατρίδος ο Δημητρός μου, ας ήταν να πέθαινα και εγώ πολεμώντας μαζί του. Ζήτω η πατρίς...»*.²⁰⁰ Οι μάνες του '40 ένιωθαν τιμή και περηφάνεια που τα παιδιά τους είχαν θυσιάσει για την Ελλάδα, θυμίζοντας ανάλογα παραδείγματα από την αρχαία Ελλάδα: *«Τον μοναδικόν μου δια τας δυσμάς της ζωής μου γηρότροφον προσέφερα εις την αγαπημένην μας πατρίδα ως ελάχιστην συμβολήν της οικογενείας μου εις τον ιερόν αγώνα...»*.²⁰¹

²⁰⁰ Ο.π, σελ. 194. Εφημερίδα «Η Πρωία», 20/2/1941.

²⁰¹ Ο.π, σελ. 193. Εφημερίδα «Ο Τύπος», 20/1/1941.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο

ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΕΙΣΒΟΛΗ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

(6 - 27 Απριλίου 1941)

5.1:ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΕΙΣΒΟΛΗ

Ενώ ο γερμανικός στρατός έχει κυριαρχήσει σχεδόν σε ολόκληρη την Ευρώπη, η Ελλάδα αποφασίζει να πολεμήσει και να αντισταθεί. Σε γενικές γραμμές η στάση των Ελλήνων στρατιωτών απέναντι στην είδηση της επικείμενης γερμανικής εισβολής ήταν μάλλον ψύχραιμη. Ο αγώνας που είχαν διεξαγάγει στα βουνά τους προηγούμενους μήνες, τους είχε σκληραγωγήσει σε μεγάλο βαθμό. Ήταν έτοιμοι να πολεμήσουν το νέο εισβολέα, όπως το είχαν πράξει και στην περίπτωση των Ιταλών. *«Ενωρίς τ' απόγεμα κυκλοφόρησε η φήμη ότι η Γερμανία μας κήρυξε τον πόλεμον. Δεν το πήραμε στα σοβαρά και μπορώ να πω πως όλοι μας δεν ανησυχήσαμε και πολύ... Σαν μπαρουτοκαπνισμένοι εμπειροπόλεμοι που είμεθα και ύστερα από τόσα που είχαμε περάσει τόσους μήνες πολεμώντας και αντιμετωπίζοντας τον φοβερόν χειμώνα του Τεπελενίου, Κουρβελεσίου κ.λπ., λέγαμε μέσα μας δεν βαριέσαι, τι Ιταλοί, τι Γερμανοί, ότι θέλει ας γίνει και το ρίχναμε στα καλαμπούρια μεταξύ μας».*²⁰²

Την ίδια ακριβώς αντίληψη σχετικά με την γερμανική εισβολή έχει ο Κ. Μαγγιόρακος, ο οποίος δε δείχνει να πτοείται. Αντιθέτως θεωρεί τιμή του να υπερασπίζεται την πατρίδα του απέναντι στην εισβολή μιας πανίσχυρης δύναμης. Ένας «μικρός λαός που πολεμάει δίχως σπαθιά και

²⁰² Αρχείο Γ.Ε.Σ. / Δ.Ι.Σ, Φάκ. 694, Υποφ. Γ', έγγραφο 1, Κωνσταντίνος Ι. Αναγνωστόπουλος, Ημερολογιακή αναγραφή επιχειρήσεων, σελ. 237.

βόλια»: «Να επιτεθούν δυο κολοσσοί εναντίον μιας φούχτας ανθρώπων. Αυτό βέβαια είναι προς τιμήν μας, αλλά κανείς δεν ξέρει πώς θα τελειώσει ο πόλεμος. Εντούτοις όλοι διατηρήσαμε την ψυχραιμία μας και όλοι είπαμε πως υπάρχει και άλλος Ελληνικός Στρατός, κάπου εκεί στη Μακεδονία και στη Θράκη, που περιμένει έτοιμος να θυσιασθεί. Κανείς δεν ασχολήθηκε περισσότερο με αυτή την κακή είδησι».²⁰³

Για ακόμη μία φορά οι Έλληνες πολεμιστές καλούνται σ' έναν αγώνα ακόμα πιο δύσκολο και οδυνηρό από τον προηγούμενο. Καλούνται ν' αντιμετωπίσουν το νέο εισβολέα, όπως έπραξαν κατά των Ιταλών και όπως είχαν πράξει οι πρόγονοί τους κατά των Περσών: *«Νέον κεφάλαιον νέα σελίδα ανοίγει σήμερα η ελληνική ιστορία. Η Ελλάς από της πέντε το πρωί σήμερα αντιμετωπίζει δια των όπλων και το Γερμανικό Κράτος. Η ένδοξος αυτή χώρα των οκτώ εκατομμυρίων αντιμετωπίζει σήμερα την δύναμιν των διακοσίων εκατομμυρίων... Τιμή και δόξα στα ελληνικά νειάτα που έπεσαν και θα πέσουν για την τιμή του Έθνους. Τιμή και δόξα στα Ελληνόπουλα που τώρα και έξι μήνες αντιμετώπισαν και ξευτέλησαν τα οκτώ εκατομμύρια των λογχών του Μουσολίνη. Τιμή σε αυτούς που σήμερα επαναλαμβάνουν την φράσιν του ΛΕΩΝΙΔΑ «υπό σκυάν πολεμήσωμεν».²⁰⁴*

Στις επιστολές των στρατιωτών μπορεί να διακρίνει κανείς την αποφασιστικότητα και το σθένος με το οποίο αντιμετωπίζουν τη νέα εισβολή: *«Το σύνθημά μας όλων των Ελλήνων είναι να πολεμήσωμεν έστω και αν πέσωμε μέχρις ενός, όπως οι 300 του Λεωνίδα, αντιγράφοντες την τρισχιλιετή ιστορία μας... Στα σύνορα ο γενναίος μας στρατός μάχεται*

²⁰³ Ελένη Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα: Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940-1941 μέσα από τα προσωπικά ημερολόγια Ελλήνων Στρατιωτών*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2007, σελ. 388. Μαρτυρία του Κ. Μαγγιοράκου.

²⁰⁴ Αρχείο Γ.Ε.Σ. / Δ.Ι.Σ., Φακ. 693 Υποφ. Δ' Έγγραφο 2 α, Ηλίας Κωστής, *Ατομικόν ημερολόγιον του ελληνο-αλβανικού πολέμου 1940 – 1941*, σελ. 34.

*υπερασπίζων το πατρώον έδαφος. Γεια σου αθάνατη Ελλάς...»*²⁰⁵

Στο ίδιο κλίμα κινήθηκαν και οι ελληνικές εφημερίδες εκείνων των ημερών. Η ατμόσφαιρα ήταν σε γενικές γραμμές ενθουσιώδης και κυριαρχούσε η αίσθηση πως ο ελληνικός στρατός θα μπορούσε να επαναλάβει ένα δεύτερο «θαύμα» εναντίον των Γερμανών. Το στοιχείο που τόνιζαν κυρίως, όπως εξάλλου έκαναν και πολλοί στρατιώτες, ήταν η αριθμητική υπεροχή των αντιπάλων και μιλούσαν για τις «νέες σελίδες δόξας» που γράφονταν εκείνη την περίοδο. Η αθηναϊκή εφημερίδα «Ελληνικόν Μέλλον» έκανε λόγο για «140 εκατομμύρια βαρβάρων επιδρομέων εναντίον 8 εκατομμυρίων ελληνικών ψυχών» και επίσης για «σωρούς γερμανικών πτωμάτων στα χαρακώματα», καθώς ο ελληνικός στρατός «θραύει τας λυσσώδεις επιθέσεις του εχθρού».²⁰⁶ Η εφημερίδα «Πρωία» ανέφερε πως «αι δυνάμεις μας γράφουν ήδη τη μεγαλυτέραν εποποιίαν της ιστορίας μας αποκρούουσai επιτυχώς τον εισβολέα».²⁰⁷

Στο αντίποδα αυτών των αντιδράσεων απέναντι στην εισβολή, η πραγματικότητα είναι εντελώς διαφορετική στο οχυρό Ιστίμπεη. Εκεί στις 6 Απριλίου οι άνδρες έκλαιγαν από το φόβο τους αρνούμενοι να λάβουν θέσεις στα πολυβολεία και να βάλουν κατά του εχθρού. Ο διοικητής του τμήματος αναγκάστηκε να ζητήσει να εκτελέσουν επιτόπου κάποιον στρατιώτη για να φοβηθούν οι υπόλοιποι και να πολεμήσουν. «Είναι αυτός ο Ελληνικός στρατός που νίκησε στην Αλβανία»; αναρωτήθηκε ο Γ. Δ. Αγιαννιτόπουλος.²⁰⁸ Οι στρατιώτες αυτοί της πρώτης γραμμής δείλιαζαν να εκτεθούν απέναντι στις γερμανικές δυνάμεις και να βρουν το θάνατο. Έτρεμαν απ' το φόβο τους

²⁰⁵ Κώστας Ν. Χατζηπατέρας – Μαρία Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40 – 41*, 4^η έκδοση, Κέδρος, Αθήνα, 1982, σελ. 350. Εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», 12/4/1941

²⁰⁶ Ό.π, σελ. 350. Εφημερίδα «Ελληνικόν Μέλλον», 7/4/1941

²⁰⁷ Ό.π, σελ. 348. Εφημερίδα «Πρωία», 7/4/1941.

²⁰⁸ Γεώργιος Δ. Αγιαννιτόπουλος, *Οχυρό Ιστίμπεη, η γερμανική επίθεση της 6ης Απριλίου 1941. Προσωπική μαρτυρία του συγγραφέα, μαχητή στο οχυρό*, Αθήνα, 1995, σελ. 18.

και αναλογίζονταν τις οικογένειές τους και τους δικούς τους. Όμως οι αξιωματικοί διέταζαν να εκτελεσθούν πάραυτα οι εντολές τους αδιαφορώντας για τις απώλειες. Οι στρατιώτες ζητούσαν από τους αξιωματικούς τους να τους λυπηθούν και να μην τους στείλουν σε επικίνδυνες αποστολές και εκείνοι απαντούσαν: «*Απόψε θέλω 8 άνδρες για θάνατο... Τόσο πολύτιμη είναι η ζωή σου και τη φυλάς;*»²⁰⁹

Επίσης παρατηρήθηκαν πολλά φαινόμενα απειθαρχίας των στρατιωτών προς τους ανωτέρους τους, αλλά και λιποταξίες. Σε πολλές περιπτώσεις λίγο έλειψε να αλληλοσκοτωθούν Έλληνες πολεμιστές μεταξύ τους, καθώς οι αξιωματικοί απειλούσαν τους στρατιώτες και το αντίθετο. Σε ορισμένες περιπτώσεις στρατιώτες με την απειλή των όπλων εγκατέλειψαν τους αξιωματικούς τους και τράπηκαν σε άτακτη φυγή, παίρνοντας μαζί τους τρόφιμα και πολεμοφόδια: «*Οι ίδιοι αυτοί στρατιώτες, Μακεδόνες ως επί το πλείστο, που πολέμησαν σαν λιοντάρια, τώρα έγιναν αλλιώτικοι!*».²¹⁰

Μαρτυρίες σαν κι αυτές απουσιάζουν από τις περιγραφές που αφορούν στη στάση των Ελλήνων πολεμιστών σ' όλη τη διάρκεια της αναμέτρησης με τους εισβολείς. Γενικά η ιστοριογραφία παρουσιάζει έναν ελληνικό στρατό ατρόμητο και άφοβο, που αντιστάθηκε με απaráμιλλο θάρρος και αυταπάρνηση και δε δείλιασε ούτε στιγμή. Παρά το γεγονός ότι αυτό ισχύει σε γενικές γραμμές, υπάρχει και η άλλη όψη του θέματος, η οποία δεν προβάλλεται σχεδόν ποτέ, αλλά υπάρχει και είναι φυσιολογικό. Οι άνθρωποι δεν είναι προγραμματισμένες πολεμικές μηχανές και είναι ευάλωτοι. Ο ψυχισμός τους αλλάζει και δεν έχουν απεριόριστες αντοχές. Πόσο μάλλον όταν πρόκειται για στρατιώτες που

²⁰⁹ Δημήτριος Λουκάτος, *Οπλίτης στο Αλβανικό μέτωπο. Ημερολογιακές σημειώσεις 1940-41*, Ποταμός, Αθήνα, 2001, σελ. 266.

²¹⁰ Κώστας Αθ. Γεωργιάς, *Στον πόλεμο της Αλβανίας, Χρονικό του έπους 40 – 41*, Αθήνα, 1981, σελ. 67.

πολεμούν ακατάπαυστα για μήνες. Είναι ανθρώπινο λοιπόν και πιθανό ορισμένοι να λιποψυχήσουν, χωρίς αυτό να τους καθιστά απαραίτητως προδότες ή ανανδρους “ριψάσπιδες”.

5.2: Η ΜΑΧΗ ΤΩΝ ΟΧΥΡΩΝ

Η ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΤΩΝ ΝΙΚΗΜΕΝΩΝ

Σε ό,τι αφορά τα στρατιωτικά γεγονότα, από την πρώτη μέρα της επίθεσης έκανε την εμφάνισή της και η γερμανική πολεμική αεροπορία, η οποία βομβάρδιζε και προκαλούσε μεγάλες απώλειες στους Έλληνες μαχητές. Τα βομβαρδιστικά κάθετης εφόρμησης, Stuka, εμφανίζονταν σε σμήνη των 12 αεροπλάνων και επιτελούσαν το έργο τους εναντίον των οχυρώσεων, *«με την ακρίβεια που γεμίζει τ' αυλάκια της σποράς σιτάρι ο γεωργός»*.²¹¹ Τα οχυρά Ιστίμπεη και Κέλκαγια που βρίσκονταν μόλις 250 μέτρα από τα σύνορα υπέστησαν μεγάλες απώλειες, καθώς σε λιγότερο από μια ώρα είχαν χαθεί οι μισοί αξιωματικοί και το ένα τρίτο της φρουράς. Εκτός από την αεροπορία τρόμο στους αμυνόμενους προξένησαν και τα ογκώδη γερμανικά άρματα μάχης. Τα ελληνικά όπλα στάθηκε αδύνατο να τους προξενήσουν οποιαδήποτε φθορά και έτσι εκείνα προέλαυναν χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία προς τα ελληνικά οχυρά. Οι Γερμανοί χρησιμοποιούσαν διάφορα μέσα για να αναγκάσουν τους αμυνομένους να καταθέσουν τα όπλα: Σε ορισμένες περιπτώσεις έχτισαν με πέτρες και χώμα τις πολεμίστρες και τις εξόδους του εξαερισμού, ώστε να προκαλέσουν ασφυξία στους στρατιώτες των οχυρών. Υπάρχει επίσης μια μαρτυρία, σύμφωνα με την οποία οι επιτιθέμενοι δε δίστασαν ακόμα και να συνθλίψουν Γερμανούς στρατιώτες που κείτονταν τραυματίες στο έδαφος ή ήταν ήδη νεκροί, προξενώντας απέχθεια και αποτροπιασμό στους Έλληνες μαχητές: *«...Ό,τι βρεθή στο δρόμο τους ισοπεδώνεται, σιδερένια παλούκια, υλικό εγκαταλειμμένο, συρματοπλέγματα. Δε λυπούνται μήτε τους πληγωμένους Ναζήδες, όσους τύχουν μπροστά τους, παρά τους πλακώνουν άπονα, δε σέβονται μήτε τους*

²¹¹ Χρήστος Ζαλοκώστας, *Ρούπελ*, 4η Έκδοση, βιβλιοπωλείο της Εστίας, σελ. 19.

σκοτωμένους που τους λυώνουν ξεχύνοντας στο χώμα τα υγρά από τα οποία είναι γεμάτα τα τουμπανιασμένα σώματά τους».²¹²

Στη γραμμή Μεταξά, η οποία είχε δημιουργηθεί για την αντιμετώπιση της βουλγαρικής απειλής, διεξήχθησαν για τέσσερις ημέρες σφοδρές μάχες με σημαντικές απώλειες για τους επιτιθέμενους. Στα οχυρά του Ρούπελ οι αμυνόμενοι προέβαλαν πείσμονα αντίσταση και κατάφεραν να αποκρούσουν τις αλλεπάλληλες γερμανικές επιθέσεις. Δεν ήταν λίγες οι φορές κατά τη διάρκεια των μαχών στη γραμμή Μεταξά, που οι Γερμανοί τίμησαν τους αντιπάλους τους, αναγνωρίζοντας την ανδρεία τους: *«Στην έξοδο του οχυρού μας περίμενε μια μεγάλη έκπληξη. Βρισκόταν παρατεταγμένο ένα τιμητικό γερμανικό απόσπασμα και παρουσίασε όπλα στους αξιωματικούς. Ο διοικητής του γερμανικού αποσπάσματος μας συνεχάρη για την άμυνα του οχυρού. Και δεν υπάρχει καλύτερη επιβεβαίωση για τον αμυνόμενο, ότι εξετέλεσε πιστά το εθνικό του καθήκον, από τα συγχαρητήρια του διοικητή της επιτιθέμενης εχθρικής μονάδας»*.²¹³

Οι Έλληνες παρά την ηρωική τους αντίσταση στη μάχη των οχυρών υπέκυψαν. Πολέμησαν γενναία, αρνούμενοι να παραδοθούν στο μοιραίο, που έμοιαζε μάλλον αναπόφευκτο. Τελικά όμως η γραμμή διασπάστηκε από την 6^η ορεινή μεραρχία, η οποία κατάφερε να διασχίσει τη χιονισμένη κορυφή του όρους Κερκίνη ύψους 2.000 μέτρων, που εθεωρείτο απροσπέλαστη. Η ανατολική Μακεδονία και η Θράκη είχαν πια χαθεί· τα όπλα εκεί είχαν σιγήσει και ο δρόμος για τη νότια Ελλάδα ήταν ανοικτός.

²¹² Γενικό Επιτελείο Στρατού /Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Μνήμες Πολέμου 1897-1974, οι αγώνες του ελληνικού Έθνους μέσα από προσωπικές μαρτυρίες*, Αθήνα, 2012, σελ. 195.

²¹³ Νίκος Γιαννόπουλος, *Το ξεχασμένο «ΟΧΙ»: η γερμανική εισβολή στην Ελλάδα*, Historical Quest, Αθήνα, 2015, σελ. 59-60.

5.3: Η ΠΡΩΤΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΤΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ Η ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ

Η κατάρρευση του μετώπου και οι μετέπειτα εξελίξεις είναι ένα πολύπλοκο ζήτημα, στο οποίο δεν είναι δυνατόν να επεκταθούμε, εφόσον δεν αποτελεί αντικείμενο αυτής της εργασίας· επομένως θα αναφερθούμε ακροθιγώς. Μετά την κατάρρευση της γιουγκοσλαβικής άμυνας οι εξελίξεις ήταν ραγδαίες σε βάρος του ελληνικού αγώνα. Η 2^η θωρακισμένη γερμανική μεραρχία προέλασε εύκολα προς τη Θεσσαλονίκη, όπου στις 9 Απριλίου υπογράφηκε η πρώτη συνθηκολόγηση ελληνικής στρατιάς: οι 60.000 άνδρες του Τμήματος Στρατιάς Ανατολικής Μακεδονίας (Τ.Σ.Α.Μ.) διατάχθηκαν να παραδώσουν τα όπλα. Η είδηση αυτή προκάλεσε αισθήματα απογοήτευσης, πτώση του μέχρι τότε ακμαίου ηθικού. Πολλοί στρατιώτες διακατέχονταν πλέον από αισθήματα ηττοπάθειας και φόβου, τα οποία επηρέαζαν και τους άλλους συμπολεμιστές και εξαπλώνονταν με αστραπιαία ταχύτητα: *«Φήμες ότι κατελήφθη η Θεσσαλονίκη από τους Γερμανούς!! Είμεθα όλοι σκυθρωποί και στεναχωρημένοι. Πολλοί συζητούν τον τρόπο φυγής. Με μερικούς συμπλέκομαι για το δηλητήριο αυτό που χύνουν εις τους συναδέλφους. Το βράδυ στη σπηλιά υπνωτίζεται ένας Λοχίας για να μάθουμε περί της καταστάσεως!»*²¹⁴

Στα οχυρά Ποποτλίβιτσα η διαταγή της παράδοσης προκάλεσε αισθήματα απόγνωσης και απελπισίας. Οι στρατιώτες έκλαιγαν, αγκαλιάζονταν και φιλούσαν τα πολυβόλα, προκαλώντας συγκίνηση σε όσους παρακολουθούσαν το θέαμα, ενώ οι αξιωματικοί στέκονταν αμίλητοι χωρίς να μπορούν να αρθρώσουν λέξη για όσα

²¹⁴ Ελένη Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα: Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940-1941 μέσα από τα προσωπικά ημερολόγια Ελλήνων Στρατιωτών*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2007, σελ. 390. Μαρτυρία του Π. Θεοδωρακάκου.

διαδραματίζονταν. Η ατίμωση είναι μεγάλη για τους πολεμιστές της Ελλάδας. *«Ο ελληνικός στρατός είναι ευαίσθητος, ικανός για υπεράνθρωπα έργα όταν τ' αναλάβη με την ψυχή του κι έτοιμος να πάρη κατάκαρδα κάθε ματαίωση των ελπίδων του. Ποτέ στρατιώτες δε θέλαν πιο άδοξα ν' αποφύγουν την ατίμωση. Ένας ξανθός δημοδιδάσκαλος κι ένα χωριατόπουλο αυτοκτονούν. Πολλοί λοχίες με τις ομάδες μάχης τους το σκαν κρυφά για να μην αιχμαλωτισθούνε...»*.²¹⁵ Τόσο πολύ προσωπικό ζήτημα θεωρούσαν τον πόλεμο αυτόν οι Έλληνες, που δεν άντεξαν την ατίμωση και έφτασαν μέχρι αυτοκτονίας, γιατί προδόθηκαν οι αγώνες τους.

Εκείνες τις μέρες ήταν διάχυτη στην ατμόσφαιρα η αίσθηση της αποσύνθεσης και της αταξίας. Αν και οι στρατιώτες αρχικά είχαν δεχτεί με περηφάνεια και αξιοπρέπεια την είδηση της εισβολής, στη συνέχεια έχασαν το ηθικό τους. Οι λόγοι ήταν κυρίως η απουσία ενημέρωσης για τα τεκταινόμενα και κυρίως η έλλειψη μιας στρατιωτικής ηγεσίας ικανής να ανταποκριθεί στην κρισιμότητα της κατάστασης, γεγονός που προκαλούσε ανασφάλεια και πανικό στους στρατιώτες· από την άλλη η «καθυστέρηση στην έκδοση διαταγής συμπτύξεως» που καλλιεργούσε την ανυπακοή, μετέτρεπε τη σύμπτυξη σε άτακτη υποχώρηση, όπως στην περίπτωση του Β' Σώματος.²¹⁶

Η μαρτυρία του Δ. Δελφινόπουλου αποδεικνύει την πραγματικότητα, που αντιμετώπιζαν οι στρατιώτες: *«Το βράδυ της κρίσιμης αυτής ημέρας ειδοποιηθήκαμε για αναχώρηση. Καλά θα αναχωρήσουμε. Αλλά για πού; Πού πάμε; Προς τα εμπρός; Δεν υπάρχουν*

²¹⁵ Γενικό Επιτελείο Στρατού /Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Μνήμες Πολέμου 1897-1974, οι αγώνες του ελληνικού Έθνους μέσα από προσωπικές μαρτυρίες*, Αθήνα, 2012, σελ. 240.

²¹⁶ Ελένη Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα: Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940-1941 μέσα από τα προσωπικά ημερολόγια Ελλήνων Στρατιωτών*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2007, σελ. 387.

ούτε απλές ενδείξεις. Οπίσω; Γιατί; Ο στρατός μας είναι ανενημέρωτος. Δε γνωρίζει τι του γίνεται. Εδώ το ασυγχώρητο σφάλμα της ηγεσίας. Όφειλε να καταστήσει γνωστή την οπισθοχώρηση. Να μας συστήσει να πειθαρχήσουμε και να βαδίζουμε συντεταγμένοι, καθοδηγούμενοι από τους ίδιους τους αξιωματικούς μας».²¹⁷

Η απογοήτευση ήταν το κυρίαρχο συναίσθημα, αλλά και η ανασφάλεια που επικρατούσε επέτεινε την αγωνία των στρατιωτών, οι οποίοι δε γνώριζαν τι επρόκειτο να συμβεί: *«Οι αξιωματικοί μας είναι όλοι σαν σφαγμένοι και κανένας δεν γελάει. Όλη την ώρα σκεφτικοί και μόνο λίγες λέξεις ανταλλάσσουνε μεταξύ τους... Η στενοχώρια όλων μας δεν περιγράφεται... Όλος ο στρατός είχα χάσει το ηθικό του και ο καθένας κοίταζε να φύγει για να σωθεί. Έφευγαν, μάλλον εγκατέλειπαν τις τάξεις του Στρατού πολλοί στρατιώτες και πορεύοντο προς το εσωτερικό».²¹⁸*

Μετά την κατάρρευση της άμυνας στη Μακεδονία οι ελληνοβρετανικές δυνάμεις προχώρησαν σε αναδιάταξη των αμυντικών τους γραμμών στον Αλιάκμονα στις 10 Απριλίου, καθώς υπήρχε η απειλή από τις γερμανικές δυνάμεις που προήλαυναν από τη Φλώρινα. Οι αμυνόμενοι πολεμούσαν τους εισβολείς προβαίνοντας σε συνεχείς αναδιπλώσεις προς τα νότια, πραγματοποιώντας μια απέλπιδα προσπάθεια να τους ανακόψουν. Παράλληλα ο κύριος όγκος του ελληνικού στρατού βρισκόταν ακόμα στην Αλβανία και μόνο στις 12 Απριλίου έγιναν οι πρώτες κινήσεις υποχώρησής του. Οι στρατιώτες αδυνατούσαν να κατανοήσουν τους λόγους της καθυστέρησης και της απραξίας και η αίσθηση της προδοσίας και της εγκατάλειψης άρχισε να γίνεται έντονα αισθητή. Επικράτησε τότε μια κατάσταση απειθαρχίας και

²¹⁷ Δημήτρης Θ. Δελφινόπουλος, *Ημερολόγιο του ελληνοϊταλικού πολέμου 1940 – 1941 από τη σκοπιά ενός τηλεφωνητή*, επιμέλεια του Αλέξανδρου Αδαμίδη, Θεσσαλονίκη, 1996, σελ. 53.

²¹⁸ Μανόλης Παντινάκης, Γιάννης Κανελλάκης, *το ημερολόγιο του δακτυλογράφου στα αλβανικά βουνά, «Γράφω μέσα από την κόλαση...»*, Ρέθυμνο, 2013, σελ. 85-86.

μόλις έφτασαν οι εντολές για υποχώρηση, σε πολλές περιπτώσεις, η κατάσταση ξέφυγε από τον έλεγχο των διοικήσεων. Ξέσπασαν στάσεις, ενώ τα κρούσματα ανυπακοής και διαρροών προς τα μετόπισθεν αυξάνονταν συνεχώς. Δεν ήταν λίγοι οι στρατιώτες που τράπηκαν σε άτακτη φυγή, θεωρώντας πως έπρεπε να πάρουν τις τύχες στα χέρια τους, δεδομένου ότι δεν είχαν πια εμπιστοσύνη στην ηγεσία.²¹⁹ Κατά τη διάρκεια της οπισθοχώρησης δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις, που έγιναν έκτακτα Στρατοδικεία για περιπτώσεις λιποταξιών, οι οποίες ήταν αρκετές. Στις 6-7 Απριλίου καταδικάστηκαν και εκτελέστηκαν στρατιώτες της V μεραρχίας. Ο στρατιώτης Τ. Τράντας συμφωνεί μ' αυτή την πρακτική. Σύμφωνα με τον ίδιο: *«Όταν πιάσεις κάποιον και έχει πετάξει το όπλο του και έχει βρεθή 5 χιλιόμετρα κάτω απ' την μονάδα του, είναι άοπλος κλπ, τον περνάς από στρατοδικείο και τον εκτελείς. Διότι θα την κάνουν όλοι αυτή τη δουλειά»*.²²⁰

Οι στρατιώτες σκέφτονταν την τραγική κατάληξη που επεφύλασσε η μοίρα στην πατρίδα τους. Η συνθηκολόγηση δε θα ήταν το τέλος του δράματος, καθώς η επερχόμενη κατοχή και υποδούλωση έμοιαζε με το χειρότερο εφιάλτη. Ο Ν. Καραντώνης αναπολεί τις ηρωικές και ένδοξες μέρες που έζησε στο Μέτωπο, μέρες τιμής, όπου όλοι αγωνίζονταν έναν δίκαιο αγώνα: *«Πόσες τύψεις νοιώθω τώρα, για όσες στιγμές βαρυγκόμησα, για όσες στιγμές, εξαντλημένος από τον κάματο του πολέμου, την πείνα και τις κακουχίες, βλαστήμησα την ώρα που βρέθηκα εδώ πάνω! Κι' όμως όχι! Τώρα μπορεί να πειστεί κι' ο πιο μικρόψυχος πως είναι καλύτερα να πολεμά, καλύτερα να πεθαίνει πολεμώντας, παρά η πατρίδα του, και φυσικά κι' αυτός ο ίδιος, να θάβεται*

²¹⁹ Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαναγγελία Θυελλωδών ανέμων, Ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της Κατοχής*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σελ. 95.

²²⁰ Κώστας Ν. Χατζηπατέρας – Μαρία Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40 – 41*, 4^η έκδοση, Κέδρος, Αθήνα, 1982, σελ. 355.

ζωντανός, να φτύνεται και να εξευτελίζεται, σκλάβος σ' όλη του τη ζωή».²²¹

²²¹ Νίκος Καραντώνης, *Πόλεμος, Το ημερολόγιο ενός ανθυπολοχαγού (28 Οκτωβρίου '40 – 26 Απριλίου '41)*, Ίκαρος, σελ. 108.

5.4:ΑΔΙΕΞΟΔΟ ΚΑΙ ΣΥΝΘΗΚΟΛΟΓΗΣΗ

Στους κόλπους της ηγεσίας ξέσπασε κρίση. Φαινόμενα ηττοπάθειας και πανικού εντοπίστηκαν σε στελέχη της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας, τα οποία ασκούσαν πιέσεις για να υπογραφεί συνθηκολόγηση με τους εισβολείς, ενώ γρήγορα εξαπλώθηκαν και στο στράτευμα. Ορισμένοι θεώρησαν πως θα μπορούσε να συναφθεί ειρήνη με τη Γερμανία αφήνοντας απ' έξω την ηττημένη Ιταλία. Ωστόσο η κυβέρνηση και ο αρχιστράτηγος Αλ. Παπάγος θεωρούσαν πως η συνθηκολόγηση θα οδηγούσε στην ολοκληρωτική καταστροφή του αγγλικού εκστρατευτικού σώματος. Επίσης εκκρεμούσε ακόμη το ζήτημα της αποχώρησης της ελληνικής κυβέρνησης από την Ελλάδα, η οποία αποφασίστηκε τελικά για τις 16 ή 17 Απριλίου· η αποχώρηση αναβλήθηκε για δύο μέρες, γιατί οι Άγγλοι δεν επιθυμούσαν να εγκαταλείψει τη χώρα η κυβέρνηση, πριν ολοκληρωθεί η υποχώρηση του συμμαχικού εκστρατευτικού σώματος.²²² Έτσι αποφασίστηκε πως δεν υπήρχε περίπτωση να συνθηκολογήσουν, ενώ βρίσκονταν επί ελληνικού εδάφους μαχόμενα βρετανικά στρατεύματα.²²³ Η ρήξη μεταξύ τη πολιτικής ηγεσίας και του στρατού μεγάλωνε συνεχώς, καθώς η πρώτη πλευρά έθετε ως προτεραιότητα τη διατήρηση φιλικών σχέσεων με τους συμμάχους, ενώ την ίδια στιγμή η διάλυση του στρατού ήταν θέμα ημερών. Μέσα σ' αυτό το κλίμα ανασφάλειας και σύγχυσης ο πρωθυπουργός Α. Κορυζής αυτοκτόνησε στις 18 Απριλίου, μετά από μια ατελέσφορη σύσκεψη σχετικά με τις επόμενες κινήσεις. Σε νέα σύσκεψη

²²² Προκόπης Παπαστράτης, *Οι κυβερνήσεις Εξορίας, ένα ευρωπαϊκό φαινόμενο, στο Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, Τόμος Γ', Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, σελ. 203.

²²³ Ιωάννης Κολιόπουλος, *Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1^η Μαρτίου 1935 ως την 28^η Οκτωβρίου 194*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1980, σελ. 447.

που έλαβε χώρα την επόμενη μέρα αποφασίστηκε η αποχώρηση του αγγλικού εκστρατευτικού σώματος, με την προϋπόθεση ότι ο ελληνικός στρατός θα συνέχιζε να μάχεται για να στηρίξει την αποχώρησή του.²²⁴ Οι Έλληνες στρατιώτες επομένως έπρεπε να συνεχίσουν έναν άσκοπο αγώνα με επιπλέον απώλειες.

Η κατάσταση των μάχιμων μονάδων στις 19 Απριλίου ήταν μάλλον τραγική. Το ηθικό των στρατιωτών του Α' και Β' Σώματος Στρατού είχε κλονιστεί σε επικίνδυνο βαθμό, η διάλυση των μονάδων είχε πάρει μεγάλες διαστάσεις και τα τμήματα που απέμεναν αρνούνταν να πολεμήσουν. Τελικά οι διοικητές του μετώπου αποφάσισαν να πάρουν την πρωτοβουλία των κινήσεων. Οι διοικητές του Α' Σώματος Στρατού, αντιστράτηγος Π. Δεμέστιχας, και του Β' Σώματος αντιστράτηγος Γ. Μπάκος, εξουσιοδότησαν τον Γ. Τσολάκογλου να αναλάβει τη Στρατιά Ηπείρου και να προχωρήσει σε συνεννόηση με τους Γερμανούς. Ο Γ. Μπάκος σε επιστολή του προς τον Γ. Τσολάκογλου έγραφε μεταξύ άλλων: «Δεν πρέπει να ανεχθώμεν το αίσχος να μας διοική ο ανόητος Κοτζιάς και να κανονίζη την τύχην της Πατρίδος και των σφαγιαζομένων τέκνων της. Γιώργο τράβα αδίστακτα. Αι στιγμαί είνε μεγάλαι και ιστορικάι και ο Ελληνικός Λαός θα μας ευγνωμονή μια μέρα».²²⁵ Ο Γ. Τσολάκογλου κατέγραψε πως βρέθηκε σε μεγάλο δίλημμα για το τι θα έπρεπε να πράξει. Ο κίνδυνος να αιχμαλωτισθεί ο ελληνικός στρατός από τους Ιταλούς ήταν μεγάλος, ενώ η συνέχιση του πολέμου θα είχε ακόμα μεγαλύτερες απώλειες. Σύμφωνα με τον ίδιο «Οι άνδρες ηρνούντο τη μάχη... Είχον εκλείψει αι προϋποθέσεις της περαιτέρω διεξαγωγής του

²²⁴ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου 1940-1941 (επιχειρήσεις στρατού ξηράς)*, Αθήνα, 2012, σελ. 202.

²²⁵ Γεώργιος Τσολάκογλου, *Απομνημονεύματα*, Historia, Αθήνα, 2017, σελ. 148.

*πολέμου. Και το πρακτικόν αποτέλεσμα θα ήτο να οδηγηθή ολόκληρος Γενεά του Έθνους εις βέβαιον σφαγιασμόν και ασφαλή εξόντωσιν».*²²⁶

Τελικά η συνθηκολόγηση υπογράφηκε στις 20 Απριλίου στις 6.00 το απόγευμα με το διοικητή της «Σωματοφυλακής Αδόλφος Χίτλερ» Σ. Ντίτριχ, σύμφωνα με την οποία αποφασίστηκε η κατάπαυση του πυρός μεταξύ της Ελλάδας και της Γερμανίας. Από την επόμενη μέρα οι Γερμανοί θα παρεμβάλλονταν μεταξύ των ιταλικών και των ελληνικών στρατευμάτων για την τήρηση της κατάπαυσης του πυρός και μεταξύ της Ιταλίας και της Ελλάδας. Σε ό,τι αφορά τους Ιταλούς είχε προηγηθεί εντολή του Α. Χίτλερ να μην ενημερωθούν για τις διαπραγματεύσεις. Εκείνοι προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν την κατάσταση και να προχωρήσουν σε επιθετικές ενέργειες διακινδυνεύοντας να συγκρουστούν με τους συμμάχους τους Γερμανούς, οι οποίοι τους έφραζαν την είσοδο στο ελληνικό έδαφος. Ο Μουσολίνι δεν ήταν διατεθειμένος να μείνει «έξω από το παιχνίδι», καθώς οι Ιταλοί είχαν πολεμήσει γενναία στο αλβανικό μέτωπο και είχαν σοβαρές απώλειες.²²⁷ Έτσι λοιπόν ο Γ. Τσολάκογλου υποχρεώθηκε να υπογράψει άλλα δύο πρωτόκολλα συνθηκολόγησης στις 21 και 23 Απριλίου, ώστε να αποκατασταθούν οι ισορροπίες στο εσωτερικό του Άξονα. Το τελικό κείμενο παράδοσης του ελληνικού στρατού έφερε τις υπογραφές και των 3 πλευρών: του Γ. Τσολάκογλου, του Γερμανού Στρατάρχη Γιόντλ και του Ιταλού στρατηγού Φερρέρο. Το δεύτερο άρθρο του τελικού κειμένου της συνθηκολόγησης έλεγε μεταξύ άλλων: *«Οι ανήκοντες εις την Ελληνικήν Στρατιά Ηπείρου- Μακεδονίας είναι αιχμάλωτοι πολέμου. Λαμβανομένης υπ' όψιν της υπό των Ελληνικών Στρατευμάτων επιδειχθείσης ανδρείας, επί του πεδίου της μάχης και της ως εκ τούτου*

²²⁶ Ο.π, σελ 151.

²²⁷ Χάγκεν Φλάϊσερ, *Στέμμα και Σβάστικα, η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, Τόμος 1^{ος}, Παπαζήση, Αθήνα, 1988, σελ. 70-71.

διατηρήσεως της στρατιωτικής τιμής διατηρούσιν οι Έλληνες αξιωματικοί ζήφος και εξάρτυσιν...Μετά το πέρας των εχθροπραξιών επί του ελληνικού ηπειρωτικού εδάφους και των Ιονίων νήσων προβλέπεται η απελευθέρωσις πάντων των αξιωματικών και στρατιωτών».²²⁸ Λίγες μέρες αργότερα στις 2 Μαΐου δόθηκε εντολή από το Γερμανό δικτάτορα να αφεθούν ελεύθεροι οι αξιωματικοί και οι οπλίτες, οι οποίοι μέχρι εκείνη τη στιγμή θεωρούνταν αιχμάλωτοι πολέμου. Οι Γερμανοί σκέφτονταν, πως πολλοί από αυτούς τους εμπειροπόλεμους στρατιώτες, θα μπορούσαν να φανούν πολύ χρήσιμοι κατά την επερχόμενη κατοχή της Ελλάδας, βοηθώντας τις αρχές στην εξουδετέρωση διαφόρων κινδύνων και απειλών, όπως συνέβη στις περισσότερες κατεχόμενες από τον Άξονα χώρες.

Μετά την υπογραφή της συνθηκολόγησης ο Γ. Τσολάκογλου ανέλαβε το σχηματισμό κυβέρνησης στην Αθήνα υπό την αιγίδα των Γερμανών με υπουργούς τους σωματάρχες των ενόπλων δυνάμεων, και έγινε έτσι ο πρώτος «κατοχικός πρωθυπουργός». Αν και ο Γ. Τσολάκογλου υποστήριξε πως αναγκάστηκε να προβεί σ' αυτή την ενέργεια, η πραγματικότητα είναι μάλλον διαφορετική. Σε συνομιλία του με Έλληνα διπλωμάτη το Μάιο του 1941 ο στρατηγός εξέφρασε ανοιχτά την πεποίθησή του ότι η Ελλάδα έπρεπε να ταχτεί με το μέρος της Γερμανίας και να προβεί σε παραχωρήσεις προς τη Βουλγαρία. Έφτασε ακόμη στο σημείο να δηλώσει πως οι Έλληνες θα έπρεπε να εξευμενίσουν τους Γερμανούς και να προσανατολιστούν στο κοινωνικό τους σύστημα.²²⁹

Με τη συνθηκολόγηση όλοι γνώριζαν πως ο αγώνας είχε χαθεί και δεν υπήρχε κανένας λόγος να χαθούν άσκοπα άλλοι στρατιώτες. Ο

²²⁸ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου 1940-1941 (επιχειρήσεις στρατού ξηράς)*, Αθήνα, 2012, σελ. 207.

²²⁹ Ιωάννης Κολιόπουλος, *Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1^η Μαρτίου 1935 ως την 28^η Οκτωβρίου 1940, στο Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΕ'*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1980, σελ. 451.

ελληνικός στρατός που είχε πολεμήσει γενναία και είχε νικήσει τους Ιταλούς, είχε τελικά ηττηθεί από έναν ισχυρότερο αντίπαλο. Η είδηση αυτή δημιούργησε σε γενικές γραμμές αγαλλίαση στους στρατιώτες. Προκλήθηκε «πανζουρλισμός και οι στρατιώτες πυροβολούσαν στον αέρα από χαρά».²³⁰ Οι πολεμιστές της Αλβανίας και των οχυρών θεώρησαν «χαρμόσυνο άγγελμα» τα νέα της ανακωχής και αδιαφορούσαν για τους όρους της. Νηστικοί εδώ και μέρες αγκαλιάζονταν και φιλιούνταν φωνάζοντας «Χριστός Ανέστη», καθώς η μέρα της ανακωχής συνέπιπτε με την Ανάσταση. Δεν τους ενδιέφερε ποια θα ήταν η τύχη τους στα χέρια των Γερμανών, όμως θεωρούσαν μεγάλη ντροπή να αιχμαλωτισθούν από τους Ιταλούς.²³¹ Η χαρά των στρατιωτών «ήταν μεγάλη... γιατί τέλος πάντω θα τεθή τέρμα στο συνεχιζόμενο αυτό δράμα του στρατού μας...».²³² Ενδιαφέρουσα είναι η μαρτυρία του ηθοποιού Δ. Μυράτ, που αποδεικνύει πως το γεγονός της συνθηκολόγησης προξένησε μεγάλη ικανοποίηση στους Έλληνες στρατιώτες. Η στάση των μέχρι τότε περήφανων και αποφασισμένων να πολεμήσουν μέχρις εσχάτων μαχητών τού προξένησε μεγάλη εντύπωση: «Σε κάποια στιγμή είδα έναν αξιωματικό του πυροβολικού να ανεβαίνει σε ένα μικρό ύψωμα και γύρω να μαζεύονται εκατοντάδες στρατιώτες. Ο λοχαγός φώναξε με βροντώδη φωνή: «Παιδιά, δυστυχώς η πατρίδα μας έχασε τον πόλεμο»... Και τότε ακούστηκε ένα ανατριχιαστικό, εφιαλτικό και μυριόστομο «Ζήτω», που μου πάγωσε το αίμα!»²³³

Σε πολλά ημερολόγια δε βρίσκουμε καμία αναφορά στη συνθηκολόγηση. Ενδεχομένως αυτό να οφείλεται στην καθυστερημένη

²³⁰ Κώστας Ν. Χατζηπατέρας – Μαρία Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40 – 41*, 4^η έκδοση, Κέδρος, Αθήνα, 1982, σελ. 370. Μαρτυρία του Π. Πανταζόπουλου.

²³¹ Ο.π, σελ. 372. Μαρτυρία του Παναγιώτη Δ. Λαμπρόπουλου.

²³² Αρχείο Γ.Ε.Σ. / Δ.Ι.Σ, Φάκ. 694, Υποφ. Γ', έγγραφο 1, Κωνσταντίνος Ι. Αναγνωστόπουλος, *Ημερολογιακή αναγραφή επιχειρήσεων*, σελ. 256.

²³³ Ιάκωβος Περ. Χονδροματιδης, *Η Συνωμοσία της Αγγλίας κατά της Ελλάδος 1935-1944*, Θούλη, Αθήνα, 2012, σελ. 87.

ενημέρωση των στρατιωτών. Τραγική ειρωνεία αποτελεί το γεγονός πως ενώ είχε υπογραφεί συνθηκολόγηση με τους Γερμανούς και ουσιαστικά είχε λήξει η σύγκρουση, πολλοί χάθηκαν γιατί η Ιταλία πολεμούσε ακόμα, καθώς δεν είχε υπογραφεί η ανακωχή και από την πλευρά της. Υποστηρίχτηκε επίσης η άποψη πως η «Πέμπτη φάλαγγα» έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ανακωχή με τους εισβολείς. Σύμφωνα με την άποψη αυτή οι Γερμανοί κατάφεραν μέσω της προπαγάνδας τους να επηρεάσουν θετικά ένα μεγάλο κομμάτι του ελληνικού πληθυσμού: δεν έρχονταν στην Ελλάδα, την οποία θαύμαζαν, ως κατακτητές, αλλά για να διώξουν τους Άγγλους και να ελευθερώσουν τη χώρα.²³⁴

Στις 22 Απριλίου ξεκίνησε η επιχείρηση απομάκρυνσης του βρετανικού εκστρατευτικού σώματος από την ηπειρωτική Ελλάδα και η αποβίβασή του στην Κρήτη, η οποία έλαβε την κωδική ονομασία «Δαίμων». Τις μέρες της υποχώρησης των συμμαχικών στρατευμάτων από την Ελλάδα η ατμόσφαιρα ήταν πραγματικά τεταμένη. Το αίσθημα της ανασφάλειας και της αβεβαιότητας για το μέλλον κυριαρχούσε στον κόσμο. Η κατάληψη της Αθήνας ήταν θέμα λίγων ημερών και οι μαρτυρίες καταγράφουν ότι όλοι ανυπομονούσαν να λάβει τέλος αυτή η δοκιμασία. Είχε μάλλον χαθεί η ενότητα και το ομαδικό πνεύμα που χαρακτήριζε το λαό σ' όλη τη διάρκεια του πολέμου. Υπήρξαν περιπτώσεις που τραυματίες στρατιώτες εγκαταλείφθηκαν από τους νοσηλευτές, οι οποίοι έφευγαν βιαστικά για τα σπίτια τους: «Οι τραυματίες με απερίγραπτη αγωνία και απελπισία, χωρίς πόδια, χέρια ή δάχτυλα, με επιδέσμους στο κεφάλι και το άναμμα του πυρετού, σέρνονταν στα πεζοδρόμια, κρέμονταν στα παράθυρα ικετεύοντας να τους πάρουν, να μην τους εγκαταλείψουν».²³⁵ Ανώτεροι αξιωματικοί εξέδιδαν άδειες σε

²³⁴ Κώστας Αθ. Γεωργιάς, *Στον πόλεμο της Αλβανίας, Χρονικό του έπους 40 – 41*), Αθήνα, 1981, σελ. 69.

²³⁵ Κώστας Ν. Χατζηπατέρας – Μαρία Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40 – 41*, 4^η έκδοση, Κέδρος, Αθήνα, 1982, σελ. 379. Μαρτυρία του Δημήτρη Α. Μαγγανά.

στρατιώτες για να επιστρέψουν στα σπίτια τους, ενώ άλλοι αρνούνταν να λάβουν θέσεις και να πολεμήσουν στον Ισθμό της Κορίνθου, την τελευταία γραμμή άμυνας πριν την Αθήνα. Σύμφωνα με το λογοτέχνη Γ. Θεοτοκά: *«Πραγματικά φτάσαμε στο σημείο να ευχόμαστε να έρθουν μια ώρα αρχύτερα για να μας ελευθερώσουν από την αναμονή μας»*.²³⁶

Τελικά στις 8.10 το πρωί της 27 Απριλίου οι πρώτες γερμανικές δυνάμεις εισήλθαν στην Αθήνα από τα βόρεια κινούμενες από την οδό Βασιλίσσης Σοφίας προς το κέντρο της πόλης. Γενικά η πόλη υποδέχτηκε τους εισβολείς με κλειστά παράθυρα και με άδειους δρόμους *«σαν ένδειξη διαμαρτυρίας και περιφρόνησης»* και μόνο ορισμένοι Αθηναίοι έβγαιναν στα παράθυρα ή πλησίαζαν από τους πλευρικούς δρόμους για να αντικρίσουν το θέαμα των αρμάτων και των μηχανοκίνητων γερμανικών μονάδων. Εκείνο το πρωινό ο αγκυλωτός σταυρός υψώθηκε στον ιερό βράχο της Ακρόπολης και η πρωτεύουσα εισερχόταν στην πιο τραγική περίοδο της νεότερης ιστορίας της.

²³⁶ Mark Mazower, στην *Ελλάδα του Χίτλερ, η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, 2^η έκδοση, Αθήνα, 1994, σελ. 29.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κλείνοντας αυτή την εργασία μπορούμε να καταλήξουμε σε ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με τον αγώνα της Ελλάδας εναντίον των δυνάμεων του Άξονα. Καταρχάς πρόκειται αναμφισβήτητα για ένα πολύ σημαντικό κεφάλαιο στην ιστορία της νεότερης Ελλάδας. Τα ελληνικά στρατεύματα διεξήγαγαν ένα νικηφόρο πόλεμο, χωρίς να καμφθούν από τις κακουχίες και τις στερήσεις. Πράγματι ο χειρότερος εχθρός του Έλληνα στρατιώτη ήταν οι καιρικές συνθήκες, αλλά και οι τρομερές ελλείψεις, εξαιτίας ενός καθεστώτος που δεν είχε μεριμνήσει για ζητήματα τροφοδοσίας και επιμελητείας. Η κατάληψη της Ελλάδας αποδείχτηκε πως δεν ήταν περίπατος, όπως ο Μουσολίνι πίστευε. Οι Ιταλοί ηττήθηκαν, αν και πολέμησαν εξίσου γενναία με τους αντιπάλους τους. Με την εισβολή των Γερμανών οι επιχειρήσεις έληξαν πολύ νωρίς λόγω της υπεροχής των στρατευμάτων· η βοήθεια των Άγγλων ήταν μάλλον συμβολική. Παρά τη σθεναρή και γενναία αντίσταση στα οχυρά Ρούπελ, το Μέτωπο κατέρρευσε πολύ γρήγορα.

Ο ελληνικός λαός έδειξε πρωτοφανή ομοψυχία και ενότητα και κατάφερε να αντισταθεί γενναία και να αναμετρηθεί με δύο πολύ ισχυρούς αντιπάλους. Το ζήτημα της εθνικής ενότητας έχει μεγάλη σημασία· κατά την περίοδο του 1940-1941 οι Έλληνες ενώθηκαν για να αντιμετωπίσουν τον κοινό εχθρό. Οι ταξικές, ιδεολογικές και όποιες άλλες διαφορές παραμερίστηκαν έστω και προσωρινά, καθώς προείχε το εθνικό συμφέρον. Οι περισσότεροι στρατιώτες προέρχονταν από λαϊκά στρώματα, ήσαν άνθρωποι του μόχθου και είχαν ελλιπή έως καθόλου μόρφωση· ως επί το πλείστον δεν ήταν γόννοι μεγάλων αστικών οικογενειών. Μπορούμε να υποστηρίξουμε επομένως πως τον πόλεμο τον έκανε ο ίδιος ο λαός.

Είναι εντυπωσιακό ότι μια γενιά νέων ανθρώπων προέταξε τα στήθη της και θυσιάστηκε για ανώτερες αξίες και ιδανικά. Στα πρόσωπα εκείνης της εποχής «...φάνηκε η λάμψη που είναι ικανός ο Ελληνισμός ν' αναδώσει, όταν πιστεύει στο δίκιο του...». Όλα όσα υπερασπίστηκε εκείνη η γενιά φαίνεται να έχουν ξεθωριάσει σε μια εποχή αμοραλισμού και ατομικισμού και να αποτελούν έννοιες βγαλμένες από κάποιο ιπποτικό μυθιστόρημα. Στη σημερινή εποχή του καταναλωτισμού και της αδιαφορίας έχει χαθεί κάθε μορφή ιδεαλισμού και σχεδόν τα πάντα γίνονται στο όνομα του υλικού συμφέροντος. Σε πρώτη ανάγνωση η γενιά αυτή πέθανε για την πατρίδα υπερασπιζόμενη ανώτερα ιδανικά. Αν όμως εμβαθύνουμε, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η νεότητα της Ελλάδας, όπως και ολόκληρης σχεδόν της Ευρώπης, χάθηκε εξυπηρετώντας τα συμφέροντα της παγκόσμιας πλουτοκρατίας, η οποία είχε προκαλέσει αυτόν τον πόλεμο.

Σε γενικές γραμμές τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη μελέτη των ημερολογίων είναι η μεταβολή στην ψυχολογία των στρατιωτών στη διάρκεια του πολέμου. Οι στρατιώτες ξεκίνησαν γεμάτοι ενθουσιασμό για τον πόλεμο, άπειροι και μέσα σε λίγο διάστημα μεταμορφώθηκαν σε εμπειροπόλεμους στρατιώτες, έχοντας βιώσει ακραίες συναισθηματικές καταστάσεις και μεταβολές. Οι Έλληνες μαχητές όμως δεν αλλοτριώθηκαν από τον πόλεμο και διατήρησαν το ήθος και την ανθρωπιά τους. Συμπεριφέρθηκαν εν γένει με αξιοπρέπεια απέναντι στους αιχμαλώτους και στον άμαχο πληθυσμό, πράγμα που αναγνώρισαν και οι αντίπαλοί τους. Είναι αλήθεια πως σε μία τόσο ιδιάζουσα και οριακή κατάσταση, όπως είναι ο πόλεμος, οι άνθρωποι και οι αντοχές τους δοκιμάζονται.

Όπως ανέφερα στον πρόλογο, πολλά ημερολόγια ξαναγράφηκαν μετά τον πόλεμο και συμπληρώθηκαν με σκέψεις και διαπιστώσεις, στις οποίες διακρίνουμε αποστασιοποίηση σε σχέση με την «εν θερμώ»

καταγραφή των γεγονότων, όπου κυριαρχεί το συναίσθημα. Ένα κοινό στοιχείο που συναντάμε σε πολλά ημερολόγια είναι ο καταγγελτικός τόνος απέναντι στις συνθήκες αυτού του πολέμου, ένα δριμύ κατηγορώ των στρατιωτών εξαιτίας των ελλείψεων, των λαθών, της γενικής ανεπάρκειας και της ανικανότητας των υπευθύνων να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του πολέμου. Σε πολλά ημερολόγια υπάρχουν αναφορές για προδοσία και εγκατάλειψη, καθώς ήταν δύσκολο για το μέσο στρατιώτη που πολεμούσε μέχρι την τελευταία στιγμή να αντιληφθεί, γιατί έπρεπε να παραδώσει τα όπλα και να επιστρέψει ηττημένος.

Τέλος, οι προσωπικές μαρτυρίες δεν αποτελούν αντικειμενική ιστορική πηγή, αλλά μπορούν να αποτελέσουν χρήσιμο υλικό για τη μελέτη και κατανόηση μιας ιστορικής περιόδου, γιατί βασίζονται στα βιώματα απλών ανθρώπων, που είναι ουσιαστικά οι πρωταγωνιστές των γεγονότων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι:

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΑΠΩΛΕΙΕΣ

ΕΛΛΗΝΕΣ ²³⁷	
ΝΕΚΡΟΙ (συμπεριλαμβάνονται και οι νεκροί του ελληνογερμανικού πολέμου)	13.325
ΤΡΑΥΜΑΤΙΕΣ (συμπεριλαμβάνονται 25.000 παγόπληκτοι)	62.663
ΑΓΝΟΟΥΜΕΝΟΙ	1.290
ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ	2.465
ΣΥΝΟΛΟ	79.743
ΛΙΠΟΤΑΚΤΕΣ ²³⁸	-
ΙΤΑΛΟΙ ²³⁹	
ΝΕΚΡΟΙ	13.755
ΤΡΑΥΜΑΤΙΕΣ (συμπεριλαμβάνονται 12.368 παγόπληκτοι)	63.242
ΑΓΝΟΟΥΜΕΝΟΙ (οι πιο πολλοί σκοτώθηκαν στη μάχη)	25.067
ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ	23.000
ΣΥΝΟΛΟ	125.064
ΛΙΠΟΤΑΚΤΕΣ	3.295

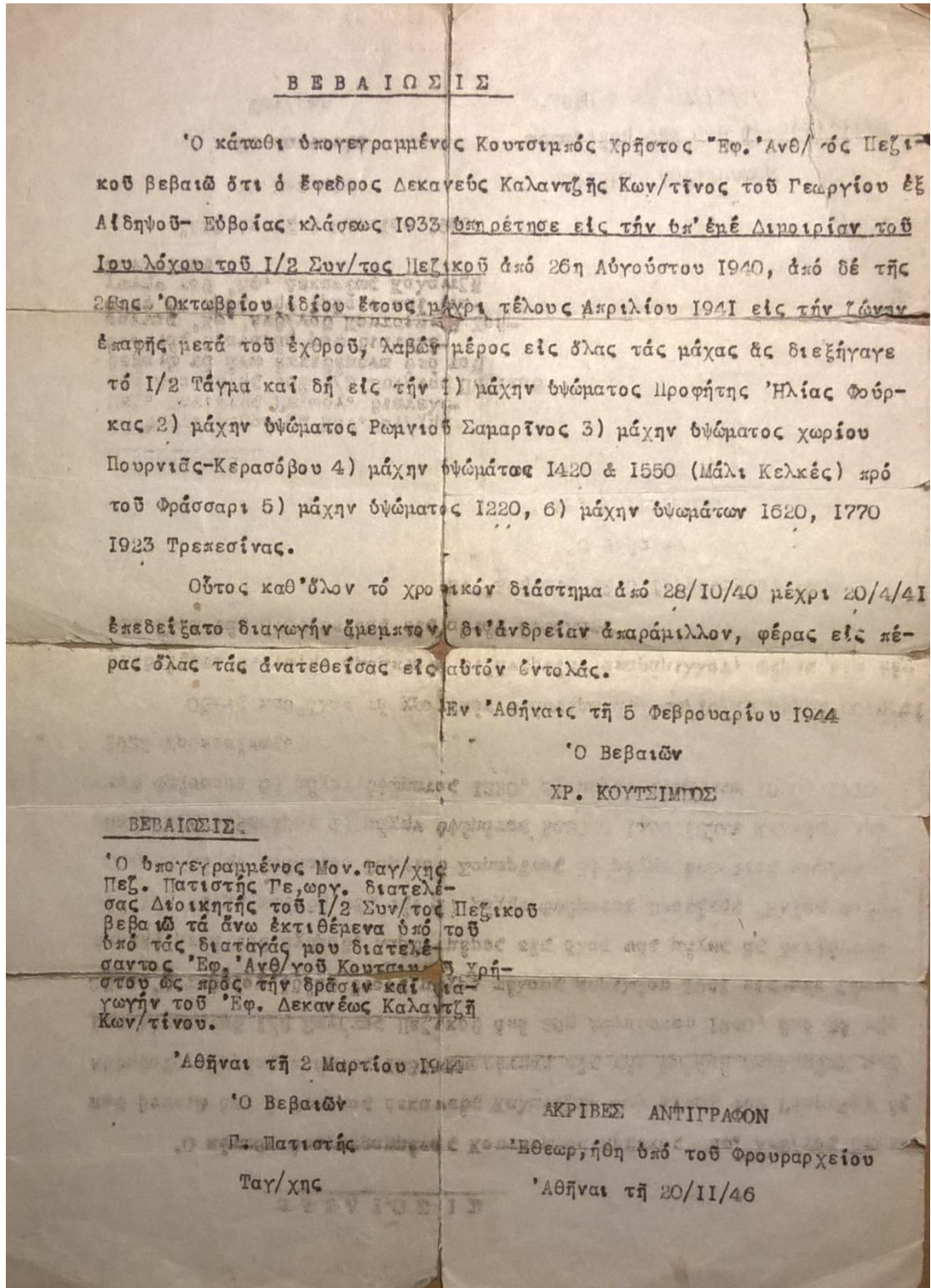
²³⁷ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου 1940-1941 (επιχειρήσεις στρατού ξηράς)*, Αθήνα, 2012, σελ. 265. Πίνακας απωλειών.

²³⁸ Δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία για τους λιποτάκτες του ελληνικού στρατού.

²³⁹ Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Έλληνες και Ιταλοί στα 1940-41: Συγκριτική «ανάγνωση» της ελληνοϊταλικής σύρραξης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2004, σελ. 190-193. Στοιχεία απωλειών.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ:

ΒΕΒΑΙΩΣΗ ΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ ΤΟΥ ΕΦΕΔΡΟΥ ΔΕΚΑΝΕΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΛΑΝΤΖΗ



ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ:

ΧΑΡΤΕΣ



(Πηγή: el.wikipedia. org)



(Πηγή: el.wikipedia. org)

ΠΗΓΕΣ:

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βασίλειος Βραχνός, *Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940 – 41 και η δράση της «Σιδηράς Μεραρχίας» Λαρίσης*, Ερωδιός, Θεσσαλονίκη, 2014.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου 1940-1941 (επιχειρήσεις στρατού ξηράς)*, Αθήνα, 2012.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού /Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-1941. Η ιταλική εισβολή 28 Οκτωβρίου-13 Νοεμβρίου 1940*, Αθήνα, 2012.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού /Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Μνήμες Πολέμου 1897-1974, οι αγώνες του ελληνικού Έθνους μέσα από προσωπικές μαρτυρίες*, Αθήνα, 2012.
- Νίκος Γιαννόπουλος, *Πόσο αλήθεια γνωρίζουμε το 1940; Άγνωστες πτυχές του ελληνοϊταλικού πολέμου*, Historical quest, Αθήνα, 2012.
- Νίκος Γιαννόπουλος, *Το ξεχασμένο «ΟΧΙ», η γερμανική εισβολή στην Ελλάδα*, Historical Quest, Αθήνα, 2015
- *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ, Τόμος Ι^{ος} (1918-1949)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2005.
- Ελένη Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα: Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940-1941 μέσα από τα προσωπικά ημερολόγια Ελλήνων Στρατιωτών*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2007.

- Χαράλαμπος Κατσιμήτρος, *Η Ήπειρος προμαχούσα, Η δράση της VIII Μεραρχίας στον πόλεμο 1940 – 1941*, Διεύθυνση Εκδόσεων Γ.Ε.Σ., Αθήνα, 1982.
- Δημήτρης Κιτσίκης, *Η Ελλάς της 4^{ης} Αυγούστου και οι Μεγάλες Δυνάμεις*, 3^η Έκδοση, Ηρόδοτος, Αθήνα, 1974.
- Διονύσιος Κόκκινος, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1800 – 1945*, τόμος 4^{ος}, Μέλισσα, Αθήνα, 1972.
- Ιωάννης Κολιόπουλος, *Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1^η Μαρτίου 1935 ως την 28^η Οκτωβρίου 1940, στο Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1980.
- Τάσος Λιγνάδης, *Το Άξιον Εστί του Ελύτη*, Ζ' Έκδοση, Αθήνα, 1976.
- Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαναγγελία Θυελλωδών ανέμων, Ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της Κατοχής*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009.
- Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό του Ημερολόγιο 1933-1941*, η 4^η Αυγούστου – ο πόλεμος 1940-1941, Ίκαρος, 1960.
- Ιωάννης Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, τόμος 1^{ος} (1936-1938), Γκοβόστης, Αθήνα, 1969.
- Γιάννης Μπεράτης, *Το πλατύ ποτάμι, Οι φίλοι του βιβλίου*, Αθήνα, 1946.
- Προκόπης Παπαστράτης, *Οι κυβερνήσεις Εξορίας, ένα ευρωπαϊκό φαινόμενο, στο Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, Τόμος Γ', Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007.

- Προκόπης Παπαστράτης, *Εξωτερική Πολιτική: η προσπάθεια διατήρησης των κεκτημένων κατά το μεσοπόλεμο, στο Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: όψεις πολιτικής και οικονομικής Ιστορίας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009.
- Μαρίνα Πετράκη, *Βρετανική πολιτική και προπαγάνδα στον ελληνοϊταλικό πόλεμο*, Πατάκη, Αθήνα, 2011.
- Μαρίνα Πετράκη, *1940: Ο άγνωστος πόλεμος, η ελληνική πολεμική προσπάθεια στα μετόπισθεν*, Πατάκη, Αθήνα, 2014.
- Νίκος Πηγαδάς, *Το ΟΧΙ της Ρωμιοσύνης. Το Έπος 1940-41. Φως στην ιστορική αλήθεια*, Μπατσιούλας, Αθήνα, 2014.
- Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Το καθεστώς Μεταξά (1936-1940)*, eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH252/Metaxas.pdf
- Ηλίας Ιω. Ρουμάνης, *Ο τορπιλισμός της «Ελλης» και το Έπος του 1940-41, (συγκριτική ιστορική μελέτη)*, Τήνος, Αθήνα, 2002.
- Άγγελος Τερζάκης, *Ελληνική εποποιία 1940 – 1941*, 1964.
- Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Έλληνες και Ιταλοί στα 1940-41: Συγκριτική «ανάγνωση» της ελληνοϊταλικής σύρραξης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2004.
- Γεώργιος Τσολάκογλου, *Απομνημονεύματα*, Historia, Αθήνα, 2017.
- Χάγκεν Φλάϊσερ, *Στέμμα και Σβάστικα, η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, Τόμος 1^{ος}, Παπαζήση, Αθήνα, 1988.
- Κώστας Ν. Χατζηπατέρας – Μαρία Φαλαλιού, *Μαρτυρίες 40 – 41*, 4^η έκδοση, Κέδρος, Αθήνα, 1982.
- Ιάκωβος Περ. Χονδροματιδης, *Η Συνωμοσία της Αγγλίας κατά της Ελλάδος 1935-1944*, Θούλη, Αθήνα, 2012.

- Νίκος Ψυρούκης, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας 1940-1967*, Τόμος 1^{ος}, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1975.
- Antony Beevor, *Κρήτη, Η μάχη και η Αντίσταση*, Γκοβόστη, Αθήνα, 2004.
- Serge Bernstein, Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης: 1919 έως σήμερα*, Τόμος 3^{ος}, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997.
- Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ, η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1994.
- Procopios Papastratis, *British Policy Towards Greece during the Second World War 1940 -1945*, Thesis submitted to the University of London for the degree of Doctor of Philosophy, 1978.
- Heinz A. Richter, *Η ιταλο-γερμανική επίθεση εναντίον της Ελλάδας*, Γκοβόστη, Αθήνα, 1998.
- Heinz A. Richter, *Η μάχη της Κρήτης*, Γκοβόστη, Αθήνα, 2016.
- Giorgio Rizzio, *Ο πικρός πόλεμος, η ελληνο-ιταλική σύγκρουση (1940-1941)*, Historical Quest, Αθήνα, 2014
- Christopher Shores, Brian Cull, Nicola Malizia, *Ο αεροπορικός πόλεμος στην Ελλάδα 1940 – 1941 από την Ήπειρο και την Μακεδονία έως την μάχη της Κρήτης*, Eurobooks, Αθήνα, 2009.
- Remigio Zizzo, *Οκτώβριος 1940: Η επίθεση εναντίον της Ελλάδας όπως την είδαν οι Ιταλοί*, Παπαδήμα, Αθήνα, 2008.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΑ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ

- Γεώργιος Δ. Αγιαννιτόπουλος, *Οχυρό Ιστίμπεη, η γερμανική επίθεση της 6ης Απριλίου 1941. Προσωπική μαρτυρία του συγγραφέα, μαχητή στο οχυρό*, Αθήνα, 1995.
- Ι. Αχελώος, *Απ' το αλβανικό έπος. Στο δρόμο προς την Αυλώνα. Ημερολόγιο πολεμιστή*, Αθήνα, 1945.
- Νικηφόρος Βρεττάκος, *Οδύνη: Αυτοβιογραφικό χρονικό*, Αθήνα, Πόλις, 1995.
- Κώστας Αθ. Γεωργάς, *Στον πόλεμο της Αλβανίας, Χρονικό του έπους 40 – 41*, Αθήνα, 1981.
- Στάθης Γκοτσίνας, *Από χιόνι... Πολεμώντας στην Αλβανία, Ένα ημερολόγιο της καθημερινότητας του ελληνοϊταλικού πολέμου (28.10.1940 – 20.1.1941)*.
- Αχιλλέας Α. Γκούμας, *Το ματωμένο ημερολόγιο, μια αυθεντική εξιστόρηση του ελληνοϊταλικού πολέμου 1940 – 1941*, Θεσσαλονίκη, 1988.
- Γεώργιος Θ. Γρηγορίου, *Με το χαμόγελο στα χείλη... Αναμνήσεις από τον Ελληνο -ιταλικόν πόλεμον 1940-41*, Αθήναι, 1962.
- Δημήτρης Θ. Δελφινόπουλος, *Ημερολόγιο του ελληνοϊταλικού πολέμου 1940 – 1941 από τη σκοπιά ενός τηλεφωνητή, επιμέλεια του Αλέξανδρου Αδαμίδα*, Θεσσαλονίκη, 1996.
- Χρήστος Ζαλοκώστας, *Ρούπελ*, 4η Έκδοση, βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- Βιργινία Αλ. Ζάννα, *Ημερολόγιο πολέμου '40 – '41*, Ερμής, 1979.

- Ελένη Ηλέκτρη – Λίντσεϊ, *Γραμμένο στο γόνατο, Ένα ημερολόγιο από το ελληνοϊταλικό μέτωπο, Αίολος, Αθήνα, 2012.*
- Ελευθέριος Θάνος, *Το ημερολόγιο ενός λοχία από την Μερόπη Πωγωνίου στον πόλεμο του '40, επιμέλεια Γιώργος Λεκάκης, Ιωάννινα, 2006.*
- Σταύρος Καλογιάννης, *Ημερολόγιον ενός στρατιώτου, (Αλβανικών έπος – Σύμπτυξις – Κατοχή – Στρατόπεδα Συγκεντρώσεως), Αετός, Αθήνα, 1945.*
- Νίκος Καραντώνης, *Πόλεμος, Το ημερολόγιο ενός ανθυπολοχαγού (28 Οκτωβρίου '40 – 26 Απριλίου '41), Ίκαρος.*
- Βλάσης Καρατζίκας, *Ημερολόγιον εκστρατείας: Νοέμ. 1940 – Απρ. 1941, Ερμής, 2007.*
- Στέφανος Ι. Κολλίντζας, *Τότε... στα βουνά της Βορείου Ηπείρου (1940 – 1941), Πελασγός, Αθήνα, 1995.*
- Ευαγγελία Γ. Κουτσοδόντη, *Το ημερολόγιο ενός στρατιώτου, αφήγηση ελληνοϊταλικού πολέμου 1940, Πελασγός, 2000.*
- Κώστας Λαυρεντιάδης, *Το ημερολόγιο μου του Έπους της Αλβανίας, Θεσσαλονίκη, 2000.*
- Δημήτριος Λουκάτος, *Οπλίτης στο Αλβανικό μέτωπο. Ημερολογιακές σημειώσεις 1940-41, Ποταμός, Αθήνα, 2001.*
- Γιάννης Κ. Μηλιάς, *Εκείνος ο χειμώνας του 40: Πολεμικό ημερολόγιο γραμμένο με το όραμα της ειρήνης, Αθήνα, Περ. Θεσσαλική Εστία, 1984.*
- Μανόλης Παντινάκης, Γιάννης Κανελλάκης, *το ημερολόγιο του δακτυλογράφου στα αλβανικά βουνά, «Γράφω μέσα από την κόλαση...», Ρέθυμνο, 2013.*

- Θανάσης Παρασκευαΐδης, *Το ημερολόγιο ενός έφεδρου Αξιωματικού, Το Λεσβιακό III/22 Τάγμα Πεζικού στον πόλεμο της Αλβανίας 1940-1941*, Μυτιλήνη, 1994.
- *Πορεία στο Μέτωπο, Ημερολόγιον ελληνο-ιταλικού πολέμου εν Αλβανία*, Πικραμένος, 2015.
- Λεωνίδας Χ. Πουρναρόπουλος, *117 μέρες εκείνο το χειμώνα: Πολεμικό ημερολόγιο ενός τσολιά 1940-1941*, Αθήνα, 1983.
- Στέλιος Τζιρόπουλος, *Ημερολόγιον από τον πόλεμο του 1940*, Νέα Θέσις, Αθήνα, 1997.
- “*Το ταχυδρομείο είναι μια ιεροτελεστία*”, Από την αλληλογραφία του Πολέμου (Νοέμβριος 1940 – Απρίλιος 1941), Επιμέλεια Μαρία Κοτζαμπάση, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 1998.
- Κώστας Τριανταφυλλίδης, *Ο Πρώτος, Αλέξανδρος Διάκος, υπολοχαγός πεζικού, Δωδεκανήσιος*.

ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΑ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ

Αρχείο Γ.Ε.Σ. / Δ.Ι.Σ., Φακ. 693 Υποφ. Δ' Έγγραφο 2 α, Ηλίας Κωστής, *Ατομικόν ημερολόγιον του ελληνο-αλβανικού πολέμου 1940 – 1941*.

Αρχείο Γ.Ε.Σ. / Δ.Ι.Σ., Φάκ. 694, Υποφ. Γ', έγγραφο 1, Κωνσταντίνος Ι. Αναγνωστόπουλος, *Ημερολογιακή αναγραφή επιχειρήσεων*.

